

श्री विजयकमल देशर ग्रंथालया-देवपुर्य २८ मुं

श्री

योगदष्टि समुच्चय लाषान्तर.

वेअड,

महोपाध्याय भा. श्री देवविजयल महाराज

श्रीमद् विजयकमलसूरीश्वरगुरुभ्योनमः

श्रीमद् हरिलक्ष्मणसूरीश्वरल महाराज विरचित

श्री विजयकमल केशर
अंथभाणा
देवपुष्प २८ भुं

योगद्रष्टि समुच्चय.

:: लापांतरकर्ता ::

महोपाध्यायल मा० श्री देवविजयलगण्डि महाराज

:: प्रसिद्ध कर्ता ::

श्री विजयकमल केशर अंथभाणा तरङ्गी

शा. हीरादासबाई भगनदास, अंसात.

प्रथम आवृति.

वि. सं. १९९२

प्रत १२५०

किं. १-४-०

(ग्रंथ कर्ताये सर्व हक स्वाधीन राख्या छे.)

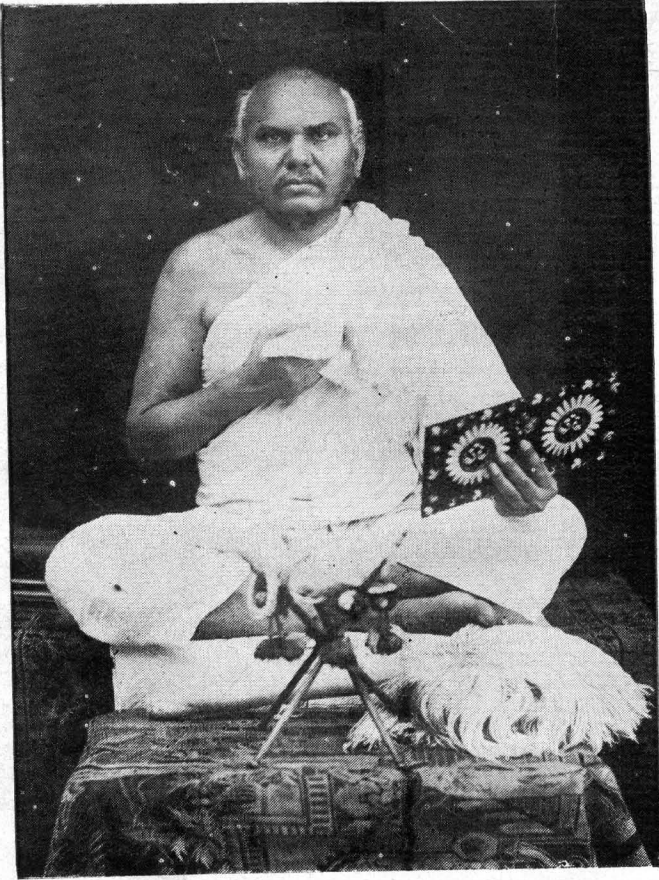

अमदावाद—धी “ डायमंड न्युम्बिली ” प्रिन्टींग प्रेसभा,
परीअ देवीहास छगनवाले छाभ्युं. १९३६

श्रीमद् आचार्य मा. श्री विजयेश्वर सुरीश्वरलु महाराज

योगशास्त्र, ध्यानदीपीका, सम्यग्दर्शन, सुदर्शनाय० मलयसुंदरीय० गृहस्थ-
धर्म, आत्मानोविकाशकम, नीतिमयलवन विगेरे अनेक ग्रंथकर्ता.

जन्म सं. १९३३.

दीक्षा सं. १९५०

पंचम सं. १९६३

आचार्यपद सं. १९८३

स्वर्ग सं. १९८७

वर्ष ३०

अडवान्स प्रि. अमदावाद.

अर्पण पत्रिका

निखिलनिगमागमनीरेश्वरपारीणा ऽध्यात्मयोगमार्त्तण्डदाश-
निकसम्राट् जेष्ठबन्धुश्रीमद्द्विजयकेशरसूरिश्वरपूज्यपादानां
प्रशान्तगंभीराकृतिजुषां योगविद्यांप्रत्यपूर्वप्रेमास्पदता-
मध्यक्षीकृत्यप्रविलोक्य च बहुकालंतदीयांध्यानावस्थां
चकितचित्तीभूतोऽहं ज्ञातयाचसमग्रप्राणितृन्दं योग-
प्रवणंविधातुं भवत्समीहयाप्रत्तप्रेरणत्वात् स्वस्या-
पितन्मार्गपरायणतां दृष्टुकामः भवत्गुणगणाकृष्टो
ऽस्ययोगदृष्टिसमुच्चयाख्यस्यग्रंथस्य मत्कृतानु-
वादोभवच्चरणकमलमिलिन्दायमानो यत्र
कुत्रापि योगिगणैरप्यनवाप्यस्थानेस्थिति-
मतां श्रीमतांपरमानूनां शांतिसंजन-
यत्वतिप्रार्थयतेऽयंग्रंथसमर्पकः श्रीमतां
कनीयान्भ्राता वन्दननिबद्धाञ्जलि
महोपाध्यायो देवविजयः

सं. १९९१ भाद्रशुक्ल पंचमीतिथौ

માહારાજશ્રી છત્રવિજયજીની ટુંક જીવનરેખા.

આ માહાત્માશ્રી ખંભાતના રહીશ હતા. સંસારી નામ મગનલાલ ઈશ્વરદાસ હતું, ચુડગરનો ધંધો કરતા હતા, સ્થિતિ સામાન્ય છતાં ધર્મસ્થિતિ ઘણી સારી હતી, દરરોજ પ્રતિક્રમણ, સામાયક, દેવપૂજન, પર્વ દિવસે પોસાહ આ વિગેરે ખાસ તેઓશ્રીના નિત્ય કર્તવ્યો હતા. મંત્રતિમાં એકપુત્ર અને એ પુત્રીઓ હતી. પુત્ર ભાઈ હીરાલાલ સામાન્ય સ્થિતિમાંથી હાલ ઘણી સારી સ્થિતિમાં ધર્મ પ્રભાવથી આગલ આવ્યા છે. સં. ૧૯૪૯ ની સાલમાં શેઠ અમરચંદભાઈ ત્રેમચંદે પાલીતાણાનો છરીપાલતો સંઘ કાઢ્યો હતો તેમાં મગનભાઈ છરીપાલતા જત્રા કરવા સાથે ચાલ્યા, સંઘમાં મહારાજશ્રી હરખવિજયજી તથા દીપવિજયજી વિગેરે સાથે હોવાથી તેઓના પરિચયમાં આવતા દીક્ષા લેવાની ભાવના જાગૃત થઈ, અને સીદ્ધગીરીની જત્રા કરી ઘોઘાની જત્રા કરી ભાવનગર આવ્યા. આ વખતે અહીં મહારાજશ્રી દીપવિજયજી ખીરાજમાન હતા. તેઓશ્રીના ઉમદેશથી મગનભાઈએ તરત દીક્ષા સ્વીકાર કરી અને છત્રવિજયજી નામ રાખવામાં ચાલ્યું. દીપવિજયજી માહારાજના શિષ્ય થયા. તે પછી વડી દીક્ષા ત્યાં થયા પછી ગુરૂ સાથે જત્રા કરવા પાલીતાણા પધાર્યાં. ગુરૂ સાથે અવાર-નવાર જત્રા કરતા નવ નવાણું તેઓશ્રીએ કરી. પાલીતાણા ભાવનગર વિગેરે સ્થલે વિચરી ખંભાત પોતાની જન્મભુમીમાં આવ્યા, અવસ્થા વૃદ્ધ થવાથી. પાછલની જીંદગી અહીં ખંભાતમાં જ પુરી કરી. સં. ૧૯૮૩ ના કાર્તિક સુદ ચઉદસના દિવસે યોમાસિ પ્રતિક્રમણ તેઓ ભણાવતા પખી સૂત્રના છ આલાવા કહ્યા પછી જરા થાક લાગવાથી તેઓ ખેસી ગયા અને પ્રભુ સ્મરણ કરતા દેવલોક પોચી ગયા, યોત્રીસ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય પાળ્યો તેઓની પાછળ તેઓશ્રીના ચીરંજીવી હીરાલાલભાઈએ મહોચ્છવ વિગેરે ધાર્મિક સારા કાર્યો કરી પૈસાનો સારો સહૃવ્ય કર્યો હતો, હાલ પણ ધર્મના કાર્યોમાં ઘણા સારો ભાગ લે છે ખંભાત આલીપાડાની ધર્મશાળા તેઓશ્રીએ સુધરાવી આપી છે તેમજ આ

મહારાજ શ્રી છત્રવિજયજી મહારાજ

જન્મસ્થાન ખંભાત.

દીક્ષા સં. ૧૯૭૬ ભાવનગર.

સ્વર્ગ ગ૦ સં. ૧૯૮૩ ખંભાત.

એડવાન્સ પ્રિ. અમદાવાદ.

પુસ્તક પણ પોતાના પીતાશ્રીના સ્મારક તરીકે છપાવી આપેલ છે આ ગ્રંથ યોગ્ય સાધુ સાધ્વી તથા સદ્ગૃહસ્થોને ભેટ આપતાં અચરે તેના વેચાણમાંથી ફરી આ યુક છપાવવામાં આવશે.

તેઓશ્રીની આ ઉદારતા માટે તેઓનો આભાર માનવામાં આવે છે.
સં. ૧૯૯૨ માહા સુદ ૧ લી૦ ગ્રંથમાલાના વ્યવસ્થાપકો.

શ્રી વિજયકમળ કેશર ગ્રંથમાલાના સર્વમાન્ય આત્મજગૃતિના અપૂર્વ પુસ્તકો.

૧ યોગ શાસ્ત્ર આ. ૪ રેશમી પાકું પુંડું	કી. રૂ. ૨-૦-૦
૨ મહાય સુંદરી આ. ૪ રેશમી પાકું પુંડું	” ” ૧-૪-૦
૩ રેખા દર્શન-હસ્ત સંજ્ઞવન ભા. ૧-૨-૩-પાકું પુંડું	” ” ૧-૪-૦
૪ આત્માનો વિકાસક્રમ-ઊપમીતિભવ પ્ર. સારાંશ	” ” ૧-૪-૦
૫ મહાવીર તત્વ પ્રકાશ સરલ સંસ્કૃત પાના આકારે	” ” ૨-૦-૦
૬ મહાવીર તત્વ પ્ર. નિતિ વિચારામૃત, આત્મવિશુદ્ધિ	” ” ૧-૦-૦
૭ દેવવિનોદ. અનેક વસ્તુ. સ્વરોદય વિગેરે રેશમી પાકું પુંડું	” ” ૧-૦-૦
૮ સમ્યક દર્શન-સમ્મકલ્પના ૬૭ બોલનું વિવરણ પાકું પુંડું	” ” ૦-૧૨-૦
૯ યોગ દષ્ટિસમુચ્ચય ભાષાંતર. આત્મસ્વરૂપ અતાવનાર	” ” ૧-૪-૦
૧૦ યૃહત્ જીવન પ્રભા તથા આત્મોન્નતિ વચનામૃતો	” ” ૧-૮-૦
૧૧ જીવન પ્રભા રાસ તથા વચનામૃતો આત્મજગૃતિના	” ” ૦-૮-૦
૧૨ શાંતિનો માર્ગ-અપૂર્વ શાંતિ આપનાર નામ તેવા ગુણુ,	” ” ૦-૮-૦
૧૩ પ્રભુના પંથે જ્ઞાન પ્રકાશ. કાચું પુંડું	” ” ૦-૫-૦
૧૪ આત્મજ્ઞાન પ્રવેશિકા પાઠશાળાને ખાસ ઉપયોગી	” ” ૦-૫-૦
૧૫ શિશુશિક્ષા આલોકોને ખાસ ઉપયોગી	” ” ૦-૧-૬
૧૬ ઝોંકારના પંથે. એક યોગિની આઠનું જીવન વૃતાંત	” ” ૦-૧-૦
૧૭ ધર્મોપદેશ તત્વજ્ઞાન શ્રાવક ધર્મનું સ્વસ્થ કાચું પુંડું	” ” ૦-૧-૦
૧૮ આપણી વર્તમાન કાળની સ્થિતિ. ચડતિ કે પડતી.	ભેટ.
૧૯ મુહપતિ ચર્યાસાર સમીક્ષા. મુહપતિ ચર્યાનો ઊતર, હવે છપાશે ભેટ.	ભેટ.

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં

અમદાવાદ. શાહ. સદુભાઈ તલકચંદ ઠે. રતનપોળમાં વાચણ પોળ
” મેતા નાગરદાસ ગ્રાગજીભાઈ ઠે. ડોશીવાડાની પોળમાં
વડવાણકેંપ શા. મોનજીભાઈ પરશોત્તમ ઠે. લખાવેલશીના ડેલામાં.
ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા.

પ્ર સ્તા વ ના

આ જૈન જગતમાં આત્મકલ્યાણ કરવાના અનેક માર્ગો જ્ઞાની પુરૂષોએ બતાવ્યા છે, તેમાં જેને જે અનુકૂલ આવ્યો તેના માટે તે ઉપયોગી માર્ગ છે, છતાં યોગ માર્ગ ઘણા ટુંકા અને સ્ટીમરની માફક જલદી સંચાર સમુદ્રનો પાર પમાડી દે છે, દઢ પ્રહારી ચીલાતી પુત્ર જેવા ઘોર કર્મો કરનારા પણ આ યોગના આલંબનથી તેજ ભવમાં પરમપદ મેળવી શક્યા છે. આ યોગના સ્વરૂપને બતાવનાર જૈનાચાર્યોએ તેમજ જૈનેતર યોગાચાર્યોએ યોગ બાબતના ઘણા અંધે લખેલા છે. છતાં આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામનો અંધ દરેક અંધેમાં પ્રવેશ કરવાને દ્વારરૂપ છે. આ અંધના કર્તા શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયા છે. તેઓ એક જબરજસ્ત પંડીત ચઉદસો ચુંભાલીસ અંધના કર્તા છે, આ અંધ જૈન તથા જૈનેતર યોગના અંધેમાંથી સાર ખેંચીને બનાવેલ છે. આની અંદર આઠ દષ્ટિનું સ્વરૂપ ઘણી સારી રીતે જણાવેલ છે. યોગના આઠ અંગો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ યોગાંગો દરેક દર્શનકારોએ માનેલ છે, તેનો સમાવેશ આઠ દષ્ટિનાં અનુક્રમથી આ અંધમાં કરેલ છે, જેમકે મિત્રા દષ્ટિ હોય ત્યાં યોગનું યમ નામનું યોગાંગ હોય છે. ખીજી તારા દષ્ટિમાં નિયમ હોય છે. એ પ્રમાણે બલા, દીપ્ત્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, અને પરા આ આઠ દષ્ટિની સાથે યોગના આઠ અંગો બરાબર સમજાવેલ છે. તથા ખેદાદિ આઠ દોષો. આ આઠ દષ્ટિમાં અનુક્રમે ચાલ્યા જાય છે, અને અદ્રેષાદિ આઠ ગુણો અનુક્રમે આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, મોક્ષ માર્ગ તરફ ચાલવાની શરૂઆત આ દષ્ટિથીજ શરૂ થાય છે. આ જીવે અત્યાર સુધિ જે જે ધર્માનુષ્ઠાનો કર્યા છે તે બધા મોટે ભાગે એાધ દષ્ટિથીજ વગર સમજાણે કરેલ છે. તેથી આ જીવ આગલ વધી શક્યો નથી, આ જીવનો ભાવમલ જે કર્મો છે તે ઘણા ખરા ક્ષય થઈ

જ્ય છે તેમજ ચરમ પુહ્ગલ પરાવર્તન તથા તથા ભવ્યત્વતાનો પરિપાક થાય છે, ત્યારેજ આ જીવને મિત્રાદિ દષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અને વાસ્તવિક ગુણુદાણાની ગણતરી પણ અહીંથીજ થાય છે. મિત્રાદિ દષ્ટિથી પ્રથમ ગુણુ સ્થાનકની શરૂઆત થાય છે, અને ચોથી દીપ્રાસુધિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ ગુણુ સ્થાનક હોય છે. અહીં સુધી હજી સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સૂક્ષ્મબોધ પણ હજી અહીં થતો નથી. પણ જ્યારે પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આજીવને સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને સૂક્ષ્મ બોધ—અનુભવ પૂર્વક આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાય છે. ત્યાર પછી છઠ્ઠી કાન્તા દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં દેશ વિરતિપણું તથા સર્વવિરતિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ વખતે આ છઠ્ઠી દષ્ટિવાળા જીવને પુહ્ગલીક વસ્તુ તરફની ઘણી લાગણી ચાલી જાય છે, અને નિરતીચાર ચારિત્ર પાળે છે, સાતમી પ્રભા દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા સામર્થ્ય યોગનો પ્રથમ ભેદ ધર્મસંન્યાસ નામનો યોગ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. અને ક્ષપક શ્રેણિ અહીંથી માંડે છે અહીં ખીણું અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આઠમા ગુણુદાણાથી આગળ વધતા તેરમાં ગુણુદાણા સુધી પહોંચે છે અને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આઠમી પરાદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં સામર્થ્યયોગનો ખીજો ભેદ યોગ સંન્યાસ નામનો પ્રાપ્ત થાય છે અને ચઉદમાં ગુણુદાણે મન વચન અને કાયાના યોગનો નિરોધ કરી પરમપદ મેલવે છે, અહીં ઇચ્છા યોગ તથા શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ તથા આદદષ્ટિઓ કયા યોગમાંથી નીકળી છે, વિગેરે બતાવેલ છે. તેમજ યોગાવંચક, ક્રિયાવંચય, અને ફલાવંચક, ત્રણનું સ્વરૂપ તથા ગોત્રયોગિ કુલયોગિ, પ્રવ્રત્તચક્ર યોગિ અને નિષ્પન્ન યોગિઓનું સ્વરૂપ તથા આ ગ્રંથના અધિકારી યોગિઓ, ભવાભિનંદિનું સ્વરૂપ, દિક્ષાના અધિકારી કેવા ગુણુવાલા હોય વિગેરે અનેક બાબતો આમાં જણાવવામાં આવેલા છે, ઠુંકમાં આ ગ્રંથ એક આરીસાનું કામ સારે છે, આપણે આગળ વધીએ છીએ કે પાછલ પડીએ છીએ તે આ ગ્રંથ બરોબર બતાવી દે છે.

આ ગ્રંથ સં. ૧૯૯૧માં ખંભાત ચાતુર્માસ શેઠ અંબાલાલ પાનાચંદની ધર્મશાળામાં રહેલ ત્યારે વ્યાખ્યાનમાં વાંચવામાં આવેલ હતો તે વખતે શ્રોતાઓને આ ગ્રંથ ઘણો પ્રિય લાગવાથી આનો લાભ દરેક જણને મલે તે ખાતર આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવા આરંભ થયો, આથી આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે અને આ ધર્મશાળામાં ખેસનાર સુશ્રાવક હીરાલાલભાઈ મગનલાલ તરફથી પોતાના સાંસારીક પીતાશ્રી છત્રવિજયજીના સ્મારક તરીકે આ ગ્રંથ બહાર પાડવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથ મધ્યસ્થ દષ્ટિથી લખેલ હોવાથી દરેક કોમના જીવોને ઉપયોગી થાય તેવો છે. આ ગ્રંથની શુદ્ધિ માટે પુરતી કાળજી રાખેલ છે પુછવા લાયક યોગ્ય માહાત્માઓને પુછી તથા સુશ્રાવક પંડીત કેશવલાલ દલસુખભાઈને બતાવી બહાર પાડેલ છે આ ગ્રંથના પ્રુફે શોધવા મુનિશ્રી વિકાશવિજયજી તથા મનહરવિજયજીએ સારી મદદ આપી છે તે માટે તેઓ બધાની આ શુભ પ્રવૃત્તિની અનુમોદના કરવામાં આવે છે.

લી. મહોપાધ્યાયજી મા. શ્રી દેવવિજયજીગણિ અમદાવાદ.

સં. ૧૯૯૨ માહ સુદ ૨

श्रीमद् महापाध्यायञ्च मा. श्री देवविजयञ्च गण्डि महाराज.

प्रकरणपुष्पभाषा, अनुयोगद्वारसूत्रभाषांतर देवभक्तिभाषा देवविनोद
अद्वैतध्वनप्रधाना देवादर्शन हस्तमंथन ला. १-२-३ योगदृष्टि
समुच्चय भाषां० विगेरे अनेक ग्रंथ कर्ता.

ज-म सं. १९३६

दी. सं. १९५६

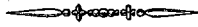
पं० पद सं. १९७३

महो० पद सं. १९८३

ॐ अर्हं नमः

श्रीमद् विजयकमलसूरीश्वर गुरुभ्यो नमः

श्रीमद् हरिभद्रसूरिवर्यं विरचित योगदृष्टि समुच्चय भाषांतर.

मंगलाचरणम्

महावीरं भजेदेवं भक्त्या सत्फलदायकं ॥

यत्प्रसादात्प्रयापि विद्यासंतोषकारिणीं ॥१॥

गुरुंकमलनामानं ततोवन्देऽतिभावतः ॥

यत्पादनिरतो नित्यं चित्तेशान्तिलभे परां ॥२॥

शारदाचरणौ नत्वा योगमार्गाभिदर्शकः ॥

अनूदितो मयाप्रेम्णा योगदृष्टिसमुच्चयः ॥३॥

अर्थः—भाषांतर कर्ता मंगलाचरणं करे छे, पर-
मात्मा महावीरदेव, तथा गुडवर्यश्री विजयकमलसूरीश्वर
महाराज. तथा सरस्वतीदेवीने वंदन करी योगमार्गना
स्वइपने अतावनार तथा आत्मकल्याणने करनार योगदृष्टि
समुच्चय ग्रंथनो सारांश रहस्य भाषांतर इये अर्ही हुं
बुझाबुं छुं. ॥ १-२-३ ॥

योगतंत्र—योगशास्त्रमां प्रवेश करवाने अहुं नीकट-
लूत अेवा योगदृष्टि समुच्चय नामना ग्रंथनी व्याख्या नो
प्रारंभ करे छुं. अर्ही प्रथम आचार्यश्री शिष्टपुष्पोना

આચારને પાલવા સાડ તથા વિઘ્નોની ઉપશાંતિ માટે પ્રયોજન, અભિધેય, સંબંધ તથા મંગલાચરણને જણાવવા સાડ પ્રથમ શ્લોકરૂપ સૂત્રને જણાવે છે.

મંગલાચરણ તથા પ્રયોજનાદિ.

નત્વેચ્છાયોગતોડયોગં યોગિગમ્યં જિનોત્તમમ્ ॥

વીરં વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દૃષ્ટિભેદતઃ ॥૧॥

અર્થ. શ્રુતજનાદિ યોગિપુરૂષોથી જાણવાલાયક તથા સામાન્ય કેવલીઓમાં ઉત્તમ તથા મનવચન અને કાયાના યોગથી રહિત એવા પરમાત્મા મહાવીરદેવને (શાસ્ત્રયોગ તથા સામર્થ્ય યોગથી નમસ્કાર કરવો અશક્ય હોવાથી) ઇચ્છાયોગથી નમસ્કાર કરી સંક્ષેપથી મિત્રાદિ લક્ષણયોગને યોગદૃષ્ટિઓના ભેદથી કહીશ ॥૧॥

વિવેચન. શિષ્ટ પુરૂષોનો એવો આચાર છે કે કોઈપણ સારા કામમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં પહેલાં ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરીને પછી પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ આચાર્ય પણુ શિષ્ટ છે. આથી શિષ્ટસમય પ્રતિપાલન કરવા મંગલાચરણ કરવું જરૂરનું છે, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે. શિષ્ટોનો આ આચાર છે કે તેઓ સર્વ સ્થલે સારા કામમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં ઇષ્ટદેવની સ્તુતિપૂર્વક હંમેશાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેમજ સારા કામમાં ઘણા વિઘ્નો મોટાઓને પણુ આવે છે, પરંતુ ખરાબ કામમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં વિઘ્નો ક્યાંઈ ચાલ્યા જાય છે, આ કારણને લઈ આ પ્રકરણ સમ્યક્ જ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી શ્રેયોભૂત છે માટે આ કામમાં વિઘ્નો ન નડે. તેમજ વિઘ્નોની ઉપશાંતિ

થાય તે ખાતર મંગલની જરૂર છે, તથા બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ ખાતર આ ગ્રંથ રચવાતું શું પ્રયોજન છે તથા આ ગ્રંથમાં શું કહેવાતું છે તે જણાવવું જોઈએ “શાસ્ત્રમાં કહેલ છે કે” જ્યાં સુધિ શાસ્ત્ર રચવાતું અગર કોઈ પણ કાર્ય કરવાતું પ્રયોજન કહેલ ન હોય ત્યાં સુધિ તેનું ગ્રહણ કોઈ પણ કરતું નથી.

તેમજ જેનું અભિધેય. આમાં આ કહેવાતું છે તે કહેલ ન હોય તેનું પ્રયોજન પણ કહી શકાય નહિ, વલી આ અભિધેય અભીષ્ટ તથા શક્ય હોવું જોઈએ, પણ કાગડાનાં દાંતની પરિક્ષા કરવા રૂપ નકામું ખીનઉપયોગી ન હોવું જોઈએ.

આ ગ્રંથ રચવાતું આ ફલ છે એમ સ્પષ્ટ બતાવવું જોઈએ, તથા સંબંધ પણ કહેવો જોઈએ, પણ આ સંબંધ અંદર આવી જાય છે વાચ્ય વાચક ભાવરૂપ. જેથી જુદો કરેલ નથી. અહીં હવે ઉપર જણાવી ગએલ મંગલાચરણ પ્રયોજન વિગેરે જણાવે છે.

નત્વેચ્છા યોગતોડયોગં યોગિગમ્યં જિનોત્તમં, વિરં,

આ વાક્યથી શિષ્ટ સમય પ્રતિપાલન કરવા તથા વિધ્નોની શાંતિ કરવા ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે, તથા

વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તત્તદષ્ટિ ભેદતઃ ॥

આ વાક્ય વડે પ્રયોજનાદિ ત્રણ કહેલ છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકનો સમુદાય અર્થ બતાવેલ છે, હવે આ શ્લોકનો અવયવવર્થ બતાવવામાં આવે છે. નત્વા પ્રણમ્ય ધીરં,

પરમાત્મા મહાવીરદેવને નમસ્કાર કરીને, કેવી રીતે, તે કહે છે કે ઇચ્છાયોગતઃ ઇચ્છાપૂર્વક. ઇચ્છાયોગને આશ્રિ, આ ક્રિયાવિશેષણ છે. ઇચ્છાયોગવડે નમસ્કાર કરે છું, આ કહેવાથી શાસ્ત્રયોગ તથા સામર્થ્ય યોગનો નિષેધ કર્યો, કારણ કે શાસ્ત્રયોગ, તથા સામર્થ્યયોગથી નમસ્કાર થઈ શકે નહિ, અને ગ્રંથની શરૂઆતમાં મૃષાવાદનો દોષ લાગે. તે દૂર કરવા ઇચ્છાયોગથી નમસ્કાર કરે છે. સર્વ જગ્યાએ ઉચિતતાને અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરવી તેજ યોગ્ય છે. એ ધીના આથી બતાવી, આ ત્રણે યોગોનું સ્વરૂપ આગલ બતાવવામાં આવે છે, શાસ્ત્રયોગ તથા સામર્થ્યયોગ ઘણા ઉંચા દરબંધના છે તેથી તે યોગવડે નમસ્કાર કરવો બની શકે નહિ, માટે ઇચ્છાયોગથી નમસ્કાર કરેલ છે, વીરભગવાન કેવા છે તે કહે છે કે—“ જિનોત્તમ ” આ વસ્તુ વિશેષણ છે, નામાંદિ વીરનો વ્યવચ્છેદ કરે છે. રાગદ્વેષાદિ શત્રુને જીતનાર હોવાથી સર્વે વિશિષ્ટ શ્રુતધરાદિ જીનો કહેવાય છે. તે બતાવે છે, શ્રુતજીનો, અવધિજીનો, મનઃપર્યાય જ્ઞાનજીનો, અને કેવલિજીનો આ તમામ જીનોમાં ઉત્તમ, કેવલિપણાને લઈ તથા તીર્થંકર પણાને લઈ, પ્રભુ મહાવીર દેવ જીનોત્તમ છે. આ કહેવાથી પ્રભુના તથા ભવ્યત્વ પરિપકવ પણાથી પ્રાપ્ત થએલ ઉત્તમ બોધિષીજના લાભથી આરાધન કરેલ અહંત પદાદિના વાત્સલ્ય ભાવથી ઉપાજીત કરેલ મહાન્ પુણ્યરૂપ તીર્થંકર નામ કર્મના વિપાક-ફલરૂપ બીજને પરમપદ સંપાદન કરાવનાર કર્મ કાય અવસ્થા-સમવસરણ અવસ્થા જણાવી. કેવળ જ્ઞાન

પ્રાપ્ત થયા પહેલાની જે સમગ્ર અવસ્થા તે ધર્મકાય અવસ્થા બાણુવી, વલી પ્રભુ કેવા છે તે કહે કે “ અયોગ ” મન, વચન, અને કાયાના વ્યાપાર રૂપ જે યોગો તે જેઓને હવે નથી. આને લઈ પ્રભુ યોગરહિત છે, આ કહેવાથી પ્રભુની શૈલેશી અવસ્થાના ઉત્તર કાલમાં થનાર સંપૂર્ણ કર્મઅભાવરૂપ તથાભવ્યત્વ પરિક્ષયથી પ્રગટ થએલ પરમ જ્ઞાન તથા સુખ લક્ષણથી કૃતકૃત્ય થવાથી પરિપૂર્ણ પણે પરમ ફલરૂપ તત્વકાયાવસ્થા—સિદ્ધ અવસ્થાને બાણુવે છે. “ અતપવાહ ” આથી કહે છે કે “ યોગિગમ્યં ” નિષ્પન્ન યોગિઓથી બાણુવાલાયક છે, અહીં યોગિઓ શ્રુતજ્ઞનાદિ લેવા; આથી એ બાણુવ્યું કે મિથ્યા-દષ્ટિઓ પ્રભુના સ્વરૂપને બાણી શકતા નથી. પણ શ્રુત જ્ઞનાદિયોગિઓ છે તેજ બાણી શકે છે, વલી પ્રભુને બાણુવાની ઈચ્છા પણ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત થવાના ટાઈમે થનાર ચરમ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ પ્રાપ્ત થયે છતેજ થાય છે. બીજા કાલમાં પ્રભુને બાણુવાની ઈચ્છા પણ થાય નહિ. “ વીરં ” આ નામ ગુણ નિષ્પન્ન હોવાથી સાર્થક છે. મહાવીર્યથી વીરાજમાન હોવાથી, તથા મહાધોર તપશ્ચર્યાથી કર્મ શત્રુને વિદારણ કરવાથી, તથા કષાયરૂપ શત્રુને જીતવાથી. તથા કેવલ જ્ઞાન રૂપ લક્ષ્મીને સ્વયં—પોતાની મેળે ગ્રહણ કરવારૂપ પરાક્રમ વાલા હોવાથી વીર કહેવાય છે. આ કહેવાથી પ્રભુના યથાર્થ અસાધારણ ગુણની સ્તુતિરૂપ ભાવસ્તવથી ઈષ્ટદેવની સ્તુતિ કરી છે, અહીં ઈષ્ટદેવપણાનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ઈષ્ટત્વં એટલે ગુણના પ્રકર્ષરૂપ ભગવાન છે માટે ઈષ્ટ છે, અને દેવતાત્વંચ, એટલે પરમગતિ ને

આમ થવાથી દેવ છે, આને લઈ પ્રથમ ઇષ્ટદેવની ભાવસ્ત-
વરૂપ સ્તુતિ કરે છે, “વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દૃષ્ટિ ભેદતઃ”
આ વાક્યથી પ્રેક્ષાવાનોની પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે પ્રયોજનાદિ
ત્રણું સ્વરૂપ બતાવેલ છે, કેવી રીતે, તે જણાવે છે કે
વક્ષ્યે કહીશ યોગં મિત્રાદિ લક્ષણ યોગને, સંક્ષેપવડે વિસ્તા-
રથી તેા પૂર્વના મહાન્ આચાર્યોએ ઉતરાધ્યયન સૂત્ર તથા
યોગનિર્ણયાદિ ગ્રંથોમાં જણાવેલ છે. તદ્દૃષ્ટિભેદત-યોગ
દૃષ્ટિના ભેદથી. અહીં સંક્ષેપ વડે યોગનું કથન કરવું તે
કર્તાનું અનંતર પ્રયોજન છે, અને પરંપર પ્રયોજન કરાંને
નિર્વાણ પદ મલવું તે છે. ગ્રંથકર્તાનો આશય શુદ્ધ હોવાથી
તથા પ્રાણીઓના હિત ખાતર તેઓશ્રીની પ્રવૃત્તિ હોવાથી
આ પ્રવૃત્તિ નિર્વાણ સુખ મેલવી આપવામાં અવધ્ય ળીજ
રૂપ છે, “અભિવેયં” આ ગ્રંથમાં કહેવા લાયક યોગનું
સ્વરૂપ છે, આ અભીષ્ટ છે, તેમજ શક્ય પણ છે, આથી
અનભીષ્ટ તથા અશક્ય પણાની શંકા દૂર કરી. “સંબંધ”
સાધ્ય સાધન લક્ષણ સંબંધ અગર વાચ્ય વાચક ભાવ
લક્ષણ સંબંધ પ્રસિદ્ધજ છે. શબ્દરૂપ ગ્રંથ વાચક છે, અને
અર્થ વાચ્ય છે. શ્રોતાઓને અનંતર પ્રયોજન ચાલુ પ્રકરણ
ના અર્થનો ઝોધ થવો તે, અને પરંપર પ્રયોજન તેા
શ્રોતાઓને પણ નિર્વાણ સુખ મેળવવું તે છે, પ્રકરણના
અર્થને જાણી યોગ્ય રીતે યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી
મોક્ષ મળી શકે છે, યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે.
મોક્ષ મેલવવામાં અવધ્ય ળીજરૂપ છે. ખાલી ન જાય એવું
યોગ પ્રવૃત્તિ ળીજ છે, આ પ્રમાણે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરી

તથા પ્રયોજનાદિ કહીને ચાલુ પ્રકરણને ઉપકારક પ્રાસંગિક
ખીના જણાવે છે. ૧

ઈચ્છાદિ યોગનું સ્વરૂપ ખતાવે છે.

इहैवेच्छादियोगानां स्वरूपमभिधीयते ॥

योगिना मुपकाराय व्यक्तं योग प्रसंगतः ॥ २ ॥

અર્થ:—યોગિઓના ઉપકાર ખાતર મિત્રાદિ યોગના પ્રસંગને લઈ સ્પષ્ટ રીતે ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, તથા સામર્થ્ય યોગનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ॥૨॥

વિવેચન. આ ચાલુ પ્રકરણમાં ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, અને સામર્થ્ય યોગોનું સ્વરૂપ-લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. શા માટે. ઉત્તર આપે છે કે યોગિઓના ઉપકાર ખાતર, યોગિઓ અહીં કુલ યોગિઓ તથા પ્રવૃત્ત ચક્રયોગિઓ લેવા, પરંતુ નિષ્પન્ન યોગિઓ કે જેઓ પુર્ણતાને પામ્યા છે તેઓ ન લેવા, કારણકે તેઓને આ યોગના અંતથી હવે ક્ષાયહો નથી, પૂર્ણતા મેલવી ચુક્યા હોવાથી. આ ત્રણે પ્રકારના યોગિઓનું સ્વરૂપ આગળ સવિસ્તર જણાવવામાં આવેલ હોવાથી અહીં જણાવેલ નથી. અતઃએવ નિષ્પન્ન યોગિઓથી જુદા કુલયોગિઓ તથા પ્રવૃત્ત ચક્રયોગિઓના ઉપકાર ખાતર ઈચ્છાદિ યોગનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. આથી શું ઉપકાર થવાનો છે ? ઉત્તર આપે છે કે યોગના રહસ્યને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે. આ ઉપકાર સમજવો, કેવી રીતે કહેશો, ઉત્તર. સ્પષ્ટરીતે કહીશું પણ અપ્રસ્તુત નહિ કહીશું. “યોગપ્રસંગત”: મિત્રાદિ લક્ષણ યોગના પ્રસંગને લઈ,

પ્રસંગ નામના શાસ્ત્રની યુક્તિથી આકર્ષાઈને જણાવીશ. ॥૨॥

ઈચ્છાયોગનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદતઃ ॥

વિકલો ધર્મ યોગો યઃ સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥

અર્થ. આગમાનુસારે અનુષ્ઠાન ક્રિયા કરવાની ઈચ્છાવાળા જ્ઞાસુ જ્ઞાનીને પણ પ્રમાદથી ધર્મવ્યાપાર કરવામાં સ્ખલના થાય. કાલથી વિકલતા થાય-ફારફેર થાય તેને ઈચ્છાયોગ કહેવામાં આવે છે. ॥૩॥

વિવેચન. તથા પ્રકારના ક્ષયોપશમ ભાવને લઈ કોઈ એક માણસ દ્રવ્યાદિ પુદ્ગલીક વસ્તુની ઈચ્છા વગર ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરવાની ઈચ્છાવાલો છતાં, સિદ્ધાંતમાં કહેલ અનેક તત્વની વાતો જાણતા છતાં, અને કરવા લાયક ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો સારી રીતે સમજતા છતાં, જે કાલે જે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય તેમાં ફારફેર કરી નાખે, દૃષ્ટાંત તરીકે પ્રતિક્રમણ કરતાં સુર્યાસ્ત સમયે વંદિતા સૂત્ર આવવું જોવે તેના બદલે પ્રતિક્રમણની શરૂઆત પણ થતી નથી. ચૈત્યવંદન કરતાં અર્થની વિચારણા. તથા ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી જોવે. તે પણ પ્રમાદને લઈ બરોબર થતી નથી. ક્ષયોપશમ ભાવની વિચિત્રતાને લઈ પોતે અજ્ઞાનિ નથી પણ જ્ઞાનિ છે. તેમજ ધર્મના અનુષ્ઠાનના રહસ્યને જાણનાર છે. માત્ર પ્રમાદ વિકથાને લઈ જે અવસરે જે ક્રિયા કરવાની છે તે કરે નહિ, પ્રભુ પૂજા કરવાના

ટાઈમે પ્રભુપૂજા કરે નહિ, ગુરૂવંદન કરવાના ટાઈમે ગુરૂવંદન કરે નહિ, સુપાત્રદાન દેવાના ટાઈમે દાન દે નહિ, માત્ર હૃદયમાં ઈચ્છાતો પ્રબળ હોય પણ આગસ પ્રમાદને લઈ કરી શકે નહિ. અથવા વિકાલે કરે. તેને ઈચ્છાયોગ કહે છે, આ યોગ ચોથા ગુણુહાણે હોય છે. ॥૩૧॥

શાસ્ત્ર યોગનું સ્વરૂપ ખતાવે છે.

શાસ્ત્રયોગસ્તિવહ જ્ઞેયો યથાશક્ત્યઽપ્રમાદિનઃ ॥

શ્રાદ્ધસ્ય તીવ્રબોધેન વચસાઽવિકલસ્તથા ॥ ૪ ॥

અર્થ. જ્ઞાનના તીવ્ર બોધને લઈ શક્તિને અનુસારે અપ્રમાદિ એવા શ્રાવકનો શાસ્ત્રાનુસારે અખંડ જે ધર્મવ્યાપાર તેને શાસ્ત્રયોગ કહે છે. ॥૪॥

વિવેચન. શાસ્ત્ર છે પ્રધાન જેને એવો જે યોગ તે શાસ્ત્રયોગ છે. અપ્રમાદિ એવો શ્રાવક શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે તે પ્રમાણે ધર્મના તમામ અનુષ્ઠાનો જે કાલે જે કરવાને શાસ્ત્રકારોએ ફરમાવેલ છે તે તેજ પ્રમાણે કરે છે. વિકથાદિ પ્રમાદ જેને જરા પણ નથી, તેમજ તથા પ્રકારના મોહના અભાવથી આત્માદિ નિર્ણય જેને ચોક્કશ થઈ ચુકેલ છે, તેમજ તીવ્ર બોધને લઈ આગળ અબાધિત યોગ્ય સમયે અખંડ ધર્માનુષ્ઠાન કરે છે. જ્યારે ઈચ્છા યોગમાં યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિની ખામી છે, ત્યારે શાસ્ત્રયોગમાં યથા યોગ્ય પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમજ ત્યાગ, વૈરાગ્ય પણ વધારે સારા હોય છે, વિચક્ષણ મનુષ્યોજ અતિચાર દોષને જાણે છે પણ ખીજાઓ જાણુતા નથી. ॥૫॥

સામર્થ્ય યોગનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચરઃ ॥

શક્ત્યુદ્ગેકાદ્વિશેષેણ સામર્થ્યારવ્યોઽયમુત્તમઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ. શક્તિના પ્રાબલ્યપણાથી વિશેષ પ્રકારે, શાસ્ત્રમાં આત્મકલ્યાણ માટે જે જે યોગના રસ્તાઓ બતાવ્યા છે, તેને પણ ઉલ્લંઘન કરવાનો વિષય છે જેનો તેને સર્વ યોગમાં પ્રધાન એવો સામર્થ્ય યોગ કહે છે. ॥૫॥

વિવેચન. શાસ્ત્રમાં યોગની સિદ્ધિ માટે જેજે ઉપાયો બતાવ્યા છે, તે તમામ ઉપાયોનો અનુભવપૂર્વક સાક્ષાત્-કાર કરીને જેઓ ઘણા આગલ વધ્યા છે તેઓનું જે ઉત્ત-મોત્તમ ધર્માનુષ્ઠાન તેને સામર્થ્ય યોગ કહે છે, દષ્ટાંત તરીકે તથા પ્રકારના સંઘયણના અભાવે તથા શ્રુતજ્ઞાનના અભાવે જીન કલ્પાદિ વિગેરે જે વસ્તુનો વિચ્છેદ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે, તે વસ્તુનો અભ્યાસ શક્તિના પ્રાબલ્યપણાથી કરવો—જીન કલ્પાદિની તુલના કરવી—પેકટીસ કરવી. જેટલે દરજે બને તેટલે દરજે શક્તિ ફેરવવી. તેને સામર્થ્ય યોગ કહે છે. આ યોગ વિલંબ વગર પ્રધાનફલ—મોક્ષ મેલવી આપ-વામાં અસાધારણ કારણ છે. ॥૫॥

આજ વાતને સમર્થન કરે છે.

સિદ્ધચારવ્યપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદા ન તત્વતઃ ॥

શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્ર કારોએ જે જે બુદ્ધા બુદ્ધા કારણો—માર્ગો બતાવ્યા છે. તે વાસ્તવીક રીતે શાસ્ત્રથી

સર્વ પ્રકારે યોગીઓ પણ બાણી શકતા નથી, પણ અનુલવ ગમ્ય તો હોય છે. ॥૬૧॥

વિવેચન. શાસ્ત્રો તો દિશા બતાવે છે, પણ પછી આગલનો માર્ગ તો પોતાની મેળે મેલવી લેવા જરૂર છે, શાસ્ત્રમાં મોક્ષ મેળવવા માટે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, અને આરિત્રાદિ અનંતા માર્ગો બતાવેલ છે નવપદની પૂજામાં મહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ જણાવે છે કે “યોગ અસંખ્ય જિનવર કહ્યા નવપદ મુખ્ય તે જાણો રે” સારાંશ કે, મોક્ષ મેલવવા માટે અસંખ્ય સાધનો છે, પણ તે બધા શાસ્ત્રથી યોગિ પુરૂષો પણ સર્વ પ્રકારે બાણી શકતા નથી, સ્વાનુલવદ્વારા તો નિષ્પન્ન યોગિઓ બાણી શકે છે, આ વાતને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે, નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટે એક દરવાજો હોતો નથી પણ અનેક દરવાજાઓ તથા બારીઓ હોય છે. જેને જે ઈચ્છામાં આવે તે દરવાજેથી નગરમાં આવી શકે છે. તેના માટે પ્રતિબંધ હોતો નથી, તે પ્રમાણે મોક્ષરૂપ નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટે એકાદ સાધન હોતું નથી. પણ અસંખ્યાત કે અનંતા સાધનો હોય છે, આ બધા અનંતા સાધનોનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં કેવી રીતે હોઈ શકે, શાસ્ત્ર તો માત્ર દિશા બતાવે છે. એકાદ સાધન પકડી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરો તો આગલના માર્ગો આપોઆપ સ્વાનુલવ સિદ્ધ જણાઈ આવે છે. ॥૬૧॥

શાસ્ત્રથી તમામ સાધનો જાણવામાં દોષ બતાવે છે.

સર્વથા તત્પરિચ્છેદાત્ સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ ॥

તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેસ્તદાસિદ્ધિપદામ્નિતઃ ॥૭॥

અર્થ. શાસ્ત્રથી સર્વ પ્રકારે મોક્ષ પ્રાપ્તિના તમામ માર્ગોનો સાક્ષાત્ કાર થાય તો તેજ વખતે સર્વજ્ઞ પણુની પ્રાપ્તિ થવા સાથે સિદ્ધિપદ-મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ પણ થવી જોવે ॥૭૧॥

વિવેચન. શાસ્ત્રો દિશા બતાવનાર હોવાથી શાસ્ત્ર-દ્વારા મોક્ષના અનંતા સાધનો-માર્ગો બાણી શકાયજ નહિ અને બાણુવામાં આવે તો શ્રોતારૂપ યોગિઓને સ્વાનુભવ-સિદ્ધ તમામ માર્ગો સાક્ષાત્કાર થવાથી શાસ્ત્ર સાંભળવા ના ટાઈમેજ સર્વજ્ઞપણુની સિદ્ધિ સાથે મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ પણ થાય. અર્થાત્ અયોગિકેવલિની દશા પ્રાપ્ત થાય, પણ તેમતો થતું નથી. ॥૭૧॥

વાદિ આ વાતને ઈષ્ટ ગણે છે. તેને ઉત્તર દે છે.

ન ચૈતદેવં યત્તસ્માત્ પ્રાતિભજ્ઞાનસંગતઃ ॥

સામર્થ્યયોગોડવાચ્યોસ્તિ સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્ ॥૮૧॥

અર્થ. જેમ તમોએ કહેલું તેમ બનતું તો નથી માટે પ્રાતિભજ્ઞાન યુક્ત આ સામર્થ્ય નામનો યોગ સર્વજ્ઞ પણુને પ્રાપ્ત કરાવનાર યોગિઓથી પણ શબ્દ દ્વારા જેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ એવો આ સામર્થ્ય નામનો યોગ છે. ॥૮૧॥

વિવેચન. ઉપર જે બીના કહેવામાં આવી તે પ્રમાણે બનતું તો નથી. શાસ્ત્રથી અયોગિકેવલિત્વનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ સિદ્ધિ-મુક્તિ મલતી તો નથી. જે આમ છે તો પ્રાતિભ જ્ઞાન સંયુક્ત આ સામર્થ્ય યોગ ચોક્કશ સર્વજ્ઞ

પણાને પ્રાપ્તિ કરી આપે છે, આ યોગ પ્રાપ્ત થતા આત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થતા જરાપણ વાર લાગતિ નથી, આ પ્રાતિભ જ્ઞાનને માર્ગાનુસારિ-કેવલજ્ઞાનને અનુસરનાર પ્રકૃષ્ઠ ઉહા-જ્ઞાન-માનસિકતાદૃશ જ્ઞાન કહે છે. સામર્થ્ય છે પ્રધાન જેમાં એવો યોગ તે સામર્થ્યયોગ, અર્થાત્ ક્ષપક શ્રેણિગત ઉત્તમ ધર્મવ્યાપાર. કે જે યોગિઓથી પણ અવાચ્ય છે-અકથનીય છે, જેનું સ્વરૂપ શબ્દદ્વારા વર્ણન પણ કરી શકાય નહિ, પણ સ્વાનુભવગમ્ય છે. આવો સામર્થ્યયોગ-ધર્મવ્યાપાર વિલંબ વગર કેવલજ્ઞાન આપે છે. અહીં વાદિ-શંકા કરે છે. પ્રાતિભજ્ઞાન છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અને એમ નહિ માનો તો શાસ્ત્રમાં પાંચ જ્ઞાન કહેલ છે તેના છ જ્ઞાન થશે, તેમજ પ્રાતિભજ્ઞાનને કેવલજ્ઞાન પણ કહી શકાય નહિ, કારણકે કેવલજ્ઞાન તો સામર્થ્ય યોગનું કાર્ય છે. આ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી કેવલજ્ઞાન આગલ ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે, માટે પ્રાતિભજ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાનની અંદર પ્રવેશ કરાવો, જે શ્રુતજ્ઞાનની અંદર પ્રાતિભ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય તો પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિના જે જે કારણો છે તે શ્રુત-જ્ઞાન રૂપશાસ્ત્રથીજ જણાય છે એમ ચોક્કસ થયું. આનો ખુલાસો આપે છે કે પ્રાતિભજ્ઞાન છે તે શ્રુતજ્ઞાન નથી. તેમજ કેવલજ્ઞાન પણ નથી. તેમજ પાંચ જ્ઞાનથી બુદ્ધ જ્ઞાન પણ નથી, જેમ અરૂણોદય. આ અરૂણોદય છે તેને રાત્રિ ન કહી શકાય, તેમ દિવસ પણ ન કહી શકાય, તેમજ રાત્રિદિવસથી અતિરિક્ત વસ્તુ છે તેમ પણ ન કહી શકાય, પરંતુ સૂર્યોદય થયા પહેલાની એક અવસ્થા અરૂણોદય

છે તેમ કહી શકાય. તે પ્રમાણે પ્રાતિભ જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન તથા કેવલજ્ઞાન પણ કહી શકાય નહિ. કારણકે સામર્થ્ય યોગ કાલે ક્ષપકશ્રેણિગત હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમ ભાવને લઈ શ્રુતજ્ઞાની તરીકે વાસ્તવીક વ્યવહાર થઈ શકે નહિ, માટે શ્રુતજ્ઞાન ન કહેવાય, તેમજ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન હોવાથી તમામ દ્રવ્ય પર્યાયને નહિ બાણુવાથી કેવલજ્ઞાન પણ કહેવાય નહિ, માટે આ પ્રાતિભ જ્ઞાનને અરૂણોદયની માફક કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાની દશા કહે છે. આ જ્ઞાનને બીજાઓ તારકનિરીક્ષણજ્ઞાન શબ્દથી બોલાવે છે, માટે તેને પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવામાં દોષ નથી. ॥૮૧॥

સામર્થ્ય યોગના ભેદો કહે છે.

દ્વિધાયં ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજ્ઞિતઃ ॥

ક્ષાયોપશમિકાધર્મા યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥૯॥

અર્થ. આ સામર્થ્ય યોગના બે પ્રકાર છે—બે ભેદ છે. ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ અને યોગસંન્યાસસામર્થ્ય યોગ, ક્ષયોપશમિક ભાવથી ઉત્પન્ન થએલા ક્ષમા, આર્જવ, નમ્રતા, વિગેરે ધર્મો છે. કાયાદિ વ્યાપાર કાર્યોત્સર્ગ કરવા વિગેરે આ યોગો છે. ॥૯॥

વિવેચન. કેવલ જ્ઞાનરૂપ સુર્યોદય તથા પહેલાના પ્રતિભજ્ઞાન વાલો તીવ્ર તત્વ બોધથી ઘણો આગલ વધેલો એવો અપ્રમત્ત સંચતિ જ્યારે આઠમા ગુણઠાણે ક્ષપક શ્રેણિ માંડે છે ત્યારે ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગનો પ્રથમ ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ યોગની અંદર ક્ષયોપશમ ભાવથી ઉત્પન્ન થએલા ક્ષમાદિક દશ પ્રકારના ધર્મોનો

નાશ થાય છે, અને ક્ષાયિક ભાવના ક્ષમાદિક દશ પ્રકારના ધર્મો પ્રગટ થયા છે. આ ધર્મસંન્યાસ યોગ છઠા ગુણુઠાણુથી શરૂ થાય છે, અને તેરમા ગુણુઠાણુ સુધિ પહોંચે છે, પણ તાત્વિક-ખરેખરો ધર્મસંન્યાસયોગ આઠમા ગુણુઠાણુથી ક્ષપકશ્રેણિ માંડે ત્યારે શરૂ થાય છે, અને પરિણામે કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી દેછે, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ક્ષયોપશમ ભાવના ક્ષમાદિક ધર્મો, તથા મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો આલ્યા જાય છે, અને ક્ષાયિક ભાવના ક્ષમાદિક દશ ધર્મો તથા કેવલજ્ઞાનાદિક પ્રાપ્ત થાય છે, યોગ સંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ તેરમાં ગુણુઠાણુના અંતે મોક્ષ જવાના ટાઈમે જ્યારે શૈલેશિકરણુ કરે છે. ત્યારપછી ચઉદમા ગુણુઠાણુઆ યોગ હોય છે. આ યોગમાં મન વચન અને કાયાના વ્યાપારનો પણ નાશ થાય છે. આજ ખીના આગળના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે. ॥૯॥

આ બંને યોગો જે ગુણુઠાણુ હોય છે તે કહે છે.

દ્વિતીયાઽપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્ ॥

આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વં દ્વિતીયં ઇતિતદ્વિદઃ ॥૧૦॥

અર્થ. પ્રથમતાત્ત્વિક ધર્મ સંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ આઠમાં ગુણુઠાણુ ખીજીવારના અપૂર્વ કરણુ માંડોય છે. અને યોગસંન્યાસ નામનો સામાર્થ્યયોગ તેરમા ગુણુઠાણુના અંતે શૈલેશિકરણુ કરે છે, ત્યાર પછી ચઉદમે ગુણુઠાણુ આ યોગ હોય છે એમ યોગસંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગના જાણકારો જણાવે છે. ॥૧૦॥

વિવેચન. અહીં બીજું અપૂર્વકરણ ગ્રહણ કરવાથી અંથિલેહનું કારણીભૂત પ્રથમ અપૂર્વકરણનો નિષેધ કરવા દ્વિતીય શબ્દ ગ્રહણ કરેલ છે, કારણ કે પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં સામર્થ્ય યોગ હોતો નથી. અપૂર્વકરણ એટલે આત્માનો અપૂર્વ શુભ અધ્યવસાય-પરિણામ. આ અનાદિ અપારસંસારમાં રખડતા આજીવને ધર્મના સારા અનુષ્ઠાનો કરતાં પહેલા ક્યારે પણ નહિ આવેલો એવો આત્માનો અપૂર્વ અધ્યવસાય-પરિણામ ઉત્પન્ન થવો તેનું નામ અપૂર્વકરણ છે, આ અપૂર્વકરણનું ફલ રાગદ્વેષરૂપી ગાઠ ગાંઠ છે તેનો છેદ કરવો તે છે, અને આ અંથિ છેદનું ફલ સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ થવી તે છે, અને આ સમ્યક્ દર્શનથી સત્ય વસ્તુ સમજાય છે-જડચૈતન્યનું જ્ઞાન થાય છે. સમ્યક્દર્શન એટલે પ્રશમાદિલિંગવાલો શુદ્ધ આત્માનો પરિણામ. આ બીના શાસ્ત્રમાં કહેલ છે કે, આપણામાં સમ્યક્દર્શન છે કે નહિ તે જાણવાને સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણો બતાવ્યા છે, આ લક્ષણો આપણામાં હોય તો જાણવું જે આપણામાં સમ્યક્ત્વ છે. અને આ લક્ષણો ન હોય તો તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, અને આસ્તિક્યતા, આ પાંચ લક્ષણથી સમ્યક્ત્વ અભિવ્યક્ત-પ્રગટ થાય છે-આપણામાં સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તેની ખાત્રી થાય છે. તત્વાર્થ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહે છે, આ સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણોનો અનુક્રમ પ્રાધાન્યતાને અનુસારે છે, અને એક પછી એકનો લાભ થાય છે.

પ્રશમ. સમભાવ હોય તોજ મોક્ષની અભિલાષારૂપ સંવેગ થાય છે. અને સંવેગ હોયતોજ સંસાર ઉપર

ઉદાસીનવૃત્તિ રૂપનિર્વેદ થાય છે, વૈરાગ્ય આવે છે, અને નિર્વેદ હોય તોજ દુઃખી જીવો ઉપર દયા ચિંતવવારૂપ અનુકંપા થાય છે. અને અનુકંપા હોય તોજ પ્રભુના વચન ઉપર શ્રદ્ધા ખેસવારૂપ આસ્તિક્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વાનુ-પૂર્વી અસુંદર છે, પશ્ચાનુપૂર્વી સુંદર છે, આસ્તિક્યતા હોય તો અનુકંપાદિ ખીજા હોય છે, આમ શાસ્ત્રના બાણકાર કહે છે. સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મની જે સ્થિતિ ણાકી રહેલ છે તેમાંથી સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી કર્મની સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી ખીજા અપૂર્વ કરણમાં પ્રથમ તાત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, આ અપ્રમત્ત સંચિતિ જ્યારે આઠમાં ગુણઠાણે ક્ષપકશ્રેણિ માંડે છે ત્યારે આ ધર્મસંન્યાસ યોગ હોય છે, આ વખતે આત્મ સ્કુરણા તીવ્ર થાય છે. પરપરિણતિ થતી નથી, આ અતિ સુંદર દશાને જ્ઞાનીઓ પણ વર્ણવી શકે નહિ. યથાજ્યાત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર તથા જ્ઞાન દશામાં વર્તતાં ઘન ઘાતિ કર્મનો એકદમ નાશ થાય છે, અને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા ક્ષયોપશમ ભાવના જે ક્ષમાદિક દશ પ્રકારના ધર્મો તથા મત્યાદિ જ્ઞાનો હતા તેની અહિં નિર્વૃત્તિ થાય છે. અને ક્ષાયિક ભાવના ક્ષમાદિકધર્મો તથા જ્ઞાનો પ્રાપ્ત થાય છે. આ તાત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગ છે. પણ અતાત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ છઠા ગુણ ઠાણે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરતી વખતે હોય છે. સાવધ પ્રવૃત્તિ લક્ષણ પ્રભુ પૂજાદિધર્મની નિવૃત્તિ રૂપ પ્રવ્રજ્યા જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ રૂપ છે. આ ભાગવતી પ્રવ્રજ્યાનો અધિકારી સંસારથી જે

વિરક્ત થયો હોય તેજ અધિકારી છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, દિક્ષાને લાયક આ જીવો ગણ્યા છે કે જે ૧ આર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, ૨ વિશિષ્ટ જાતિ અને કુલ વાળો હોય, ૩ જેના કર્મ રૂપી મળો ક્ષીણુ પ્રાય થઈ ગયા છે એવો નિર્મળ યુદ્ધિ વાળો હોય, ૪ જે પોતાના મનમાં વિચારતો હોય કે મનુષ્ય ભવ દુર્લભ છે, ૫ જન્મ મરણ નિમિત્ત માત્ર છે—સર્વ સાધારણુ છે. ૬ ધન સંપત્તિ ચંચલ છે, ૭ વિષયો દુઃખના હેતુ છે. ૮ સંયોગ માત્રનો વિયોગમાં અંત આવે છે, ૯ પ્રતિક્ષણુ મરણુ થયા કરે છે. ૧૦ ભોગોનો વિપાક અતિભયંકર છે, ૧૧ આવા આવા સુંદર વિચારો જે પ્રાણી કરતો હોય અને એવા વિચારથી જે સંસારમાં વિરક્ત રહેતો હોય, ૧૨ જેના કષાયો ઘણા પાતળા પડી ગયા હોય, ૧૩ જેને હાસ્ય વિગેરે અદ્ય હોય, ૧૪ જે ઉપકારનો જાણકાર હોય, ૧૫ જે વિનયવાન હોય, ૧૬ જે પ્રવ્રજ્યા ઘડણુ કરવા પહેલા પણુ રાજ પ્રધાન અને નગર વાસી લોકોમાં જહુ માન પામેલ હોય, ૧૭ કોઈનો દ્રોહ કરનાર ન હોય, ૧૮ પરનું કલ્યાણુ કરનાર હોય, ૧૯ શ્રાદ્ધ ગુણુ સંપન્ન હોય, ૨૦ આચાર્યના પરિચયમાં આવ્યો હોય, ઉન્નત્તિ ક્રમમાં જે આગળ વધેલો હોય તેજ માણુસ પ્રવ્રજ્યાને—દિક્ષાને લાયક ગણાય છે. અને તેજ વાસ્તવિક રીતે ધર્મ સંન્યાસવાનુ થઈ શકે છે. કારણુકે અહીં જ્ઞાન યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા ગુણુવાળો પ્રાણી ન હોય તે જ્ઞાનયોગને આરાધી શકતો નથી, અને જે આવા ગુણુવાળો હોય છે તે જ્ઞાન યોગને આરાધતો નથી એમ

પણુ ંને નહિ એમ વિચારવું. સર્વજ્ઞનું વચન તે આગમ છે, આ બીના આગમમાં નિરૂપિત છે.” “આયોજ્ય કરણા દુર્ધ્વ” ધર્મ સંન્યાસ તાત્વિક યોગ કહ્યા પછી હવે યોગસંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ બતાવતા કહે છે કે, કેવલ જ્ઞાનના ઉપયોગથી તથા અચિંત્ય વીર્ય શક્તિ વડે તે તે પ્રકારના તે તે કાલમાં ક્ષય કરવા યોગ્ય ભવોપગ્રાહિ કર્મનો તથા પ્રકારે ક્ષય કરવા પ્રયત્ન કરવો. આનું નામ શૈલેશી કરણુ અથવા આયોજ્ય કરણુ છે. સારાંશ એ છે કે તેરમા ગુણુઠાણુના અંતે શૈલેશી કરણુ કરવાની શરૂઆત કરતાં ચઉદ્ધમા ગુણુઠાણુ આ શૈલેશી કરણુની ક્રિયાથી મન, વચન અને કાયાના યોગનું રૂંધન કરતાં ચાર અઘાતિકર્મો બાકી રહ્યા હતાં તેનો નાશ થાય છે, શૈલેશી અવસ્થાનું આ ફલ છે. ચાર ઘાતિ કર્મો પહેલા ક્ષય થયા હતા, અને આ શૈલેશી કરણુથી બીજા ચાર અઘાતિ કર્મ ક્ષય થવાથી તરતજ પરમપદને—સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધિ ગતિમાં આત્મ સ્વરૂપ, પરમજ્યોતિ રૂપ સતચિદાનંદ સ્વરૂપમાં લિન થાય છે. જન્મજરા આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ હવે તેઓને હોતા નથી. કર્મ બીજા સર્વથા દુગ્ધ થવાથી ભવાંકુર હવે ઉત્પન્ન થતો નથી. આ આઠમી પરા-દષ્ટિનું અંતિમ ફલ છે. આ બીજા યોગ સંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ શૈલેશી કરણુ અવસ્થામાં થાય છે એમ તેના જાણુકાર યોગિઓ જાણુાવે છે, આ તમામ બીના આગમથી સિદ્ધ છે. આ વાતને સાબીત કરવા પ્રાચીન સિદ્ધાંતની ગાથાઓ બતાવે છે “યથા પ્રવૃત્તિ કરણુ, અપૂર્વ કરણુ, અને અનિવૃત્તિ કરણુ, આ ત્રણુ કરણુો ભવ્ય જીવોને

હોય છે. અભવ્ય જીવોને પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ માત્ર હોય છે. કરણુ એટલે એક જાતનો આત્માનો પરિણામ ॥૧॥ જ્યાં ગ્રંથિ છે ત્યાં પહેલું કરણુ હોય છે, ગ્રંથિનો છેદકરતાં બીજું કરણુ પ્રાપ્ત થાય છે. અનિવૃત્તિ કરણુથી આ જીવ સમ્યક્ દર્શન મેલવે છે. ॥૨॥ દુખે કરી તોડીશ કાય, બરસઠ ગાઠ, અને ગુપ્ત એવી લાકડાની ગાંઠની માફક જીવનો કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો ગાઠ રાગદ્વેષનો પરિણામ તેને ગ્રંથિ કહે છે. ॥૩॥ આ ગ્રંથિનો ભેદ થયા પહેલાં આજીવ મિથ્યાત્વિ હોતો. પણ ગ્રંથિનો ભેદ થયે છતે સમ્યક્ જ્ઞાન વાલો બને છે. શોડું પણ જ્ઞાન ઘણું સારું છે અને ખરેખર અસંમોહનું કારણુ થાય છે ॥૪॥ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જે કર્મની સ્થિતિ બાકી રહી છે. તેમાં શી બે પદ્યોપમથી નવ પદ્યોપમ જેટલી કર્મની સ્થિતિ ને ઓછી કરે છે ત્યારે દેશ વિરતિ શ્રાવકપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી ચારિત્ર, ઉપશમશ્રેણી, તથા ક્ષપકશ્રેણી પ્રાપ્ત થવામાં અનુક્રમે સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી કર્મની સ્થિતિને ખપાવે ત્યારે પ્રથમ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછી તેટલી કર્મની સ્થિતિને ખપાવે એટલે ઉપશમશ્રેણિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી તેટલીજ કર્મની સ્થિતિને ખપાવે ત્યારે ક્ષપકશ્રેણિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે લેશથી સિદ્ધાંત ગાથાનો સારાંશ જણાવ્યો. ॥૧૦॥

શૈલેશી કરણુ પછી બીજો યોગ બતાવે છે.

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં યોગઃ પરમુદાહૃતઃ ॥

મોક્ષયોજનભાવેન સર્વસંન્યાસલક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ. શૈલેશી અવસ્થામાં યોગનો અભાવ થવાથી મિત્રાદિ આઠ દૃષ્ટિરૂપ યોગોની મધ્યમાં અયોગરૂપી આ યોગ સંન્યાસ નામનો યોગ ઘણો જ ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણકે આ આત્માને મોક્ષની સાથે જોડી દેનાર હોવાથી કાયાદિ સર્વ યોગનો જેમાં સંન્યાસ-અભાવ થવાથી આ યોગને સર્વ સંન્યાસ લક્ષણુ યોગ કહે છે. ॥૧૧॥

વિવેચન. આઠદૃષ્ટિમાંપરાનામની આઠમી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા આયોગસંન્યાસનામનોસામર્થ્ય યોગ શૈલેશી કરણુ અવસ્થામાં મન વચન અને કાયાના વ્યાપારનો સર્વથા અભાવ થતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ છે. કારણકે આત્માને મોક્ષની સાથે જોડી દેવાને-લાયકઉત્કૃષ્ટધર્માનુષ્ઠાનરૂપઆ યોગ સંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ છે. અહીં ક્ષયોપશમભાવના ધર્માધર્માદિ વિગેરેનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રમાણે ઇચ્છાદિ ત્રણુ યોગનું સ્વરૂપ જણાવીને આલતી ખીના હવે જણાવે છે. ॥૧૧॥

एतत्रयमनाश्रित्य विशेषेणैतदुद्भवाः ॥

योगदृष्टय उच्यन्ते अष्टौ सामान्यतस्तु ताः ॥ १२ ॥

અર્થ. ઇચ્છાદિ ત્રણુ યોગનો વિશેષે કરી આશ્રય લીધા વગર. પરંતુ આ ત્રણુ યોગથીજ ઉત્પન્ન થએલી યોગ દૃષ્ટિઓ કહેવામાં આવે છે. આયોગદૃષ્ટિઓસામાન્ય પ્રકારે આઠ છે. ॥૧૨॥

વિવેચન. ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, અને સામાર્થ્ય

યોગનું સ્વરૂપ પ્રથમ કહી આવ્યા છીએ. આ ત્રણ યોગનો આશ્રય લીધા વગર. પરંતુ એ યોગથી ઉત્પન્ન થએલી આ દૃષ્ટિઓ છે. આ દૃષ્ટિઓ સામાન્ય પ્રકારે આઠ છે. ઇન્છાદિ ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થાય છે, હવે આઠ દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ શરૂ થાય છે. ॥૧૨॥

આઠ દૃષ્ટિના નામો જણાવે છે.

મિત્રા તારા વલા દીપ્રા સ્થિરા કાન્તા પ્રભા પરા ॥

નામાનિ યોગદૃષ્ટિનાં લક્ષણં ચ નિબોધત ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા આ યથાર્થ નામવાલી યોગદૃષ્ટિઓ છે, જેનું લક્ષણ હવે કહેવામાં આવે છે તે તમે સાંભળો ॥૧૩॥

વિવેચન. મિત્રની માફક મિત્રા, સર્વ જીવ ઉપર મિત્ર ભાવના રાખનાર મિત્રા, તારાની માફક તારા. જેનામાં આંખની તારાની માફક આત્મ પ્રકાશ કાંઈપણ પ્રગટયો છે તે તારા વિગેરે યથાર્થ અન્વય નામવાલી આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓનું લક્ષણ આગલ કહેવામાં આવે છે. તે તમે સાંભળો. અહીં યોગદૃષ્ટિ નામ આપવાથી આગળ બતાવવામાં આવતી ઓઘદૃષ્ટિનો વ્યવ-ચ્છેદ-નિષેધ કર્યો જાણવો. આ ઓઘદૃષ્ટિ છે તે વાસ્તવિક દૃષ્ટિ નથી. કારણકે ઓઘદૃષ્ટિથી જે જે ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે છે તે બરોબર ફલને આપતા નથી. પણ યોગદૃષ્ટિથી જે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તે ઉત્તમ ફલને આપે છે આજ ધીના અહીં જણાવવામાં આવે છે. ॥૧૩॥

પ્રથમ ઓઘદષ્ટિ બતાવે છે.

સમેઘાઽમેઘરાત્ર્યાદૌ સગ્રહાઘર્મકાદિવત્ ॥

ઓઘદષ્ટિ રિહજ્ઞેયા મિથ્યાદષ્ટીતરાશ્રયા ॥ ૧૪ ॥

અર્થ. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લઈ નાના પ્રકારની ઓઘદષ્ટિ-સામાન્ય દષ્ટિ છે, આ વાતને દષ્ટાંત આપી સમજાવે છે. એક વરસાદવાળી રાત્રિ, એક વરસાદ વગરની રાત્રિ, આદિ શબ્દથી એક વરસાદ વાલો દિવસ, અને એક વરસાદ વગરનો દિવસ, એક ભૂતાદિ ગ્રહો જેને વળગેલ છે એવો બાળક અને આદિ શબ્દથી એક ભૂતાદિ ગ્રહો જેને નથી વળગ્યો એવો બાળક, એક તિમીરાદિ દોષવાળો મિથ્યાદષ્ટિ અને એક તિમીરાદિ દોષ વગરનો મિથ્યાદષ્ટિ આ વિગેરેને કોઈ એક દૃશ્ય વસ્તુ જેવામાં જેમ તરતમતા પડી જાય છે, તે વસ્તુ સંબંધી ઓઘ થવામાં પણ જેમ ઘણો ફારફેર જેવામાં આવે છે, તેના જેવી આ ઓઘદષ્ટિ છે, ઓઘદષ્ટિ એટલે સામાન્ય દર્શન, સમજણ વગરના જેજે ધર્માનુષ્ઠાનો કરવા તે બધા ઓઘદષ્ટિમાં દાખલ થાય છે. ॥૧૪॥

વિવેચન. ઓઘદષ્ટિ એટલે જન સમુહની સામાન્ય દષ્ટિ. ભવાલિનંદિ જીવ સંબંધી. વિચાર કે સમજણ કયાં વગર ગતાનુગતિક ન્યાયે વડિલના ધર્મને અનુસરવું; બહું જન સંમત એવા ધર્મના અનુયાયી થવું તે, પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરવો આનું નામ ઓઘદષ્ટિ છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મની વિચિત્રતાને લઈ આ દષ્ટિ નાના પ્રકાર-

રની છે, દૃષ્ટાંતથી આ વાત સમજાવે છે કે એક મેઘવાલી રાત્રિ. અને એક મેઘ વગરની રાત્રિ. આદિશબ્દથી એક મેઘવાળો દિવસ અને એક મેઘ વગરનો દિવસ, એક ગ્રહાદિ દોષવાલો બાલક અને આદિશબ્દથી એક ગ્રહાદિ દોષ વગરનો બાળક, તેમજ એક બાળક અને એક વૃદ્ધ, યુવાન, તેની દૃષ્ટિમાં-દર્શનમાં ફેર પડશે. ઓઘદૃષ્ટિ-સામાન્ય દર્શન-લવાલિનંદ જીવવિષય વાલી ઓઘદૃષ્ટિ સમજવી, કાચ-તિમીર રોગથી ઉપરત થઈ છે દૃષ્ટિ જેની એવો મિથ્યાદૃષ્ટિ તથા બીજો અનુપરત દૃષ્ટિવાળો મિથ્યાદૃષ્ટિ. આ અક્ષરાર્થ જણાવ્યો, ભાવાર્થ હવે જણાવે છે. મેઘવાળી રાત્રિમાં એક દૃષ્ટિ કિંચિત્ માત્ર વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. બીજી દૃષ્ટિ મેઘ વગરની રાત્રિમાં જરા વધારે વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. મેઘવાળા દિવસે અને મેઘ વગરના દિવસે જે દૃષ્ટિ ઓઘ કરે છે તેમાં તરતમતા રહેલ છે. તેમજ ગ્રથિલ-ભૂતાદિગ્રહવાલી દૃષ્ટિ તથા ભૂતાદિગ્રહ વગરનાની દૃષ્ટિ, આ બંનેમાં પણ વિશેષતા રહેલ છે ચિત્તવિભ્રમાદિ ભેદને લઈ, તેમજ બાલકની દૃષ્ટિ અને યુવાન વૃદ્ધનીદૃષ્ટિ, વલી એક વિવેકિ માણસની દૃષ્ટિ અને અવિવેકી માણસની દૃષ્ટિ, તેમજ કાચાદિતિમીર રોગથી જેના લોચનો હણાઈ ગયાછે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિની દૃષ્ટિ. અને જેના લોચનો રોગથી નથી હણાયા એવા મિથ્યાદૃષ્ટિની દૃષ્ટિ. આ બધાઓની દૃષ્ટિમાં કોઈ એક વસ્તુ જોવામાં જેવી રીતે તરતમતા ઉપાધિને લઈ પડે છે. તેવી રીતે પરલોક સંબંધી કોઈ પણ એક પદાર્થના નિર્ણયમાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લઈ જુદા જુદા પ્રકાર જ્ઞાનભેદો-અભિપ્રાયો પડે છે. આ

જ્ઞાનભેદ-સદ્દેહણા ભેદકારણીક મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિમાં પરસ્પર ભેદ પડે છે અથવા દર્શનોમાં પરસ્પર ભેદ પડે છે. એમ યોગાચાર્યો જણાવે છે. રાગદ્વેષની ગ્રંથીને જેઓએ તોડી નાખેલ છે એવા સ્થિરાદિ દષ્ટિવાલા યોગિઓ-મહાત્માઓની અંદર આવા સદ્દેહણાભેદો કદિ પડતા નથી. કારણકે તેઓ નય ભેદના સ્વરૂપને ખરોખર જાણતા હોવાથી દરેક દર્શનના અભિપ્રાયોને સારી પેઠે સમજી શકે છે. કારણકે ષટ્ દર્શનો છે તે જૈન દર્શનના અંગો છે, જન દર્શન છે તે સમુદ્ર સમાન છે. તેમાં દરેક દર્શન રૂપી નદીઓ આવીને મળે છે. આવા યોધને લઈ આ યોગિઓમાં ઉક્ત ભેદો પડતા નથી. સ્થિરાદિ દષ્ટિવાળા મહાત્માઓની પ્રવૃત્તિ પરના ભલા માટે હોય છે. વલ્લી તેઓમાં શુદ્ધ યોધને લઈ આગ્રહ જરા પણ હોતો નથી, નિરંતર મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાને ભાવતા હોવાથી ગંભીર અને ઉદાર આશયવાળા હોય છે, તેમજ દરેક જીવોને સંજીવની ચારિ ચરનાર બળદના દષ્ટાંતથી મધ્યસ્થ ઉપદેશ આપી આગલ વધારે છે.

ચારિસંજીવની દષ્ટાંત.

જૈન ધર્મનો સ્વિકાર કર્યા પહેલા એકવાર કુમારપાલ રાજાએ ગુરૂવર્યશ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજશ્રીને કયો ધર્મ ઉત્તમ છે, એવો પ્રશ્ન કર્યો. આના ઉત્તરમાં ગુરૂશ્રીએ ચારિ-સંજીવનીનું દષ્ટાંત આપ્યું. રાજા એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને વશ કરવા એક પરિત્રાજીકા પાસેથી વશીકરણ ચૂર્ણ મેળવી પોતાના પતિને ભોજનમાં નાખી ખવરાવ્યું. કર્મ

સંયોગે ચૂર્ણ એકના બદલે બીજું ભુલથી મદ્યું. વશ કરવાના બદલે તે બળદ બની ગયો. પોતાના પતિને બળદ બનેલ જાણી સ્ત્રીને ઘણો પશ્ચાતાપ થયો. પોતાનું પેટ ભરવું, અને બળદનું પણ પેટ ભરવું તે બંને પોતાના ઉપર આવી પડવાથી સવારમાં નીરંતર બળદને ચારવા પોતે લઈ જાય છે, એક ઝાડ નીચે બેસી ત્યાં બળદને ચારે છે, અને પોતે પોતાના કરેલા ગુન્હા બદલ પ્રભુની પાસે માફી માગતા રૂદન કરે છે. એક વખત એક વિદ્યાધરનું વિમાન ત્યાં થઈને આલ્યું જાય છે, આ વિમાનમાં વિદ્યાધરની સ્ત્રી હતી તેણે આ સ્ત્રીના રૂદનનું કારણ પુછ્યું. વિદ્યાધરે પ્રશ્ન વિદ્યાદ્વારા રૂદનનું કારણ જાણી ઉત્તર આપ્યો કે પોતાના પતિને વશ કરવાના ચૂર્ણનો ફારફેર થવાથી બળદ બની ગયો. આ કારણથી આ સ્ત્રી રૂદન કરે છે, વિદ્યાધરની સ્ત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો કે એવો કોઈ ઉપાય છે કે અસલ સ્થિતિમાં પાછો આ માણસ આવી જાય ?

વિદ્યાધરે ઉત્તર આપ્યો કે આ ઝાડ નીચે સંજીવની નામની ઔષધી છે જે તે તેના ખાવામાં આવે તો તરતજ અસલ સ્થિતિમાં આવી જાય. આ વાત નીચે રહેલી સ્ત્રી એ સાંભળી, પણ સંજીવની ઔષધી કઈ તે તે જાણતી ન હોવાથી ઝાડ નીચેની તમામ વનસ્પતિ તોડીને બળદ ના મુખમાં આપી, અંદર પેલી સંજીવની ઔષધી પણ આવી જવાથી તરતજ તે પુરૂષ રૂપે બની ગયો. આ દૃષ્ટાંત આપી આચાર્ય શ્રી કુમારપાળ રાબને જણાવે છે કે રાબન્ હું તમોને કહીશ કે આ ધર્મ સત્ય છે અને આત્મકલ્યાણ

કરનાર છે. પણ તે વાત હમણા તમારા હૃદયમાં ઉતરશે નહિ, હાલ તમે તમામ ધર્મનું સેવન કરો એમ કરતાં આ ધર્મોની અંદર સંજીવની ઔષધની માફક ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ જશે. આ પ્રમાણે ગુરૂશ્રીએ મધ્યસ્થ ઉપ-દેશ આપી આખરે કુમારપાળ રાબને સત્યધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી, મહાન્ પુરૂષો દેશકાળ ક્ષેત્ર સભા વિગેરે તપાસીને જેવી રીતે સામાને લાભ થાય તે પ્રમાણે ઉપ-દેશ આપે છે. પ્રસંગવડે સર્ચું. પ્રકૃત કહીએ છીએ. પ્રકૃત મિત્રાદિ ભેદથી જુદી જુદી યોગ દષ્ટિઓ આઠ છે. ॥૧૪॥

આઠ દષ્ટિનું સ્વરૂપ દષ્ટાંતથી જણાવે છે.

તૃણગોમયકાષ્ટાગ્નિકણદીપમ્બોપમા ॥

રત્નતારાર્કચંદ્રાભાઃ સદ્દૃષ્ટેર્દૃષ્ટિરષ્ટધા ॥ ૧૫ ॥

અર્થ. તૃણાદિ અગ્નિના કણુની ઉપમાવાળી સદ્દૃષ્ટિ વાળા યોગિઓની દષ્ટિ આઠ પ્રકારે છે. તૃણ, છાણ, અને કાષ્ટની અગ્નિના કણુની ઉપમાવતી પહેલી મિત્રાદિ ત્રણ દષ્ટિઓ છે. દીપ પ્રભાની ઉપમાવતી ચોથીદીપ્રાદષ્ટિ છે, રત્ન-તારા, સૂર્ય. અને અંદ્ર કાંતિની ઉપમા વાલી સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિઓ છે. ॥૧૫॥

વિવેચન. અહીંચાલુ દષ્ટિનો બોધ તૃણાદિ અગ્નિના કણુનાઉદાહરણથી સરખાપણું બતાવે છે. સામાન્ય પ્રકારે સદ્દૃષ્ટિવાલા યોગિઓની દષ્ટિ-બોધ આઠ પ્રકારે છે. તથા વિધ પ્રકાશ માત્રની સાથે સરખાપણું લોવાનું છે. તે બતાવે છે. ૧ મિત્રા દષ્ટિની અંદર બોધ તૃણાગ્નિના કણુ

જેવો છે. વાસ્તવિક પોતાના કાર્યને કરનાર થતો નથી. જરૂરીના વખત સુધી અલ્પશક્તિવાળો હોવાથી બોધ ટકી શકતો નથી. સુંદર સ્મૃતિના બીજ ભૂતસારા સંસ્કાર નહિ પડવાથી. આને લઈ દેવગુરૂ વંદન વિગેરેમાં વિકલતા આવે છે. ભાવથી વંદનાદિ કાર્ય કરી શકતો નથી. ૨ તારાદષ્ટિમાં બોધ છાણુની અગ્નિના કણ જેવો છે. પહેલા કરતાં જરા અધિક ખરો પણ ખરા અવસરે બોધ બુઝાઈ જાય છે. વાસ્તવિક રીતે વધારે વખત ટકી શકે એવા વીર્યનો અહીં અભાવ છે. આને લઈ કોઈ પૂજાદિ સાઈ કાર્ય કરવા તૈયાર થતાં પ્રથમની સ્મૃતિ સારી ન હોવાથી તે કાર્ય કરી શકતો નથી. ૩ બલાદષ્ટિમાં કાષ્ટાગ્નિના કણની જેવો બોધ છે. આની અંદર પહેલા બે કરતાં જરા વધારે બોધ છે. પહેલાં બેનો બોધ આમાં આવે છે. આને લઈ આમાં વીર્યશક્તિ જરા વધારે છે. સ્મૃતિ પણ આમાં જરા સારી હોય છે. આને લઈ પ્રભુ પૂજાદિસારા કાર્યો કરવામાં પ્રીતિ થાય છે. અને પ્રયત્ન જરા-પણુ કરે છે. ૪ દીપ્તા દષ્ટિમાં બોધ દીવાની પ્રભા જેવો છે. પહેલા કરતા ઘણો વધારે છે. કારણ કે આમાં પહેલાના ત્રણ બોધ આવી જાય છે. આને લઈ આમાં વીર્ય શક્તિ વધારે હોય છે. તેમજ કાર્ય કરવાના ટાઈમ આમાં સ્મૃતિ ઘણી સારી હોવાથી દ્રવ્યથી તથા ભાવથી દેવ પૂજા ગુરૂ ભક્તિ વિગેરે કાર્યો કરવામાં. તથા કર્મ-બંધન વિગેરે કાર્યોમાં બીજાઓના કરતા આ દષ્ટિવાળાની પૃવૃત્તિ સમજણપૂર્વકની હોવાથી જુદી પડે છે. અહીંજ પ્રથમ ગુણુ સ્થાનકની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રકારો

એ વક્તમિથ્યાત્વરૂપ ગુણને આશ્રિવ્યવહાર રાશિવાળા જીવોને પ્રથમ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક કહેલ છે. તે સામાન્ય પ્રકારે જાણવું, બાકી વાસ્તવિક રીતે પ્રથમ ગુણસ્થાનક ઉત્કૃષ્ટ આ ચોથી દૃષ્ટિમાં આવે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રાવકના કુલમાં જન્મ થવાથી. કે સાધુનો વેષ પહેરવાથી ચોથું પાંચમું કે છઠું ગુણ સ્થાનક આવી જતું નથી. આગળ ઉપર આ દૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ જાણાવવામાં આવશે ત્યારે આપણને ખબર પડશે કે કેટલી હદે જીવ આગલ વધે છે. ત્યારે તેને પ્રથમ ગુણઠાણું મલે છે. ચોથું ગુણઠાણું અને પાંચમું છઠું વિગેરે ગુણઠાણા પ્રાપ્ત કરવા કેટલી હદ સુધી ગુણ પ્રાપ્ત કરવા પડે છે તે હવે બતાવવામાં આવશે. સ્થિરાદૃષ્ટિતો જેઓ રાગદ્વેષ રૂપી કર્મની ગાંઠને ભેદે છે તેને હોય છે અહીં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં ઓધ રત્નની કાંતિ જેવો ચીરસ્થાઈ પરિણામે અપ્રતિપાતી. પ્રવર્ધમાન. વિનાશ રહિત બીજને પરિતાપ કરનાર નહિ. સંતોષને આપનાર. પ્રાયે કરી ચિત્તની એકાગ્રતાને કરનાર રત્નની કાંતિ જેમ સ્થિર છે. હૃદયમાં થએલ આત્મજ્યોતિ પ્રકાશ રત્નની કાંતિ માફક. તે કદી જવાનો નથી. સારા-કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ ઘણી પ્રીતિથી સમજણ પૂર્વક કરે છે. અસત્ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.

૬ કાંતા દૃષ્ટિમાં ઓધ તારાની કાંતિ જેવો છે રત્નની કાંતિનો પ્રકાશ અમુક હદ સુધી હોય છે. આકાશમાં રહેલા તારાઓનો પ્રકાશ ઘણા દૂર સુધિ જાય છે. સ્થિરા કરતા આ દૃષ્ટિમાં ઓધ ઘણો સારો હોય છે. સ્થિર અને

શાંત પ્રવૃત્તિ હોવાથી ધર્માનુષ્ઠાનોમાં અતિચાર પણ લગાડતો નથી. શુદ્ધ ઉપયોગપૂર્વક પ્રમાદ રહિતપણે વસ્તુ લેવા મુકવામાં શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ પ્રધાન ગંભીર અને ઉદાર આશયવાલું અનુષ્ઠાન કરે છે. ૭ પ્રભા દષ્ટિમાં સૂર્યના પ્રકાશ જેવો ખોધ હોય છે. નિરંતર આત્મધ્યાનમાં લિન રહે છે. પ્રાયેકરિ આ દષ્ટીમાં સંકલ્પ વિકલ્પ-આડાઅવળા વિચારો હોતા નથી, પ્રથમ સારસુખ આત્મસ્વરૂપમાં પરમશાંતિ સુખનો અનુભવ કરે છે. સમાધિના શાસ્ત્રોથી અન્ય શાસ્ત્રો હવે નકામા જણાય છે. સમાધિમાં લિન રહેવું એજ ધર્માનુષ્ઠાન છે, તેઓની સમીપમાં સ્વભાવિક વેરવાળા જીવોના વૈરો નાશ પામે છે, જીવો ઉપર મહાન્ અનુગ્રહને કરનારા હોય છે. શિષ્યો ઉપર ઉચિતતાને સાચવનારા હોય છે. જે ક્રિયા કરે છે તે અવધ્ય ફલ વાલી હોય છે. ૮ પરા દષ્ટિમાં ચંદ્રમાની ચંદ્રિકા ના જેવો સૂક્ષ્મ ખોધ હોય છે. નિરંતર આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવારૂપ ધ્યાનમાં લિન રહે છે, તથા વિકલ્પ રહિત હોય છે આને લઈ પરમ સુખનો અનુભવ કરે છે. વૃક્ષ ઉપર ચડેલાને ફરી ચડવા જરૂર રહેતી નથી, તે પ્રમાણે આ દષ્ટિમાં વર્તાતા જીવને પ્રતિક્રમણાદિ અનુષ્ઠાનો ની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ ભવ્યતાને અનુસારે પરોપકાર તથા પહેલાની માફક અવધ્ય ક્રિયા હોય છે, આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સદ્દષ્ટિ આઠ પ્રકારે બતાવી. અહીં વાદિ શંકા કરે છે કે ગ્રંથિને ભેદે ત્યારે સદ્દ દષ્ટિ-સમ્યક્ દષ્ટિ કહી શકાય. પણ ગ્રંથિનો ભેદતો મિત્રાદિ દષ્ટિમાં થતો નથી. દ્વીપ્રાદષ્ટિના ઉત્તર કાલમાં સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિમાં થાય

છે, તે પછી સદ્દષ્ટિ વાળા જીવોની દષ્ટિ આઠ પ્રકારે છે તે કેવી રીતે સમજવું, અહીં શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિ પણ સદ્દ દષ્ટિ છે, કારણકે સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવામાં આ ચાર મિત્રાદિ દષ્ટિ છે તે અવધ્ય કારણ છે. આ ચાર દષ્ટિ હોય તોજ અવશ્યે કરી બીજી ચાર સ્થિરાદિ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રથમની ચાર દષ્ટિ કારણ છે અને પાછળની ચાર દષ્ટિ છે તે કાર્ય છે આથી આ પ્રથમની ચાર દષ્ટિને સદ્દ દષ્ટિ કહે છે. આવતાને દષ્ટાંત આપી સમજાવે છે. વર્ષોલક-ચુનચુના-સારામાં સારી સાકર ઉત્પન્ન કરવી હોય તો પ્રથમ સેલડી, સેલડી રસ, ગોળની રસી, અને ગોળની જરૂર પડે છે. પ્રથમની ચાર દષ્ટિ આ શેલડી વિગેરેના જેવી છે. આ શેલડીમાંથી પ્રથમ રસ નીકળે છે, તેમાંથી ગોળની રસી થાય છે. અને તે ગોળની રસીમાંથી ગોળ થાય છે. આ ગોળમાંથી ખાંડ થાય છે, ખાંડમાંથી સાકર થાય છે, અને સાકરમાંથી મત્સ્યાંડ થાય છે. અને મત્સ્યાંડમાંથી વર્ષોલક ઉત્તમ જાતની સાકર બને છે. આ જેવી રીતે શેલડીમાંથી બને છે તેવી રીતે મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિમાંથી આગળ વધાય છે, મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિ શેલડીના રસાદિ જેવી છે અને આમાંથીજ સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિરૂપ ઉત્તમ સાકર બને છે. શેલડીજ સાકર-રૂપે બની જાય છે, તે પ્રમાણે પહેલાની ચાર દષ્ટિ રૂચ્યાદિ વિષય વાલી છે. ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં રૂચિ થવા રૂપ છે; અને તેમાંથીજ મોક્ષની અભિલાષા રૂપ માધુર્યતા ઉત્પન્ન થાય છે. મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિ શેલડીરૂપ છે આને લઈ યોગ્ય જીવોમાં સંવેગ માધુર્યતા ઉત્પન્ન થાય છે પણ નલાદિ-

વંશગાંઠ-ઘાંસ કે જે શેલડીના વાઢમાં ઉગે છે પણ તેમાં માધુર્યતાનો ગંધ પણ આવતો નથી. આ નલ-ઘાંસ જેવા અભવિભવો છે, કે જેમાં કયારે પણ સંવેગ માધુર્યતા આવવાની નથી, આ કહેવા ઉપરથી આત્મા પરિણામી છે, બુદ્ધા બુદ્ધા નિમિત્તોને પામી તેમાં ફેરફાર થાય છે, મિથ્યાત્વ દશામાં માધુર્યતા વગરનો આ ભવ પ્રથમ હતો. પણ પાછળથી સારા સારા સંયોગો મળતા માધુર્યતારૂપ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ સાંખ્યદર્શનકાર આત્માને વ્યાપક, અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એક સ્વભાવ રૂપ માને છે આ સર્વવ્યાપક અને એક સ્વરૂપ આત્માની અંદર પરિણામિ ધર્મ-પલટન ધર્મ ન હોવાથી, તેમજ ઐશ્વર્ય દર્શનમાં આત્માને ક્ષણિક-એક ક્ષણ સ્થિતિ વાળો માનવાથી આ દૃષ્ટિના ભેદો તેઓમાં ઘટી શકે નહિ. તે તે રૂપે પરિણમવુ તે તેઓના મતમાં ઘટી શકે નહિ. પરિણમન ધર્મ નિત્યાનિત્ય આત્માને માનવામાં આવે તોજ ઘટે. પણ એકાંત નિત્ય અને એકાંત અનિત્ય આત્મામાં કદિ ઘટી શકે નહિ, આ દૃષ્ટિએ સર્વયોગિ દર્શનોને સાધારણ છે. આ દૃષ્ટિ જેવા પ્રકારના ભવોને જેવી રીતે હોય તેવી રીતે અહીં બતાવવામાં આવે છે. ॥૧૫॥

મિત્રાદિ દષ્ટિ કેને હોય છે તે જાણાવે છે

યમાદિયોગયુક્તાનાં સ્વેદાદિપરિહારતઃ ॥

અદ્રષાદિ ગુણસ્થાનં ક્રમેણૈષા સતાં મતા ॥૧૬॥

અર્થ. યમનિયમ વિગેરે યોગના આઠ અંગોથી યુક્ત આ દૃષ્ટિઓ છે. તેમજ ખેદાદિ આઠ દોષો જેઓમાં નથી. વળી

અદ્રેષાદિ આઠ ગુણો જેઓમાં છે તે મહાનુભાવ મહાત્માઓમાં અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિઓ હોય છે. ॥૧૬॥

વિવેચન. આ ચાલુ પ્રકરણમાં યમ નિયમ વિગેરે યોગના અંગો હોવાથી તેને યોગો કહે છે, શાસ્ત્રમાં કહેલ છે કે. “ યમ નિયમાસન પ્રાણાયમ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન સમાધયોઽષ્ટાવઙ્ગાનિ” યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ આ યોગના આઠ અંગો કહેલ છે, આ યોગાંગો મિત્રાદિ દષ્ટિમાં અનુક્રમે એક એક હોય છે, જ્યાં મિત્રાદિ દષ્ટિ છે ત્યાં યમ નામનું યોગાંગ હોય છે. તારાદષ્ટિમાં નિયમ નામનું યોગાંગ હોય છે એ પ્રમાણે સમજવું, વલી યમાદિ આઠ આઠ યોગાંગોના વિરોધિ ખેદાદિ દોષો પણ આઠ છે. તે દૂર કરવા, તેજ કહે છે.

- ૧ ખેદ. સારા કામની પ્રવૃત્તિ કરતાં થાક લાગે તે ખેદ. આવો ખેદ જેને થાય છે, તેને પ્રભુધ્યાનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કદિ થતી નથી.
- ૨ ઉદ્દવેગ. સારા કામ ઉપર-અગર યોગ ધ્યાન ઉપર અનાદર થાય તેને ઉદ્દવેગ કહે છે.
- ૩ ક્ષેપ. સારિ ક્રિયા કરતાં વચ્ચે બીજી ક્રિયા તરફ ચિત્તનું જે જવું એકે બાબતમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું નહિ-એકાગ્રતા કરવી નહિ તે ક્ષેપદોષ છે.
- ૪ ઉત્થાન. ચિત્તની શાંતિ ન હોવાથી મનની એકાકાર વૃત્તિનો અભાવ તે ઉત્થાન દોષ.
- ૫ ભ્રમ. મનનું વિપરીતપણું, છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, દોર-

હામાં સર્પાનું જ્ઞાન. આ કામ મેં કર્યું કે નહિ તેનું જ્ઞાન મલે નહિ.

૬ અન્યમુદ્. જે અવસરે જે ક્રિયા કરવાની હોય તેને છોડી બીજી ક્રિયા ઉપર રાગ થવો ચાલુ ક્રિયા ઉપર અનાદર કે અબહુમાન તે.

૭ રૂબ. સારા અનુષ્ઠાનનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરવો. તે લાભ આપનાર નથી. આવો નિર્ણય કરવો અને બીજાને તેવો ઉપદેશ આપવો તે.

૮ આસંગ. સંસારિક ક્રિયામાંજ તત્પર રહે. ભવિષ્યના પરિણામ તરફ લક્ષ્ય આપે નહિ. પુદ્ગલિક વસ્તુમાં રક્ત હોવાથી. પુદ્ગલિક ફલની અપેક્ષા રાખ્યા વગર શાસ્ત્રમાં કહેલ મુજબ અનુષ્ઠાનો કરવા તે અસંગ ક્રિયા -અમૃત ક્રિયા છે તે આમાં હોતી નથી. મોહનો નાશ થયા વગર આગલ પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. એટલા માટે બુદ્ધિમાનોએ આઠ દોષ યુક્ત અંતઃકરણનો ત્યાગ પ્રયત્નથી કરવો, આઠ દોષના પરિહારથી અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એક એક દોષ દરેક દષ્ટિમાં દૂર થાય છે, અને અદ્વેષાદિ આઠ ગુણો પૈકી એક એક ગુણ દરેક દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આઠગુણો ખતાવે છે.

૧ અદ્વેષ. અત્યાર સુધી આ જીવ પુદ્ગલ દશામાં રાચતો હતો અને જીવાદિ તત્વો તરફ તથા મુક્તિ તરફ દ્વેષભાવ હતો. પરંતુ જ્યારે આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત

થાય છે. ત્યારે દ્વેષ ઘણો મંદ પડી જાય છે. કરુણા અંશ વધે છે, અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

- ૨ જ્ઞાના. આ ગુણુ ખીજ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, આ ગુણુથી તેને તત્ત્વજ્ઞાન કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ તત્ત્વબોધ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબલ જ્ઞાના ઉત્પન્ન થાય છે.
- ૩ શુશ્રૂષા. આ ગુણુ ત્રીજ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં રહેલા જીવને તત્ત્વશ્રવણુ કરવાની ઇચ્છા થાય છે.
- ૪ શ્રવણુ, આ ગુણુ ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યા-રસુધિતો સુશ્રૂષા હતી પણ હવે તત્ત્વશ્રવણુ કરે છે. આથી બોધ વધારે સ્પષ્ટ-વ્યક્ત થાય છે, અને ધર્મ ઉપર પ્રીતિ વધે છે.
- ૫ બોધ. આ ગુણુ પાંચમી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચાર દૃષ્ટિમાં જે બોધ હતો તે કરતાં અહિં બહુ સ્થિર બોધ થાય છે. શંકા જે કાંઈ થતી હતી તે અહિં વિરમી જાય છે, અને સૂક્ષ્મ પ્રકારનો બોધ થાય છે.
- ૬ મીમાંસા. આ ગુણુ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તત્ત્વ સંબંધી બહુ વિચાર શ્રેણી પ્રાપ્ત થાય છે, તત્ત્વશ્રવણુના અંગે થએલ સ્થિરતા ગુણુ સાથે ન્યારે શુભ વિચારની શ્રેણી ચાલવા માંડે છે ત્યારે પ્રગતિમાં એકદમ બહુ સારી રીતે વધારો થાય છે.
- ૭ પરિશુદ્ધપ્રતિપત્તિ. આ ગુણુ સાતમી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અહિં તત્ત્વની આદરણા બહુ સૂક્ષ્મ રીતે થાય

છે, અગાઉ જે વિચારણા થઈ હતી તે આ દષ્ટિમાં આદરણા રૂપે વૃદ્ધિ પામે છે.

૮ પ્રવૃત્તિ. આ ગુણ આઠમી દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં તત્વ યોગના અંગે પ્રવૃત્તિ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને લઈ આત્મગુણમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવર્તન થાય છે. અગાઉની દષ્ટિમાં જે પ્રતિપત્તિ તત્વ યોગને અંગે થઈ હતી તે અહિં પ્રવૃત્તિમાં પરિપૂર્ણતા પામે છે.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે આ સદ્દષ્ટિઓ મુનિઓ ભગવત પતંજલી, ભદ્રંત, ભાસ્કર, અંધુદત, ભગવદંત. વિગેરે યોગિઓની જાણવી. આ દષ્ટિઓનું સ્વરૂપ અનુક્રમે દરેકનું ખતાવવામાં આવશે. ॥૧૬॥

દષ્ટિ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

સચ્છ્રદ્ધા સંગતોવોધો દૃષ્ટિરિત્યભિધીયતે ॥

અસત્પ્રવૃત્તિ વ્યાઘાતાત્ સત્પ્રવૃત્તિ પદાવહઃ ॥૧૭॥

અર્થ. સત્ સમીચીન શ્રદ્ધા યુક્ત જે યોગ તેને દષ્ટિ કહે છે આ દષ્ટિ શાસ્ત્રવિરૂધ પ્રવૃત્તિને દૂર કરી શાસ્ત્ર અવિરૂધ પ્રવૃત્તિ કરાવી સમ્યકત્વને મેલવી આપે છે. ॥૧૭॥

વિવેચન. પોતાના અભિપ્રાય ઉપર ધર્મ તત્વનો નિર્ણય કરવો આ જેમ બીન ઉપયોગી છે, તેમજ અંધ શ્રદ્ધા રાખવી તે પણ બીન ઉપયોગી છે, પરંતુ સત્ શ્રદ્ધા શાસ્ત્ર અવિરૂધ શ્રદ્ધાયુક્ત સુંદર જે યોગ-વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધા-યા નિર્ણય કરવો અને સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવું

અને દષ્ટિ કહે છે. આ દષ્ટિથી હલકી પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે; અને શુભ પ્રવૃત્તિ તરફ ગમન થાય છે. જેમ જેમ દષ્ટિ ઉચ્ચ થતી જાય છે, તેમ તેમ ઉન્નતિ ક્રમમાં આગળ વધતો જાય છે, અહિં શાસ્ત્ર વિરૂધ્ધ પ્રવૃત્તિઓ બંધ પડી જાય છે. અને શાસ્ત્ર કથિત પ્રવૃત્તિ કરવાથી અવેદ્ય સંવેદ્યપદ-મિથ્યાત્વના ત્યાગથી વેદ્યસંવેદ્યપદ-સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. વેદ્યસંવેદ્યપદરૂપ સ્થિરાદષ્ટિ હોવાથી સમ્યક્ત્વની ખરી પ્રાપ્તિ સ્થિરાદષ્ટિમાં જ થાય છે, તે પછી સામાન્ય પ્રકારે શરૂઆત આ દષ્ટિથી જ થાય છે. અથવા સત્ પ્રવૃત્તિપદ-પરમાર્થથી શૈલીશી પદ ચઉદ્ધમાં ગુણુઠાણુવર્તિ. તેને મેળવી આપે છે. સારાંશ એ છે કે આ દષ્ટિથી જ આગળ વધવાની શરૂઆત થાય છે. અને પરંપરાએ ચઉદ્ધમાં ગુણુઠાણુને મેળવી દઈ પરમપદ-મોક્ષને મેળવી આપવામાં જરા પણ વાંધો આવતો નથી. ॥૧૭॥

દષ્ટિ સામાન્ય પ્રકારે આઠછે તે કહે છે.

इयं च ऽवरणापाय भेदादष्टविधा स्मृता ॥

सामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥१८॥

અર્થ. ઉપર જણાવેલ સ્વરૂપવાલી દષ્ટિ આવરણના ચાલ્યા જવાથી સામાન્ય પ્રકારે આઠ ભેદો પડે છે. પછી વિશેષ પ્રકારે સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઘણા ભેદો પડે છે. ॥૧૮॥

વિવેચન. આત્મ ઉપરનું આવરણ જેમ જેમ ઓછું થતું જાય છે. તેમ તેમ આત્માની જાગૃતિ વધતી જાય છે. અને જેમ જેમ જાગૃતિ વધે છે, તેમ તેમ દષ્ટિના અનેક

ભેદો પડે છે. પરંતુ પૂર્વાચાર્યોએ પરિસ્થૂરનીતિથીજ મુખ્યત્વેન આઠ ભેદો પાડ્યા છે, સૂક્ષ્મભેદો તરફ લક્ષ્ય આપેલ નથી, પણ વિશેષથી વિચાર કરવામાં આવે તો સત્દષ્ટિના ઘણા ભેદો પડે છે, સૂક્ષ્મભેદથી અનંતા ભેદો દર્શાવના પડે છે પરસ્પર ષટ્સ્થાન પડતા હોવાથી, દર્શાવના જેટલા ભેદો છે તેટલી દષ્ટિઓ છે. પણ આપણે અહિં સામાન્યથી આઠ ભેદો દષ્ટિના બતાવેલ છે. ॥૧૮॥ દષ્ટિના પ્રતિપાત અપ્રતિપાતાશ્રિત ભેદો કહે છે.

પ્રતિપાતયુતાશ્ચ ડાઘ્યા શ્વત્સ્ત્રોનોતરાસ્તથાઃ ॥

સાપાયા અપિ ચૈતાસ્ત ત્પ્રતિપાતેન નેતરાઃ ॥૧૯॥

અર્થ. પ્રથમની મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિઓ પડવાના સ્વભાવ વાલી છે—આવીને પાછી ચાલી જાય છે. પણ ઉત્તરાસ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિઓ પડવાના સ્વભાવ વાલી નથી—આવીને પાછી ચાલી જતી નથી. તેમજ પ્રથમની ચાર દષ્ટિ દુર્ગતિને આપનારી છે પણ સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિઓ દુર્ગતિને આપતી નથી. ॥૧૯॥

વિવેચન. કર્મની વિચિત્રતાને લઈ મિત્રા, તારા, બલા, અને દિપ્રા આ દષ્ટિઓ આવીને પાછી ચાલી જાય છે. પરંતુ સ્થિરા. કાંતા, પ્રભા, અને પરા આ ચાર દષ્ટિઓ પતન સ્વભાવ વાલી નથી—આવીને ચાલી જતી નથી, વલી મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિઓ પતન સ્વભાવ વાલી હોવાથી દુર્ગતિ-નરકાદિ ગતિને આપે છે, પણ આ ચાર દષ્ટિવમીનાખેલ ન હોય તો સદ્ગતિ આપે છે. પણ વમીનાખેલ હોય તોજ

નરકાદિ ગતિ આપે છે, તેમજ સ્થિરાદિ ચારદષ્ટિ સદ્ગતિ દેવલોક તથા મોક્ષગતિને આપે છે, દૂરગતિને દેતી નથી. અહિં વાદિ શંકા કરેછે કે. સ્થિરાદિ દષ્ટિ દૂર્ગતિને આપતી નથી તો પછી શ્રેણિકરાબ્દ, કૃષ્ણ વાસુદેવ વિગેરે સ્થિરાદિ દષ્ટિવાળા-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છતાં શામાટે નરકગતિમાં ગયા ? સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિને અપ્રતિ-પાત સ્વભાવ વાલી તથા સદ્ગતિ દેનાર ગણી છે, ઉત્તર. સ્થિરાદષ્ટિપ્રાપ્ત થયા પહેલા જે નરક ગતિ યોગ્ય આયુષ્ય કર્મનિકાચિત કરી લીધેલ હોવાથી નરકમાં જવું થયેલ છે, પણ પ્રથમ નરકના આયુષ્યનો ત્રીજે ભાગે બંધ પડેલ ન હોત તો સ્વર્ગમાં જાત. કારણ કે સમ્યક્ત્વ વાલો જીવ વિમાનીક દેવ સિવાય બીજું આયુષ્ય બાંધતો નથી, અથવા આ વાત પ્રાચીક જાણવી, સંભવ ને આશ્રિ કોઈ જગ્યાએ સાપાયવાલી પણ જાણવી. સૂત્રોપાયોવૃત્તિ વાળા હોય છે, એને લઈ આ પ્રમાણે જણાવેલ છે અથવા દષ્ટિનું પતન ન થવાથી નરકગતિ ક્ષેત્રજન્ય અપાય છતાં જ્ઞાનદષ્ટિ જાગૃત હોવાથી કરેલ કર્મનો આ બદલો છે આમ જાણતા હોવાથી કષ્ટ છતાં સમભાવે વેદવાથી તે કષ્ટજ નથી આતો દેહું ચુકવી દેવાનું છે. આથી આનંદ થાય છે, વજૂના ચોખાને પકાવવાથી કાંઈકે તાપ લાગે તોપણ તેમાં વિકાર થતો નથી, તે પ્રમાણે શરીરને જરા દુઃખ થાય તોપણ આત્માનો આશય-પરિણામ સારા હોવાથી વિકાર રૂપ ક્રિયા ઉત્પન્ન થતી ન હોવાથી આ પ્રમાણે જણાવેલ છે. બાકી યોગાચાર્યો કહે તેજ પ્રમાણ છે, આ કારણથી કહેલ છે કે પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓ પ્રતિપાત

સ્વભાવ વાલી છે. પણ ઈતરા-સ્થિરાદિદષ્ટિ પ્રતિપાત સ્વભાવ વાલી નથી તેમજ અપાયવાલી પણ નથી. ॥૧૯॥

પ્રયાણભંગા ડભાવેન નિશિ સ્વાપસમઃ પુનઃ ॥

વિઘાતો દિવ્યભવત શ્વરણસ્યોપજાયતે ॥૨૦॥

અર્થ. મિત્રાદિ પ્રાપ્ત થતા મોક્ષ તરફનું પ્રયાણ-ગમન શરૂ થાય છે, પ્રયાણમાં ભંગ પડતો નથી, માત્ર રાત્રિમાં નિદ્રા લેવારૂપ વિસામો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થવાથી લેવો પડે છે. આજ ચારિત્રના વિઘાતમાં કારણ છે, દેવલોકમાંથી પાછા ફરતા મનુષ્ય જન્મ પામી ચારિત્ર અંગિકાર કરી પાછો મોક્ષ તરફનો પ્રયાણ શરૂ થાય છે. ॥૨૦॥

વિવેચન. એક મુસાફર કનોજ દેશ જવા નિકળ્યો છે, નિરંતર પ્રયાણ તો શરૂ છે, પણ રાત્રિ આવે ત્યારે નિદ્રા લેવારૂપ વિસામો લેવો પડે છે, રાત્રિ પૂર્ણ થતાં પાછો પ્રયાણ શરૂ થાય છે અને ઈષ્ટ સ્થાને પોચે છે. તેવી રીતે મોક્ષ રૂપી નગર જવા માટે આ મિત્રાદિ દષ્ટિવાળો જીવ પ્રયાણ શરૂ કરે છે. આગળ બતાવવામાં આવતા મોક્ષને ભેડી દેનારા યોગના બીજા-ગુણોનું રાત અને દિવસ સેવન કરવા રૂપ પ્રયાણ શરૂ રહેતા વિસામારૂપ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આગલ વધવામાં આજ પ્રતિબંધક છે. રાત્રે નિદ્રા લેવા રૂપ. પણ પાછા દેવલોકમાંથી નીકળી મનુષ્ય જન્મ પામી ચારિત્ર અંગિકાર કરી આગળ પ્રયાણ શરૂ કરે છે, જેમ નિદ્રા ચાલી જવાથી પાછું પ્રયાણ શરૂ થતા કનોજ દેશ તે મુસાફર પોચી જાય છે, તેની માફક આ મિત્રાદિ દષ્ટિવાળો જીવાત્મા મોક્ષ તરફ પ્રયાણ શરૂ

કરતા કદાચ વચમાં વિસામારૂપ એક બે ભવો દેવલોકના કરવા પડે છે, આ દેવલોકના ભવો કરવા તે ચારિત્ર ઉદ્દય આવવામાં પ્રતિબંધક હોવાથી એટલો ટાઇમ વિસામો ખાઈને પાછો મનુષ્ય જીંદગીમાં આવી ચારિત્ર અંગિકાર કરી પોતાનો પ્રવાસ મોક્ષ તરફ શરૂ કરે છે, અને આખરે આઠમી પરાદર્શિ પ્રાપ્ત કરી પરમપદ-મોક્ષરૂપી નગર મેળવી પરમશાંતિ સુખ પામે છે. ॥૨૦॥

દષ્ટિનું સ્વરૂપ તથા યોગાંગોની યોજના બતાવે છે.

મિત્રાયાં દર્શનં મંદં યમ ઇચ્છાદિકસ્તથા ॥

અસ્વેદો દેવકાર્યાદા વદ્વેષશ્ચાપરત્ર તુ ॥૨૧॥

અર્થ. મિત્રાદર્શિમાં તૃણાગ્નિ કણુના પ્રકાશ જેવો મંદ બોધ હોય છે. આ દર્શિમાં આઠ યોગાંગો પૈકી પ્રથમ યમ નામનું યોગાંગ તથા ઇચ્છાદિ ચાર બીજા ચમો હોય છે, આઠ દોષો પૈકી અહિં પ્રથમ ખેદ નામનો દોષ આલ્યો જાય છે, આથી દેવગુરૂના કાર્યમાં સતત પ્રવૃત્તિ આનંદથી કરે છે, તેમજ આઠ ગુણો પૈકી અહિં અદ્વેષ નામનો ગુણ પ્રાપ્ત થવાથી કોઈના ઉપર દ્વેષ કરતો નથી. ॥૨૦॥

વિવેચન. મિત્રાદિ આઠ દર્શિમાં અનુક્રમે યોગના આઠ અંગો યમ નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રથમ મિત્રાદર્શિમાં યમ-અહિંસાદિ, તથા ઇચ્છાદિ ચાર ચમો હોય છે, ખેદાદિ આઠ દોષો પૈકી અહિં ખેદ દોષ આલ્યો જાય છે, તેમજ અદ્વેષાદિ આઠ ગુણો પૈકી અહિં અદ્વેષ નામનો

ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રમાણે દરેક દૃષ્ટિમાં બાણુવું. મિત્રાદૃષ્ટિમાં તૃણાગ્નિકણુના પ્રકાશ જેવો યોધમંદ હોય છે. અહિંસાદિ પ્રવૃત્તિમાં કે દેવગુરૂની ભક્તિ પૂજા સેવામાં ખરે અવસરે સ્મૃતિ રહે નહિ, કાંતો ભુલી બય અગર ટાઈમસર ન કરે, અહિં યમ નામનું યોગાંગ હોય છે, તેમાં દેશ થકી અહિંસા તથા સત્ય આ બે યમો અમલમાં મુકે છે -ત્રતો પાળે છે અને બીજા ત્રણ અચાર્ય. બ્રહ્મચર્ય. તથા અકિંચન પણાને અમલમાં મુકવાની ઈચ્છા વાલા હોય છે, તથા ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય, અને સિદ્ધિ આ ચાર યમો છે. આનું સ્વરૂપ આગળ આવશે. આ ચાર યમો પૈકી બે યમો અમલમાં મુકે છે અને બે યમોને અમલમાં મુકવાની ભાવના વાળા હોય છે, “અસ્તેદો” આ દૃષ્ટિમાં રહેલ જીવને દેવગુરૂ વિગેરેના શુભકાર્યો કરવામાં જરા પણ કંટાળો આવતો નથી. તેમજ કદી થાકી પણ જતો નથી. પણ દેવગુરૂના કાર્ય કરવામાં આનંદ માને છે, જેમ ભવાભિનંદિ જીવ ભવમાં આનંદ માનનારો. પાંચે ઈદ્રિયોના સુખમાં મગ્ન રહેનારો. ભોગ સુખથી થતી શરીરની પાયમાલી તથા મગજની હાણી વિગેરે મોટા દોષો નજરે :બેતાં છતાં પણ જેમ તે ભોગ કાર્યથી પાછો હઠતો નથી. તે પ્રમાણે આ દેવગુરૂના કાર્ય કરવામાં પાછો હઠતો નથી. “અદ્વેષ” અમત્સર. દેવગુરૂને પૂજ્ય માને છે. એટલે તેના ઉપર અદ્વેષ હોય તેમાં નવાઈ નથી પણ તે સિવાય ના બીજા કોઈ ઉપર દ્વેષ ભાવ કરતો નથી, કાંઈક તત્વજ્ઞાન થએલ હોવાથી આત્મામાં ઈર્ષ્યારૂપી વીર્યબીજ રહેલ છે. તે

પણ તેનાથી કર્મરૂપી ભાવઅંકુરાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કારણ કે આ દષ્ટિવાળાનો આશય તાત્વીક અનુષ્ઠાનોના અંગે કર્મને આશ્રિરહેલ છે, તેમજ અન્યના કાર્યમાં ચિંતા રાખતો નથી; કદાચ ચિંતા રાખે તો પણ તેનામાં કર્મણાનો અંશ હોવાથીજ રાખે છે. ॥૨૧॥

આ દષ્ટિમાં રહેલો યોગિ જે મેળવે છે તે કહે છે.

કરોતિ યોગવીજાના મુપાદાનમિહસ્થિતઃ ॥
અવન્ધ્ય મોક્ષહેતુના મિતિયોગવિદો વિદુઃ ॥૨૨॥

અર્થ. આ મિત્રાદષ્ટિમાં રહેલો મૈત્રાયોગિ મોક્ષરૂપી ફલ આપવામાં અવન્ધ્ય કારણ એવા યોગના બીજને એકઠા કરે છે. એ પ્રમાણે યોગના બાણકારો યોગાચાર્યો કહે છે. ॥૨૨॥

વિવેચન. આ જીવનો ઉદયકાલ આ દષ્ટિથી શરૂ થાય છે, અત્યાર સુધિતો ઓઘદષ્ટિથી.—વગર સમજણથી ગાડ-રીયા પ્રવાહની માફક અનેક ધર્માનુષ્ઠાનો કર્યા. છતાં ઉદયકાલ શરૂ થયો ન હતો, પણ આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં ઉદયકાલની શરૂઆત મોક્ષ તરફના પ્રયાણની શરૂ થાય છે, આ દષ્ટિવાલો જીવ આગળ કહેવામાં આવતાં એવા મોક્ષરૂપી ફલ આપવામાં અવન્ધ્ય કારણ એવા યોગના બીજને એકઠા કરે છે, જે બીજેથી અવશ્ય મોક્ષરૂપીફળ મળે તેનો અહિં સંગ્રહ કરે છે, આ પ્રમાણે યોગના બાણ-નારા એવા વિશિષ્ટ યોગિઓ—યોગાચાર્યો જણાવે છે. ॥૨૨॥

હવે યોગના ખીલે જાણાવે છે.

जिनेषु कुशलं चित्तं तन्नमस्कार एव च ॥

प्रणामादि च संशुद्धं योगबीजमनुत्तमम् ॥२३॥

અર્થ. જીનેશ્વર પ્રભુ ઉપર સુંદર પ્રીતિવાળું મન-
અંતઃકરણ કરવું. તથા તેમને નમસ્કાર કરવો. તથા પંચાંગ
પ્રણામ શુદ્ધ રીતે-પ્રીતિ પૂર્વક કરવા. તે ઉત્તમોત્તમ યોગના
ખીલે છે. ॥૨૩॥

વિવેચન. જગતમાં સારભૂત વસ્તુ દેવ, ગુરૂ, અને
ધર્મ આ ત્રણ પરમતત્ત્વો છે, આ ત્રણ તત્ત્વોને સમ્યક્
પ્રકારે જાણવા, તેમના પ્રતે બહુ માન કરવું, એજ આપણા
હૃદયનું પ્રથમ પગથીયું છે. આ ત્રણ તત્ત્વો પૈકી પ્રથમ
દેવતત્ત્વ માટે જાણાવે છે કે જેનામાં રાગદ્વેષ ન હોય તે
જીન કહેવાય, રાજવૈભવ અને સંસારીક સુખનો અનુભવ
કરનારાઓને દેવ તરીકે વંદન પૂજન થઈ શકેજ નહિ.
રાગદ્વેષ ગયા ન હોય ત્યાંસુધિ તેઓમાં અને આપણામાં
શો ફેર છે કે તેઓને વંદન પૂજન કરીએ? રાગદ્વેષને જીત-
નાર ગમે તે હોય તેઓ જીન કહેવાય છે. પછી તેને
ગમે તે નામથી બોલાવો તેની અડચણ નથી. રાગથી
રંગાએલા એક ખીલને અનુગ્રહ કરનારા, દ્વેષથી એક
ખીલઓનું નિકંદન કરનારા દેવ ન હોઈ શકે. રાગદ્વેષ
જીતનારા તેજ પ્રભુ જીન વાસ્તવિક છે. તેઓના પ્રતે શુદ્ધ
અંતઃકરણ પ્રીતિથી કરવું. હૃદયમાં બહુ માનની લાગણી
રાખવી, આથી મનોયોગની એકાગ્રતા જાણાવી, તથા અંતઃ-

કરણપૂર્વક તેઓના પ્રતે બહુ માનથી-આદરસત્કારથી વચન દ્વારા નમસ્કાર કરવો. મોઢેથી બોલવું નમોજીણાણું, આથી વચન યોગની એકાગ્રતા જણાવી, તેમજ તેઓને પંચાંગ પ્રણામ બહુ માનથી કરવા. બે હાથ બે પગ અને એક મસ્તક આ પાંચ અંગો જમીન સાથે અડે તેને પંચાંગ પ્રણામ કહે છે, આ પ્રમાણે શુદ્ધ રીતે મન, વચન, અને કાયાથી વંદન નમન કરવું, આદિશબ્દથી પ્રદક્ષિણા કરવી, તે મોક્ષને મેળવી આપનારા યોગના પરમ બીજે છે. “ સંશુદ્ધ ” આ કહેવાથી હૃદયની લાગણી વગર અત્યાર સુધિમાં યથા પ્રવૃત્તિ કરણથી-ઓઘ સંજ્ઞાથી જેજે વંદન નમસ્કાર થયા તે તે યોગના બીજે તરીકે બન્યા નથી, વસ્તુતત્વને સમજી હૃદયની લાગણીથી બહુ માનપૂર્વક જેજે ક્રિયા થાય તે બધા યોગના બીજે તરીકે ગણાય છે, આ ત્રણે મન, વચન અને કાયાદ્વારા થતા નમસ્કારો પ્રત્યેક તથા સમસ્ત યોગના બીજે છે-મોક્ષને ભેડીદેનારા ધર્મના અનુષ્ઠાનો છે. આના કરતાં બીજા ઉત્તમ બીજે નથી, આજ મોક્ષના ઉત્તમોત્તમ સર્વ પ્રધાન બીજે છે, આને પ્રધાન ગણવાનું કારણ એજ છે કે આમાં જીનેશ્વર પ્રભુ વિષય પ્રધાન છે, તેને લઈ આ બીજે ઉત્તમ ગણાય છે. ॥૨૩॥

આ બીજે પ્રાપ્ત થવાનો કાલ જણાવે છે.

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે તથાભવ્યત્વપાકતઃ ॥

સંશુદ્ધમેતન્નિયમા જ્ઞાન્યદાપીતિ તદ્વિદઃ ॥૨૪॥

અર્થ. ચરમપુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ પ્રાપ્ત થયેછતે તેમજ તથાભવ્યત્વતાનો પરિપાક થયેછતેજ. આ શુદ્ધમાન

યોગના બીજે નિયમે કરી પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાય બીજા કાલમાં આ બીજે પ્રાપ્ત થતા નથી એમ યોગના જાણકારો જણાવે છે. ॥૨૨॥

વિવેચન. સત્ય વસ્તુના બોધ સિવાય આ જીવ ચાર ગતિ રૂપ સંસારમાં અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ ભર્યો છે, છતાં હજી સુધિ સત્યબોધ થયો નથી. સત્ય બોધ થવાની લાયકાત પણ પ્રાપ્ત થઈ નથી, આ લાયકાત ચરમપુદ્ગલ પરાવર્તન જેટલો કાલ મોક્ષ જવાને માટે જ્યારે બાકી રહે છે ત્યારે આ જીવને કાંઈક સત્ય વસ્તુ જાણવાની ઈચ્છા થાય છે, અને ક્રમે કરી માર્ગાનુસારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પુદ્ગલ પરાવર્તનનું સ્વરૂપ અન્ય ગ્રંથથી જાણી લેવું. આ પુદ્ગલ પરાવર્તનો આ અનાદિ અનંતસંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં આ જીવને તથાલવ્ય ત્વતાના પરિપાકથી તથા અકામ નિર્જરાથી ઘણાં કર્મોને ખપાવી આગળ આવતા જીવોને પુદ્ગલપરાવર્તનો કોઈને અધિક, કોઈને ઓછા અને કોઈને ચરમપુદ્ગલ-એટલે છેવું હોય છે, આ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તનનું થવું તેમાં પણ તથાલવ્યત્વતાનો પરિપાકજ કારણ છે. સારાંશ એ છે કે જીવને આગલ વધવાની યોગ્યતા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે યોગ્યતાને લઈ આ જીવમાં મિથ્યાત્વનો કડવો રસ અનાદિકાલનો પડ્યો હતો તે દૂર થાય છે, અને જરામધુરરસ તેમાં દાખલ થાય છે. આ રસ જ્યારે જીવમાં દાખલ થાય છે ત્યારે આ જીવને જીનેશ્વર પ્રભુ પ્રતે હૃદયની શુદ્ધ લાગણી-સુંદર અંતઃકરણ પ્રાપ્ત થાય

છે, તેમજ બહુમાન, આદર-સત્કાર, સન્માન, પૂર્વક તેઓ-
 શ્રીને નમસ્કાર કરવારૂપ વચનથી સ્તુતિ કરે છે, તથા
 શુદ્ધ અંતઃકરણથી પંચાંગ પ્રણામ કાયાથી કરે છે, તથા
 ભવ્યત્વતા તથા કર્મના પરિપાકથી નિયમે કરી આ યોગના
 ખીન્ને પ્રાપ્ત થાય છે, ચરમાવર્તકાલના પહેલાના કાલમાં
 શુદ્ધ અંતઃકરણ, નમસ્કાર, તથા પ્રણામ વિગેરે શુદ્ધ
 હોતા નથી, ઓઘદૃષ્ટિથી કરાતાં ધર્મના અનુષ્ઠાનો સમ-
 જણપૂર્વકના હોતા નથી, કારણકે આ ખીન્ને પ્રાપ્ત કર-
 વાની યોગ્યતાનો કાલ હજી પરિપકવ થયો નથી, હૃદયની
 ક્લિષ્ટતા હજી ગઈ નથી, અને વિશુદ્ધ આશય પણ થયો
 નથી, પરંતુ ચરમાવર્તકાલ પ્રાપ્ત થતાં હૃદયની ક્લિષ્ટતા
 ચાલી જાય છે, અને વિશુદ્ધ આશય થાય છે, આ પ્રમાણે
 યોગના બહુકારો કહે છે. ॥૨૪॥

**યોગના ખીન્ને પ્રાપ્ત થવાનો કાલકહી ખીન્નેની
 શુદ્ધિ કહે છે**

ઉપાદેયધિયાત્યંતં સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ ॥

ફલાભિસંધિરહિતં સંશુદ્ધં હૈતદીદશમ્ ॥૨૫॥

અર્થ. યોગના ખીન્ને ખરેખરા શુદ્ધ ત્યારેજ થાય
 છે કે તેના પ્રતે અત્યંત ઉપાદેયબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય.
 જગતમાં સારભૂત અંગિકાર કરવા લાયક આજ વસ્તુ છે,
 પણ આહારાદિ દશ પ્રકારની જે સંજ્ઞાઓ છે તે ઉપાદેય
 નથી. આગળ વધતા પ્રાણિને તે સંજ્ઞાઓ અટકાવનાર
 છે. તથા આ લોકના તથા પરલોકના પુદ્ગલીક સુખોરૂપી

ફલની વિચારણા પણ જેઓમાં ન હોય તેજ યોગના શુદ્ધ બીજો કહેવાય છે. ॥૨૫॥

વિવેચન. અનાદિ કાલની મલીન વાસનાને લઈ આ જીવ પુદ્ગલીક વસ્તુ તરફ એટલો બધો ટેવાઈ ગયો છે કે તે વસ્તુનેજ ઉપાદેય તરીકે ગણે છે. અને તેજ વસ્તુ મેળવવાને રાત દિવસ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે, પણ જ્યારે આ જીવને તથાભવિતવ્યતાના પરિપાકથી, તથા કર્મના ક્ષયોપશમથી કંઈક સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પુદ્ગલીક સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ યોગના બીજો તરફ થાય છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લઈ ઉત્પન્ન થતી આહારાદિ સંજ્ઞાનો ઉદય. તેના પ્રતે અત્યંત આશક્તિ. તેનો આ યોગબીજોમાં અભાવ થાય છે, ઉપાદેય તરીકે આ નથી પણ યોગના બીજો છે તેમ સમજાય છે, આ સંજ્ઞાઓ શાસ્ત્રમાં દશ પ્રકારે કહેલ છે, જૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભગભવન્ સંજ્ઞાઓ કેટલી કહેલ છે, જૌતમ, સંજ્ઞાઓ દશ પ્રકારે કહેલ છે, આહારસંજ્ઞા ૧ ભયસંજ્ઞા ૨ મૈથુનસંજ્ઞા ૩ પરિગ્રહસંજ્ઞા ૪ ક્રોધસંજ્ઞા ૫ માનસંજ્ઞા ૬ માયાસંજ્ઞા ૭ લોભસંજ્ઞા ૮ ઓઘસંજ્ઞા ૧૦ લોકસંજ્ઞા અનાદિકાલની આ સંજ્ઞાઓ દરેક જીવોને હોય છે, કોઈ જીવ એવો નહિ હશે કે જેને આહારાદિસંજ્ઞાઓ નહિ હશે એવો એક પણ જીવ નથી. અનાદિકાલના અભ્યાસને લઈ આજીવને આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે, વિરોધીઓ તરફથી ભય પામે છે, વિષયની ઇચ્છા રહે છે. પૈસા તરફ મમત્વવૃત્તિ દરેક જીવને હોય છે, ક્રોધ, માન, માયા,

અને લોભ, દરેક જીવને સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ તરીકે રહેલ છે, વેલડીનું ઝાડ કે ઘર ઉપર ચડવું થાય છે તે ઓઘસંજ્ઞા છે. આસંજ્ઞા મુખ્યત્વે કરી એકેન્દ્રિયને હોય છે, લોકસંજ્ઞા-પરમાર્થ સમજ્યા વગર લોકો જેમ કરે તેમ કરવું તે, આદ્યસંજ્ઞાઓ જાણવી, આ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છાએ કરેલા ધર્મના સારા અનુષ્ઠાનો વ્રત, તપ, જપ વિગેરે. તે પણ આશયના અનુસારે પુદ્ગલીક સુખોને આપે છે, પણ મોક્ષના સુખોને દેનારા બનતા નથી. કારણકે આશય આત્મકલ્યાણ માટેનું નથી. પુદ્ગલીક સુખની ઇચ્છા વગર જે જે ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે છે તેજ મોક્ષના સુખને આપનાર થાય છે, એમ મહાત્માઓ જણાવે છે. વલી આ લોકના કે પરલોકના સંસારીક ફલ મલવાના વિચારો પણ જેમાં ન હોય તેજ ખરેખરા યોગના બીજો છે. અહિંવાદિ શંકા કરે છે કે આહારાદિ સંજ્ઞાનું રોકાવાપણું કહેલ હોવાથી પહેલા કહી ગયા જે ફલાદિનો વિચાર ન કરવો આ વાતનો સંભવજ થતો નથી. આહારાદિ ફલની ઇચ્છાનો નિરોધ કરવો. આ કહેવાથી ફલની અભિસંધિ ન કરવી આ વાત આવી જાય છે. તો તે લખવું નકામું છે. ઉત્તર. તારું કહેવું ઠીક છે, સંજ્ઞાના નિરોધમાં આલવ સંબંધિ ફળની વાત જણાવી. અને ફલાભિસંધિરહિતમાં પરલોક સંબંધી ફલની ઇચ્છા ન કરવી આટલો ફેર છે, સામાન્ય પ્રકારે દેવાદિ પુદ્ગલીક ફલની ઇચ્છા ન કરવી, તેમાં પણ ખાસ અભિસંધિ-ઇરાદા પૂર્વક ફલની ઇચ્છા કરવી તે તો ઘણીજ ખરાબ છે, આ ફલની પ્રાપ્તિથી મોક્ષના ફલનો પ્રતિબંધ થાય છે, પછી તે ફલ

મલતું નથી, પુદ્ગલીક સુખની ઉપેક્ષા વાલુંજનસ્તવનાદિ અનુષ્ઠાન છે તેજ અપવર્ગ-મોક્ષનું કારણ અને છે. વસ્તુનો એવોસ્વભાવ છે. કે એક વસ્તુ તરફ પ્રતિબંધ-લાગણી ઓછી થાય છે ત્યારે તેનું સ્થાન ખીળને મલે છે.. ગૌતમસ્વામીને જેમ પ્રભુ મહાવીર દેવ પ્રતે જે લાગણી હતી તે ખીજ તરફની લાગણી ખેંચી લેવાથીજ હતી, આવી લાગણીવાળા જીવનેજ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ લાગણી વગરનાને પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ અશક્તિ ખીજથી ક્યારે પણ શક્તિખીજનો અંકુર થતો નથી. તેવી રીતે યોગના ખીજ કે યોગની દૃષ્ટિ તથાવિધ કર્મના ક્ષયોપશમથી રાગદ્વેષ રૂપ કર્મની ત્રંચિને જોડે ભેદી નથી તોપણ તેની સન્મુખ તે ધર્યો છે. અને ચરમ-ચથા પ્રવૃત્તિ કરણુ જેણુ પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેજ મેલવે છે. જેમકે સરાંગી અપ્રમત્તયતિ વિતરાગ નહિછતાં વિતરાગનીસન્મુખ થવાથી વિતરાગ કહેવાય છે. તેમ આ બાણુવું, “ યોગાચાર્યો કહેછેકે ” યોગના ખીજવાળું જે ચિત્ત છે તેજ સંસાર સમુદ્રમાં ડુબતા પ્રાણિને જરા બહાર કાઢવા રૂપ છે, સંસાર શક્તિને ખુબ શીથિલ કરી નાખે છે, તેમજ પ્રકૃતિના સ્વરૂપને બરોબર તપાસી તેના રહસ્યને બાણી તેનો ત્યાગ કરવામાં એક શાસ્ત્રિય ઉપાય છે. તેમજ ખીજને ઉચિત ચિંતા કરવી તેજ રાગદ્વેષરૂપ ત્રંચિપર્વતને તોડવાને વજનું કામ કરે છે-નિયમે કરી ત્રંચિ ભેદ કરે છે. વલી સંસારરૂપી કેદખાનામાંથી નાશી છુટવાને જમરાજના ઘંટ સમાન છે. જન્મમરણ રૂપી કેદખાનામાંથી મુક્તકરાવનાર આ યોગના ખીજની

ચીંતા છે. ટુંકમાં આ બીના જાણવી. ઉપર જાણાવી ગયા એવા જે યોગબીજો છે તેજ શુદ્ધ ગણાય છે, જનકુશલ ચિત્ત વિગેરે, આ બીજો તથા પ્રકારના કાલાદિ સામગ્રી-ચરમપુદ્ગલાદિ પામીને તે તે સ્વભાવ વડે ક્ષણ પાકના આરંભ સમાન મોક્ષરૂપી ફલને આપે છે.

આટલાજ યોગના બીજો છે તેમ નથી બીજા પણ કહે છે.

આચાર્યાદિષ્વપિહૈત દ્વિશુદ્ધં ભાવયોગિષુ ॥

વૈયાવૃત્ત્યં ચ વિધિવ ચ્છુદ્ધાશયવિશેષતઃ ॥૨૬॥

અર્થ. જેવી રીતે જીનેશ્વરો ઉપર કુશલ ચિત્ત વિગેરે માટે જાણાવ્યું, તેવી રીતે આચાર્યાદિ ભાવયોગિઓને વિષે પણ શુદ્ધઅંતઃકરણથી વંદન નમસ્કાર કરવો તે પણ યોગના બીજો છે, તેમજ તેઓના પ્રતે વિધિપૂર્વક શુદ્ધાશયથી વિશેષ પ્રકારે વૈયાવચ્ચ-લક્ષિત બહુમાનપૂર્વક આહારાદિ દાન દેવું. આ પણ યોગના બીજો છે ॥૨૬॥

વિવેચન. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, તપસ્વી, ગણિ અને સાધુ કે જેઓ ખરેખરા ભાવયોગિઓ છે. તેઓના પ્રતે જીનેશ્વર પ્રભુની માફક વિશુદ્ધ ચિત્ત રાખવું. વચનથી નમસ્કાર તથા કાયાથી પંચાંગ પ્રણામ કરવા આત્મ કલ્યાણ માટે, પણ આલોકના સુખ માટે નહિ. આવા ભાવ યોગિના પ્રતે જેટલો આદર સત્કાર સન્માન કરીએ તેટલો ઓછા છે. પણ દ્રવ્ય આચાર્યાદિ પ્રતે નહિ. કુટરૂપ અધર્મિ દ્રવ્ય આચાર્યોપ્રતેઅકુટખુદ્ધિ-સલ્યગુરૂ તરીકે ખુદ્ધિ રાખવી તે સારી ન ગણાય. આ પ્રમાણે

ભાવયોગિઓના પ્રતે કુશલ ચિત્ત. નમસ્કાર. પ્રણામ કરવા આટલાજ યોગ બીજો નથી પણ તેઓના પ્રતે વૈયાવૃત્ત્ય. ભક્તિ. સેવા- સૂત્રોમાં કહેલ વિધિપૂર્વક બહુ માનથી અનુ-કુળપણે આહારાદિદાન પુરૂષાદિ યોગ્ય પાત્ર જોઈ આપવું. આપણા યોગના બીજો છે. શાસ્ત્રમાં કહેલ છે, કે. આ લોકના કોઈપણ જાતના ફલની ઇચ્છા વગર આ કોણ પુરૂષ છે. આને કેવી રીતે ઉપકાર કરવો. પોતાની ઉપકાર કરવાની શક્તિ તથા પ્રભુની આજ્ઞા લક્ષ્યમાં રાખી વૈયાવૃત્ત્ય-ભક્તિ કરવી, શુદ્ધઅંતઃકરણની શ્રેણિવિશેષ વડે. આ શુદ્ધાશય-શુદ્ધ અંતઃકરણ ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તન વાલાનેજ હોય છે. આ વાત ઉક્ત પ્રાય છે-કહી દીધી છે. ॥૨૬॥

યોગના બીજો બીજો કહે છે.

भवो द्वे गश्च सह जो द्रव्याभिग्रहपालनम् ॥

तथा सिद्धान्तमाश्रित्य विधिना लेखनादि च ॥૨૭॥

અર્થ. સ્વભાવિક સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય આવવો, ઔપધાદિ રૂપદ્રવ્યો સાધુને આપવાના અભિગ્રહનું પાલવું. તથા વિધિપૂર્વક સિદ્ધાંતોનું લખાવવું આદિ શબ્દથી સિદ્ધાંતનું પૂજન કરવું વિગેરે. આ બધા યોગના બીજો છે. ॥૨૭॥

વિવેચન. સંસારની અંદર ઇષ્ટપુરૂષોના વિયોગથી દુઃખગભિત વૈરાગ્ય પામનારા ઘણાજીવો હોય છે, આ આર્તધ્યાન રૂપ હોવાથી વાસ્તવિક વૈરાગ્ય ન કહી શકાય, પણ જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિરૂપ આ સંસાર છે, તત્ત્વ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સંસારમાં સુખજ ક્યાં છે? ખરું સુખ તો મોક્ષમાં છે. આમ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી

સંસાર ઉપર જે કંટાળોઆવવોઆનુંનામ લવોદ્વેગ-વૈરાગ્ય છે. આ યોગનું બીજ છે. વહી સાધુઓને કલ્પી શકે એવા ઐષધાદિ આપવાનોનિયમ કરવો તેપણુ યોગ બીજ છે. આ દ્રવ્ય અભિગ્રહ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ભાવથી જેની રાગ-દ્વેષરૂપી ગાંઠ ભેદાણી નથી એવાને હોતો નથી. તથા સિદ્ધાંતોને વિધિપૂર્વક લખવા. વિધિ એટલે ન્યાયનિતીથી પ્રાપ્ત કરેલ જે ધન તેનાથી શાસ્ત્રો લખાવવા. પણુ સંસારને વધારનારા વિશેષિક નૈયાયિક વિગેરે શાસ્ત્રો નલખાવવા. જે શાસ્ત્રો વાંચવાથી આત્માની બગૃતિ રહે, વૈરાગ્ય વાસનામાં વૃદ્ધિથાય.એવા શાસ્ત્રોલખાવવા. એ યોગબીજે છે. ॥૨૭॥

અન્ય યોગ બીજે કહે છે.

લેખના પૂજના દાનં શ્રવણં વાચનોદ્ગ્રહઃ ॥

પ્રકાશનાથ સ્વાધ્યાય શ્ચિન્તના ભાવનેતિ ચ ॥૨૮॥

અર્થ. ન્યાયસંપન્નદ્રવ્યથીપુસ્તકોનુંલખાવવું, તેનું પુષ્પાદિથી પૂજન કરવું. યોગ્યજીવને દાન કરવું,ગુરુદ્વારા સાંભળેલ બીના બીજને પ્રકાશવી, ભણેલ પુસ્તકોની આવૃત્તિ કરવી. તેના અર્થને વિચારવો અને વારંવાર તેના અર્થનું મનન કરવું આ બધા યોગના બીજે છે. ॥૨૮॥

વિવેચન. ન્યાયનિતિથી કમાએલપૈસાનો સદ્-વ્યય કરવાના સારાસ્થાનોબતાવે છે, કે આત્માની બગૃતિ રહે. અને સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય આવા પુસ્તકો લખાવવા, પુસ્તકોનું પુષ્પાદિ વડે પૂજન બહુ માન કરવું. યોગ્ય સાધુ-સારા પુરૂષને તેનું દાન કરવું. પુસ્તકોનું વારંવાર ગુરુ પાસે શ્રવણુ કરવું, ભાષાં-

તર થએલા પુસ્તકોનું વાંચન કરવું. બહુમાનથી પુસ્તકોનું
 અહણુ કરવું અને સારી રાતે તેને સાચવી રાખવા, તેનો
 અર્થ ગુરૂ પાસે બાણી યોગ્ય જીવને સાંભલાવવો, ભણેલા
 પુસ્તકો ભૂલી ન જવાય તે ખાતર વારંવાર તેની આવૃત્તિ
 કરવી, તેમજ તેના અર્થને વારંવાર ચિંતવવો, અને મનન
 કરવો, આ બધા મોક્ષને મેલવી આપનારા યોગના બીજે
 છે. ॥ ૨૮ ॥

અપર યોગના બીજે કહે છે.

बीजश्रुतौ च संवेगात् प्रतिपत्तिः स्थिराशया ॥

तदुपादेय भावश्च परिशुद्धो महोदयः ॥ २९ ॥

અર્થ. ઉપર કહી ગએલા યોગના બીજે ને સાંભ-
 વવાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક હૃદયના સ્થિર ભાવથી તેનો નિશ્ચય
 કરવો. તેમજ તે યોગના બીજને અંગીકાર કરવા. આ પણ
 યોગના બીજે છે. આનાથી પરિણામે પરિશુદ્ધ મહોદય-
 મોક્ષ મળે છે, ॥૨૯॥

વિવેચન. ગુરૂદ્વારા મોક્ષને મેલવી આપનારા એવા
 યોગના બીજે સાંભળ્યા તો ખરા. પણ જ્યાં સુધિ શ્રદ્ધા-
 પૂર્વક તે બીજેનો નિશ્ચય ન કર્યો હોય ત્યાં સુધિ બધું
 નકામું માટે શ્રદ્ધાથી તે વાતનો નિશ્ચય કરવો “एवमेतत्”
 આ કહેલવાત ખરોખર છે. એમ હૃદયથી શંકાને દૂર કરી
 સ્થિર ભાવથી ખાત્રી કરવી, આ યોગનું બીજ છે. ખાત્રી
 કરી પણ જ્યાં સુધિ આ વાતને અમલમાં મુકવામાં ન
 આવે ત્યાં સુધિ નિશ્ચય કર્યો પણ નકામો છે, માટે બીજેને

અમલમાં મુકવા-કહેલ મુજબ કરવા. ક્ષણ મળવાની ઉત્સુ-
ક્યતા વગર શુદ્ધ પ્રયત્ન કરવો, કે જેનાથી મહોદય-પ્રા-
સંગિક સ્વર્ગાદિ સુખોને આપી પરિણામે મોક્ષને સિદ્ધ
કરી આપે છે. ॥૨૯॥

આ યોગ બીજો ક્યારે મલે તે કહે છે.

एतद्भावमलेक्षीणे प्रभूते जायते नृणाम् ॥

કરોત્યવ્યક્ત ચૈતન્યો મહત્કાર્યં ન યત્કચિત્ ॥૩૦॥

અર્થ. આ કહેલા યોગના બીજો કર્મરૂપી ભાવ મલ
ઘણો ક્ષય થવાથી મનુષ્યો મેલવી શકે છે, અવ્યક્ત ચૈતન્ય
-બાળક કદિ મોટું કામ કરી શકતો નથી. ॥૩૦॥

વિવેચન. પૂર્વે કહી આવ્યા એવા યોગના બીજોનો
સ્વીકાર ભાવમલ જે કર્મો છે તે ઘણા ઓછા થયા હોય
તો પ્રાપ્ત થાય છે, આ જીવે ચાર ગતિ રૂપ સંસારમાં પરિ
ભ્રમણ કરતાં અનંતાપુદ્ગલપરાવર્તનો કર્યા છે, છતાં
આ જીવનો હજી સુધિ અંત આવ્યો નહિ. આ પુદ્ગલ
પરાવર્તનો-જીવની કર્મની સ્થિતિનો કાલ ઘણો ખરો ક્ષય
થઈ ગયે છે. માત્ર એક પુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો કાલ
મોક્ષ જવા માટે બ્યારે બાકી રહે છે. ત્યારે આ જીવ
ઉપર કહેલાં યોગનાબીજો મનુષ્યગતિમાં મેળવી શકે છે,
પ્રાયે કરીને મનુષ્યોજ આ યોગના બીજો ના અધિકારી
ગણ્યા છે. કારણ કે અવ્યક્ત ચૈતન્યો-હિતાહિત બાણવાને
વિવેક શૂન્ય એનો બાલક, ચતુર્ગતિક સંસારનો યથાપ્રવૃત્તિ
કરણદ્વારા પ્રભૂત-ઘણો ભાવમલક્ષય કરવા છતાં મહાન્

કાર્ય-મહાન્ ધર્માનુષ્ઠાનો કરી શકતો નથી, પણ વ્યક્ત ચૈતન્યો-વિવેકવાન્ માણુસ પ્રભૂતમલ ક્ષય કરી શકે છે, સારાંશ એ છે કે ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં આ જીવ આ કામ નિર્જરા વડે ઘણો ભાવમલ-કર્મનો ક્ષય કરે છે, પણ મનુષ્ય ગતિ સિવાય આ યોગના બીજા ક્યારે પણ મેલવી શકતો નથી. ॥૩૦॥

આજ વાતને ખતાવે છે.

ચરમેપુદ્ગલાવર્તે ક્ષયશ્વાસ્યોપપચતે ॥

જીવાનાં લક્ષણં તત્ર યત્તદુદાહૃતમ્ ॥૩૧॥

અર્થ. ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ મોક્ષ જવાના માટે બાકી રહ્યા હોય ત્યારે ભાવમલ જે કર્મો છે તેનો ક્ષય થાય છે, અને જીવનું લક્ષણ-તાત્વિક સ્વરૂપ ત્યાંજ પ્રગટ થાય છે, તેજ વાત આગલા શ્લોકમાં ખતાવે છે. ॥૩૧॥

વિવેચન. આ જીવે અનંતાપુદ્ગલપરાવર્તન કરેલ છે સત્ય સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી, આ પુદ્ગલ પરાવર્તનોમાં માત્ર એકજ પુદ્ગલપરાવર્તન કાલ આ જીવને મોક્ષ જવા માટે જ્યારે બાકી રહે છે, ત્યારે આ જીવની કર્મની સ્થિતિ ઘણી ખરી ખપી ગઈ હોય છે. સીતેર-ત્રીશ-અને વીશ કોડાકોડી આગરોપમની સ્થિતિમાંથી. ઓગણોતેર. ઓગણત્રીશ અને ઓગણીશ કોડાકોડી સાગરોપની સ્થિતિ ક્ષય થઈ જાય છે અને દરેક કર્મની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમની બાકી રહે છે ત્યારે આ જીવનો ભાવમલ ઘણો ક્ષય થઈ જાય છે અને હૃદયની શુદ્ધિ

વધવાથી જીવનું ખરેખરું લક્ષણ-સ્વરૂપ ત્યારેજ પ્રગટ થાય છે આજ વાત આગલના શ્લોકમાં જણાવે છે. ॥ ૩૧ ॥

જે વાત કહી તેજ વાત જણાવે છે.

દુઃસ્થિતેષુ દયાત્યંત મદ્રેષોગુણવત્સુ ચ ॥

ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥૩૨॥

અર્થ. દુઃખિ જીવોઉપર અત્યંત દયારાખવી, ગુણવાનુ એવા ગુરૂઓ તથા વડીલો ઉપર અદ્વેષ-અમત્સરભાવ, તથા સર્વ જીવો ઉપર વિશેષ વગર ઉચિતતાનું આચરવું. દિન દુઃખિ અનાથ જીવો ઉપર અનુકંપા બુદ્ધિ ધારણ કરવી-મદદ કરવી ॥૩૨॥

વિવેચન. જ્યારે આ જીવના ઘણા કર્મમળો ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે આ જીવ કોઈ પણ દિન દુઃખિ અનાથ જીવને જોવે છે કે તરત જ તેના હૃદયમાં હૃદયાર વગરની લાગણી તેના દુઃખ દૂર કરવા થઈ આવે છે, આજ ઉત્તમોત્તમ જીવનું લક્ષણ કે યોગબીજ જાણવું. તથા વિદ્યાદિ ગુણવાળા એવા ધર્માચાર્યો, ગુરૂઓ, વડીલોના પ્રત્યે દ્વેષભાવ કદિપણ ન કરે, તથા શાસ્ત્રાનુસારે સર્વત્ર - સર્વ જગ્યાએ સામાન્ય પણે દરેક જીવોના પ્રત્યે પોતાની ઉચિત્તવૃત્તિ-અનુકંપાદાનની બુદ્ધિને છોડે નહિ. ॥૩૨॥

આનાથી થતો લાભ જણાવે છે.

एवंविधस्य जीवस्य भद्रमूर्त्तैर्महात्मनः ॥

शुभो निमित्तसंयोगो जायतेऽवंचकोदयात् ॥ ૩૩ ॥

અર્થ. જેનું સ્વરૂપ હમણાજ કરી આવ્યા છીએ એવા

ભદ્રમૂર્તિ—પ્રિયદર્શનવાલા યોગિમહાત્માઓને અવંચકત્રયના ઉદયથી સુંદર સદ્ગુણો સંયોગ સત્ સમાગમ થાયછે. ॥૩૩॥

વિવેચન. જેનો ભાવ મલઘણો ચાલ્યો ગયો છે એવા પરમશાંતમૂર્તિ કે જેના દર્શનથી સામા માણુસના ઉપર અપૂર્વ છાપ બેસે—સામે માણુસ પણ શાંતિનો અનુભવ કરે. એવા પ્રિયદર્શનવાળા યોગિ મહાત્માઓના સુંદર આત્મબલથી પ્રાપ્ત થતો પ્રશસ્ત—ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગો — સત્ યોગાદિ સંયોગ — સત્ સમાગમ, કે જે સત્સમાગમ મોક્ષ મેલવી આપવામાં નિમિત્ત કારણુ છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે અવંચકત્રયના ઉદયથી. આ અવંચક ત્રય આગળ બતાવવામાં આવતી સમાધિ વિશેષ ઉદયરૂપ છે. ૩૩.

અવંચક ત્રયનું સ્વરૂપ.

યોગક્રિયાફલાઠ્યં યચ્છ્રુયતેઽવંચકત્રયમ્ ॥

સાધુનાશ્રિત્ય પરમ મિષુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્ ॥૩૪॥

અર્થ. યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક આ પ્રમાણે અવંચક ત્રણુ આગમને વિશે સાંભળીએ છીએ, સાધુઓને ઉદ્દેશીને ઉત્કૃષ્ટ અવચંક ત્રણુ છે- તે બાણુના લક્ષ્યનીક્રિયા. તેની ઉપમા જેવી છે. ॥૩૪॥

વિવેચન. યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, અને ફલાવંચક આ પ્રમાણે અવંચક ત્રણુ આગમમાં સાંભળીએ છીએ, આ અવંચક ત્રણુ અવ્યક્ત સમાધિ છે. તેના અધિકારમાં આ આવે છે, નાના પ્રકારના ક્ષયોપશમથી થતો તથા પ્રકારનો હૃદયનો સુંદર આશય — વિચાર તેજ સમાધિ છે. સાધુને આશ્રિ-અવંચકત્રયનું સ્વરૂપ ઇષુલક્ષ્ય ક્રિયાની ઉપમા છે. જેમ

ધનુષ્યબાણનું પકડવું તે યોગાવંચક છે, લક્ષ્યની સન્મુખ બાણનું ફેંકવું તે ક્રિયાવંચક, અને તે દ્વારા લક્ષ્યરૂપ જે શત્રુ હતો તેનો નાશ થવાથી લક્ષ્મી કે રાજ્યનું મલવું તે ફલાવંચક, લક્ષ્યનું વિંધવું તે પ્રધાન હોવાથી તે કામ અહીં થએલ છે, અન્યથા તે લક્ષ્યક્રિયાજ ન કહેવાય. જે બાણથી લક્ષ્યરૂપશત્રુ ન ભેદાય તો તે લક્ષ્યક્રિયાયજ નથી, એ પ્રમાણે સાધુઓને આશ્રિ યોગાવંચક, અવિસંવાદી યોગાદિની પ્રાપ્તિ - પૂર્વે કહેલ વિસંવાદ વગરના યોગના બીજોનો સંયોગ થવો તે યોગાવંચક, અથવા સદ્-ગુરૂનો સંયોગતેયોગાવંચક, સદ્ગુરૂને વંદન નમસ્કાર પ્રણામ બહુમાન કરવા તે ક્રિયાવંચક બાણવો, સદ્ગુરૂને વંદનાદિ કરવાથી થતો જે લાભ કર્મક્ષયાદિ તે ફલાવંચક. આ પ્રમાણે ભાવથી અવંચકત્રયનું સ્વરૂપ કહ્યું.

પ્રથમ ઇંધુ લક્ષ્ય ક્રિયા બતાવી તે દ્રવ્યઅવંચક-ત્રય બાણવા અથવા બીજી રીતે પણ યોગાવંચક કહે છે. મનને શુદ્ધ રીતે પ્રવર્તાવવું તે. યોગાવંચક છે, વચન અને કાયાને યોગ્ય રીતે-શાસ્ત્ર વિહિત રીતે પ્રવર્તાવવા તે ક્રિયાવંચક અને આ બે અવંચકપણાનેયોગે મિથ્યાત્વ કષાયોદિના ત્યાગથી શુભગતિ પ્રાપ્ત થાય તે ફલાવંચક આ પ્રમાણે અવંચક ત્રયનું સ્વરૂપ બાણવું. ॥૩૪॥

યોગા વંચક જે નિમિત્તે થાય છે તે કહે છે.

एतच्च सत्प्रणामादि निमित्तं समये स्थितम् ॥

अस्य हेतुश्च परम स्तथाभावमलालपता ॥૩૫॥

અર્થ. આ અવંચક ત્રય છે તે ગુરૂશ્રીને પ્રણામ,

નમસ્કારાદિ નિમિત્તક છે. આ બીના સિદ્ધાંતમાં કહેલ છે, આ પ્રણામાદિનો મુખ્ય હેતુ કર્મમલનું ચાલી જવું અને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું તેજ છે. ॥૩૫॥

વિવેચન. આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિથી ભરપુર એવા આ સંસારમાં આજીવને આગળ વધવામાં ખાસ કોઈ પણ કારણ હોય તો માત્ર સત્સંગતિ છે, આજ બીનાને શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરિપુંગવ પુષ્ટિ આપતા જણાવે છે કે, યોગાવંચક. સદ્ગુરૂનો સમાગમ થયો તે સહેજ કાંઈ નથી. ભાવમલ ઘણોજ ઓછો થાય છે ત્યારે આ સદ્ગુરૂનો સમાગમ થાય છે, આ સમાગમ થયા પછી તે પૂજ્ય ગુરૂ પ્રત્યે વંદન નમસ્કાર સત્કાર સન્માન જે ન કરવામાં આવે તો તેના દ્વારા જે અપૂર્વ લાભ મલવાનો છે તે કદિ પણ મલતો નથી. અને ક્રિયાવંચકયોગ પણ થતો નથી. આ ખાતર પૂજ્ય ગુરૂશ્રીએ જણાવ્યું કે “સત્પ્રણામાદિ નિમિત્ત” સત્ગુરૂ પ્રત્યે વંદન નમસ્કારાદિ કરવામાં આવે તોજ ક્રિયાવંચકયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્ગુરૂને વંદનાદિ કરવાથી ખાસ તેઓને કાંઈ લાભ નથી, લાભ તો વંદના કરનારનેજ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવે અઠાર હજાર સાધુઓને વંદના કરવાથી સાતમી નરકના બાંધેલા દળીયા ત્રણના રહ્યા. ચાર નરકના દળીયા ઉડી ગયા. આ લાભ કાંઈ જેવો તેવો નથી. આજકાલના સુધારક વર્ગે ખાસ આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવા જરૂર છે. ગુરૂ પ્રતે નમસ્કારાદિ કર્યા વગર કર્મમલની અહપતા કદિ થતી નથી. સદ્ગુરૂનો સમાગમ તો થયો પણ તેઓશ્રીનો વિનય કર્યા સિવાય

ઉપદેશનો લાભ મલતો નથી. અને ઉપદેશના લાભ વગર સત્યસ્વરૂપ સમજાય નહિ. અને સત્યસ્વરૂપ સમજ્યા વગર કર્મમલનો ક્ષય થાય નહિ. અને મોક્ષ પણ તેઓ મેળવી શકે નહિ. જેઓ સદ્ગુરૂ પ્રતે પ્રણામાદિ કરે છે, તેઓ રત્ન ઉપર ચડેલ મલ જેમ દૂર થતાં રત્નનું ખરૂં સ્વરૂપ જ્યોતિ રૂપ પ્રગટી નીકળે છે, તેવી રીતે આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ જ્યોતિ રૂપ મેલવે છે એમ યોગાચાર્ય કહેછે।।૩૫।।

આજ વાતને બીજી રીતે જણાવે છે.

નાસ્મિનઘને યતઃ સત્સુ તત્પ્રતીતિર્મહોદયા ॥

કિં સમ્યગ્રૂપમાદત્તે કદાચિદ્મંદલોચનઃ ॥૩૬॥

અર્થ. જ્યાં સુધિ કર્મમલ ઘણા હોય ત્યાં સુધિ આ જીવને સત્ગુરૂનો સમાગમ થતો નથી, અને કદાચ થાય તો પણ તેનો લાભ લઈ શકતો નથી. તેમજ સત્ સમાગમદ્વારા થનાર મહોદય-ભવિષ્યમાં થનાર આત્મ કલ્યાણ તે પણ થતું નથી. જેમ મંદ ચક્ષુવાળો માણસ ક્યારે પણ સમ્યક્ પ્રકારે રૂપને શું જોઈ શકવાનો છે? ।।૩૬।।

વિવેચન. પ્રથમવિધિ માર્ગથી આ વાત કહી. હવે નિષેધ માર્ગથી આજ વાતને જણાવે છે કે, ભાવમળ-કર્મો જ્યાં-સુધિ ગાઠ હોય છે ત્યાંસુધિ આ જીવને સત્ ગુરૂનો સમાગમ થતો નથી. અને કદાચિત્ સત્ ગુરૂનો સમાગમ થાય તો પણ તેમને સત્ ગુરૂ તરિકે ઓળખી શકતો નથી. તેમજ સત્ગુરૂની પ્રતીતિદ્વારા થનાર મહોદય-અભ્યુદયને સાધનાર સિદ્ધિ-મુક્તિ તેને મેલવી શકતો નથી. આ વાતને દષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે, જેના લોચનો છારીને લઈજેવામાં

મંદ પડી ગયા છે, અગર આંખમાં મોતિયા આવી ગયા છે તે માણસ શું સમ્યક્ પ્રકારે સામા માણસમાં રહેલ લક્ષણ સાથીયા. અંકુશ વ્રજ વિગેરે. વ્યંજન-મસાતિલક વિગેરે સંપૂર્ણ રીતે શું તે જ્ઞેય શકવાનો છે? કદાચિ જ્ઞેય શકવાનો નથી. ચક્ષુષંદ્રિયના દોષને લીધે. ॥૩૬॥

આજ ખીનાતું સમર્થન કરે છે.

અલ્પવ્યાધિર્યથાલોકે તદ્વિકારૈર્ન વાધયતે ॥

ચેષ્ટતે ચેષ્ટસિદ્ધયર્થં વૃત્યૈવાયં તથા હિતે ॥૩૭॥

અર્થ—ક્ષીણ પ્રાય વ્યાધિવાળો માણસ જગતમાં વ્યાધિના વિકારોથી પીડિત થતો નથી, પણ રાજ સેવામાં ઈષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે પ્રમાણે આ દષ્ટિમાં રહેલ યોગિ આત્મસિદ્ધિ મેળવવા માટે ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ॥૩૭॥

વિવેચન. પૂર્વે કરી ગયેલા અપૂર્વ યોગીને નો લાલ જેનો લાવવ્યાધિ-કર્મમલ ક્ષીણ પ્રાય થઈ ગયો છે તેજ મેળવે છે. જેમ વ્યાધિ જેની ક્ષીણ પ્રાય થઈ ગઈ છે એવો માણસ જગતમાં કંડવાદિ-ખજવાલ વિગેરે વિકારો વડે બાધિત થતો નથી-હેરાન થતો નથી. પણ પોતાના કુટુંબના પોષણ ખાતર રાજ સેવામાં ઈષ્ટ સિદ્ધિ માટે જોડાય છે. આ દષ્ટાંત છે. ઉપનય કહે છે. વૃત્યા ધર્મ યોનિરૂપધૈર્યતા, શ્રદ્ધા-સત્ય વસ્તુ જાણવાની ઈચ્છા. અને તેનું જ્ઞાન આધર્મયોનિયેઃ છે-ધર્મ પ્રાપ્તિ કરવાના સાધનો છે, આ સાધનોવડે કરી યોગિ અદ્ય વ્યાધિવાળા પુરૂષની માફક સ્થિરાદષ્ટિમાં જે કાર્ય કરવાનું છે તે અહિં થવાનું

ન હોવાથી પોતાની ભૂમિકાને અનુસારે હિતકારિ દાનાદિ કાર્યમાં જોડાય છે.

ઉપર કહેલા તમામ કાર્ય, જ્યારે થાય છે તે કહે છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણે ચરમેડ્વમલત્વતઃ ॥

આસન્નગ્રન્થિભેદસ્ય સમસ્તં જાયતે હૃદઃ ॥૩૮॥

અર્થ. ચરમ યથા પ્રવૃત્તિ કરણુ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અદ્વ્ય મલ હોવાથી ગ્રંથિ તોડવાની નજીક આવવાથી ઉપર જણાવી ગએલ તમામ વસ્તુ-યોગના બીજા વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૩૮॥

વિવેચન. જેનું સ્વરૂપ પ્રથમ કહેલ છે એવું યથા પ્રવૃત્તિકરણુ આ જીવને ચાલુજ છે, પણ કર્મમલ અદ્વ્ય જ્યારે થાય છે ત્યારે ગ્રંથિના પ્રદેશ સુધિ આવે છે, અને અપૂર્વ કરણુવડે આ ગ્રંથિને ભેદે છે ત્યારે ચરમ યથા પ્રવૃત્તિકરણુ કહેવાય છે, કારણુ કે સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ અહિંજ થાય છે, સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ થતા પૂર્વે યથા પ્રવૃત્તિકરણુદ્વારા ઓઘદષ્ટિથી જે જે ધર્મના અનુષ્ઠાનો થતા હતા તે હવે સમજણુ પૂર્વક થાય છે, અને પ્રથમનું યથા પ્રવૃત્તિકરણુ હવે રહેતું નથી. આનું નામ ચરમ યથા પ્રવૃત્તિકરણુ કહેવાય છે. આ વખતે જીવને પૂર્વે કહી ગએલાં તમામ યોગના બીજા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૩૮॥

અથવા ચરમ યથા પ્રવૃત્તિ કરણુ. તે અપૂર્વ કરણુ છે તે કહે છે.

અપૂર્વાડ્વસન્નભાવેન વ્યભિચારવિયોગતઃ ॥

તત્ત્વતોડ્વપૂર્વમેવેદ મિતિયોગવિદ્દો ત્રિદુઃ ॥૩૯॥

અર્થ. અપૂર્વ કરણની નજીક હોવાથી ચરમયથા પ્રવૃત્તિકરણ છે તે પરમાર્થથી અપૂર્વકરણ છે, તેમાં દોષ નથી, એમ યોગના બાણકારો જણાવે છે. ॥૩૯૧॥

વિવેચન. અરૂણોદય પછી જેમ સૂર્યોદય થાય છે. તે અરૂણોદય પણ સૂર્યોદયજ કહેવાય છે. તે પ્રમાણે જે કરણ પછી અનંતર સમયે અપૂર્વકરણ થાય છે. ગ્રંથિનો ભેદ કરે છે; તે કરણને ચરમ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ કહે છે. પણ તાત્વિક આ અપૂર્વકરણજ છે. કારણ કે અપૂર્વ કરણનું કાર્ય ગ્રંથિ ભેદ કરવાનું છે તેજ કાર્ય ચરમ યથા પ્રવૃત્તિકરણ કરે છે. તેમાં જરાએ દોષ આવતો નથી. આમ યોગના બાણકારો જણાવે છે. વેદક સમ્યક્ત્વ પછી જેમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ચરમ યથા પ્રવૃત્તિકરણ પછી અપૂર્વકરણ થાય છે એટલે અપૂર્વકરણની નજીક હોવાથી આ ચરમ યથા પ્રવૃત્તિકરણ છે તે અપૂર્વકરણ છે. ॥૩૯૧॥

અહિંજ ગુણુ સ્થાનકની યોજના થાય છે.

પ્રથમં યદ્ગુણસ્થાનં સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ॥

અસ્યાં તુ તદ્વસ્થાયાં મુખ્યમન્વર્થયોગતઃ ॥૪૦॥

અર્થ. મિથ્યાદૃષ્ટિને પ્રથમ ગુણુ સ્થાનક કહેલ છે કર્મ ગ્રંથ વિગેરેમાં તે સામાન્ય પ્રકારે બાણવું. પણ મુખ્યપણે તથા અન્વર્થ-ગુણુ નિષપન્ન ગુણુઠાણું તો આ દૃષ્ટિમાં વર્તાતા જીવોનેજ હોય છે. પણ બીજાઓને પ્રથમ ગુણુઠાણું ગુણુ નિષપન્ન હોતું નથી. ॥૪૦॥

વિવેચન. શાસ્ત્રમાં “મિચ્છાદિદ્વિ સાસાયણાઈ” મિથ્યા દૃષ્ટિને પ્રથમ ગુણુ સ્થાનક જે કહેલ છે તે સામાન્ય પ્રકારે જાણવું. અવ્યવહારરાશી તથા સુક્ષ્મપણાનો ત્યાગ કરી વ્યવહાર રાશી તથા બાહરપણામાં આવ્યા. અવ્યકતપણાનો ત્યાગ કરી વ્યકતપણામાં આવ્યા અકામનિર્જરા વડે આટલો જરા ગુણુ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રથમ ગુણુ સ્થાનક કર્મ ગ્રંથકારોએ જે કહેલ છે તે ઉપચારિક જાણવું, વાસ્તવિક ગુણુકાણું તેઓમાં નથી. “ગુણાનાં સ્થાનં ગુણસ્થાનં” આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વાસ્તવિક ગુણુનો સમુદાય જેમાં હોય તેનેજ ગુણુ સ્થાનક કહે છે, પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જે યોગના બીજે જણાવી ગયા છીએ, તે ગુણુ જેનામાં હોય તેનામાંજ વાસ્તવિક પ્રથમ ગુણુ સ્થાનક છે તેમ જાણવું. અહિં એક પ્રશ્ન એવો ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા મહાવિમળ ગુણુને પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણી જે પ્રથમ ગુણુ સ્થાનકમાં વર્તતા હોય તો પછી ઘણા ખરા જીવોને ઉપરના ગુણુસ્થાનકો કે મપ્રાપ્ત થાય ? ધર્મના બીજે વાવનાર સંસારથી ઉદ્ધવેગ પામનાર, અને ઉત્તમસંયોગો પ્રાપ્તકરનાર પ્રાણી પણ હજુ પ્રથમદૃષ્ટિમાં હોય અથવા પ્રથમ મિથ્યાત્વ ગુણુ સ્થાનકે જ વર્તતો હોય તો પછી ઘણા ખરા પ્રાણીઓને તો ઉભા રહેવાનું સ્થાન પણ આ દૃષ્ટિમાં મળેજ નહિ. તો પછી સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ અને ચોથા પાંચમા ગુણુસ્થાનકની વાત તો શું કરવી ? આ પ્રશ્ન ખરેખર વિચારમાં પાડી નાખે તેવો છે, પરંતુ આનો ઉત્તર એજ છે કે આવસ્તુસ્થિતિ છે, સાધારણ બાહ્ય ક્રિયા માત્ર કરવાથી પોતાની જાતને ઉન્નત થએલી માનનારા ઘણાભાગે આત્મવંચના કરે છે, અતિ વિશાલ વિચાર કરીને જ્ઞાની મહારાજે અહિં

દષ્ટિની રચના અને તેની સંકલના બતાવી છે, તે ઉપરથી પોતાની જાતને વિચાર કરવાનો છે કે આપણે ઉન્નતિ ક્રમમાં કઈ દશામાં વર્તીએ છીએ; પોતે આગળ વધેલો છે એમ માનનાર કદાચ આ દીર્ઘ વિચારથી લખાયેલા દષ્ટિ ભેદના સૂત્ર જ્ઞાનથી પોતાને તેટલી હદે વધેલો ન જોઈ શકે તો તેમાં અન્યનો દોષ નથી. ભૂલ ભરેલી ભ્રમણામાં રહેવું અથવા દાંભિકવૃત્તિ ધારણ કરવા કરતાં મૂલ સ્થિતિ સમજી તે હદ સુધિ આત્માને ઉન્નત કરવા વિચાર કરવો એજ સાધ્ય છે, અને તેના અંગે કદાચ મોટી ભ્રમણા આવતી હોય તો તે ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય છે. ઘણાખરા ઓઘદષ્ટિવાળા જીવો પોતાને સમક્રિતી માની લેવાની ભૂલ કરે છે. તે હવે પછીની ત્રણ દષ્ટિનું અને આ દષ્ટિમાં રહેલા જીવો સંબંધી વિવેચન વાંચવાથી પોતાની સ્ખલના સમજી જશે, અને વિચારશે કે મહા નિર્મલ સમ્યક્ત્વ જેવી શુદ્ધ દશાએ પહોંચવા માટે બહુ કરવા - ઘણા સાધનો એકઠા કરવાની જરૂર છે. જ્યાં પોતાને પગ મુકવાનો પણ અધિકાર ન હોય ત્યાં એકદમ પ્રથમના બદલે પાંચમી દષ્ટિની વાતો કરવી. એ એક રીતે ઉદ્ધતપણું છે. પ્રાહ્લક્રિયા કરનારા વસ્તુતત્વને નહિ સમજનારા એવા યોગિઓ, અથવા સાધુઓ અથવા જતિઓ ગમે તે હોય તેને દ્રવ્ય યોગિઓ કહેવામાં આવે છે. અને તેઓ ઉન્નતિ ક્રમમાં હજી પ્રથમ દષ્ટિમાં પણ આવેલાનથી એમ સમજવું. જ્યારે તત્વ યોધ પૂર્વક ક્રિયા કરવામાં આવે અને સાથે ઉપર જણાવેલ અવચંક યોગ; તથા ભવઉદ્ભવેગ વિગેરે ગુણો પ્રગટ થાય છે ત્યારે ભાવ યોગિ-પણાની શરૂઆત થાય છે.

इति प्रथमा मित्रा दष्टिःसमाप्ता

તારા નામની બીજી દષ્ટિ કહે છે.

તારાયાં તુ મનાક્ સ્વષ્ટં નિયમશ્ચ તથાવિધઃ ।

અનુદ્વેગોહિતાઽ રમ્ભે જિજ્ઞાસા તત્વગોચરા ॥૪૧॥

અર્થ. તારા દષ્ટિમાં પહેલા કરતા જરા સ્વષ્ટ ઓધ હોય છે, તથા બીજી યોગાંગ નિયમ નામનું અહિં હોય છે, તેમજ ધર્મના સારા અનુષ્ઠાનો કરતાં તેના ઉપર અનુદ્વેગ-કંટાળો આવતો નથી તથા તત્વ જ્ઞાણવાની જિજ્ઞાસા આ દષ્ટિમાં ઉત્કટ હોય છે. ॥૪૧॥

વિવેચન. આ તારા નામની બીજી દષ્ટિ ઉપર વિવેચન કરવા પહેલા અહિં જણાવવું ઠીક થઈ પડશે કે ઘણા ખરાજીવો ઓધદષ્ટિમાંજ પડ્યા હોય છે, તેઓ યોગદષ્ટિ-પર આવ્યા હોતાજ નથી, આ જીવને ઉન્નતિક્રમમાં જ્યારે ઘણા વધારે થયો હોય છે તથા ભવસ્થિતિ બહુ અદ્ય રહે છે, અને સંસારનો છેડો નજીક આવવાનો હોય છે ત્યારેજ આ યોગદષ્ટિમાં અવાય છે, આ તારા દષ્ટિમાં ઓધ છાણુના અગ્નિના કણ જેવો હોય છે, પ્રથમ મિત્રાદષ્ટિમાં તૃણાગ્નિના કણ જેવો ઓધ હતો, તેના કરતાં આ તારા દષ્ટિમાં ઓધ વધારે થાય છે, પણ તે લાંબા કાળ સુધિ ટકી રહે તેવો નથી, આ દષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગ પૈકી બીજી યોગાંગ નિયમ નામનું પ્રાપ્ત થાય છે, નિયમ પાંચ છે. શૌચ ૧ શરીર અને મનની પવિત્રતા રાખવી. મનમાં ખોટા વિચારો આવવા દેવા નહિ, ૨ સંતોષ-પ્રાણુયાત્રાને નિભાવનાર પદાર્થો સિવાય અન્યની સ્પૃહા ન કરવી, પુદ્ગલીક વસ્તુ તરફ ઇચ્છા ન કરવી. ૩ તપ-અનેક પ્રકારના તપો

કરવા અથવા સવારમાં નવકારસી પોરસી વિગેરે પચ્ચખા-
ણુ કરવા. સાંજે ચોવીહાર કરવો. ૪ સ્વાધ્યાય-ગુરુસમક્ષ
સૂત્રગ્રંથ વિગેરેનું લણુવું. ૫ ઈશ્વર પ્રણિધાન-દેવગુરુને નમ-
સ્કાર કરવો અને આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવું આ પાંચ
નિયમો અહિં પ્રાપ્ત થાય છે. મિત્રાદૃષ્ટિ માં તથા પ્રકારના
ક્ષયોપશમના અભાવથી આ નિયમો હોતા નથી. પ્રથમ
દૃષ્ટિમાં જે શુભ કાર્યો કરવામાં અખેદ હતો તેની સાથે
આ તારા દૃષ્ટિમાં પારલૌકિક આત્મકલ્યાણ માટે દાનાદિક
શુભ પ્રવૃત્તિ કરવામાં અનુદ્રેગ-કંટાળો હવે આવતો નથી
પણ આનંદથી પ્રવૃત્તિ કરે છે, અહિં ઉદ્રેગ નામનો ખીજો
દોષ આલ્યો જાય છે. તથા “જિજ્ઞાસા તત્ત્વ ગોચરા” પ્રથમ
દૃષ્ટિમાં અદ્રેષગુણ પ્રાપ્ત થયેલ છે, અહિં આ ગુણની સાથે
તત્ત્વજ્ઞાન કરવાની પ્રબલ અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે, અદ્રેષ-
ગુણની પ્રાપ્તિ થએછ તેજ જિજ્ઞાસા ગુણ સફળ અને છે. ॥૪૧॥
આ દૃષ્ટિમાં ખીજા ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે છે.

भवत्यस्यां तथाच्छिन्ना प्रीतिर्योगकथास्वलम् ॥

शुद्धयोगेषु नियमात् बहुमानश्चयोगिषु ॥४२॥

અર્થ. આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવને યોગ વિષયવાલી કથા
સાંભળવા ઉપર નિરંતર ઘણો પ્રેમ આવે છે, પણ ખીજી કથા
ઉપર પ્રેમ નથી આવતો, તેમજ યોગની કથા કહેનારા શુદ્ધ
યોગિઓના પ્રતે નિયમે કરીને બહુમાન પેદા થાય છે. ॥૪૨॥

વિવેચન. આ તારા દૃષ્ટિમાં વર્તતા એવા યોગિને
યોગ સંબંધી કથા સાંભળવામાંજ નિરંતર અત્યંત પ્રીતિ

હોય છે, પણ રાજકથા ભક્તકથા દેશકથા તથા સ્ત્રીકથા ઉપર આનંદ આવતો નથી પણ મન વચન અને કાયાના યોગને કેવી રીતે વશ કરવા, કોણે વશ કર્યા કયા ઉપાયથી વશ થાય, આવી વાતો કોઈ કરે છે ત્યારે તે સાંભળવાને બહુ રૂચી થાય છે, તથા દંભ વગર ખરેખરા યોગિઓ હોય છે તેના તરફ તેને બહુમાન પેદા થાય છે, પ્રથમ જેને તે સાધુડા, લગોટા, વિગેરે શબ્દોથી જે તિરસ્કાર કરતો હતો, તેના તરફ હવે નિયમે કરી બહુમાનની લાગણીથી બુવે છે, આ દષ્ટિમાં આટલો આગળ વધ્યો છે. ॥૪૨॥

યોગિપ્રતે બહુ માન કરે છે એટલુંજ નહિ બીજી પણ કરે.

યથાશક્ત્યુપચારશ્ચ યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ ।

યોગિનાં નિયમાદેવ તદનુગ્રહધીયુતઃ ॥૪૩॥

અર્થ. શક્તિને અનુસારે યોગિમાહાત્માઓની આહાર પાણી આદિવડે ભક્તિ કરે, આ ભક્તિ કરવાથી પરિણામની ધારામાં વૃદ્ધિ થતાં યોગની વૃદ્ધિના ફળને આપે છે, યોગિઓના પ્રતે જ્યારે અનુગ્રહ બુદ્ધિ-દાનદેવાની વૃત્તિ થાય છે ત્યારે ગુરૂના અનુગ્રહથી નિયમે કરી યોગમાં આગલ વધે છે. દાનદેવાથી આગળ કેટલું બધું વધાય છે તે બાબતના અનેક દષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં આવે છે. ॥૪૩॥

વિવેચન. દરેક તીર્થંકરો. શ્રેયાંસકુમાર. શાલિભદ્ર, ધનાશેઠ. ચંદનબાલા વિગેરે અનેક મહાત્માઓ પરમપદને પામ્યા અને પામશે તેઓની મુખ્ય શરૂઆત દાનથીજ

થઈ છે, ધનાસાર્થવાહ તથા નયસાર. અંદનખાલા વિગેરે દાનથીજ પરમપદને પામ્યા છે, આ વાત શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધજ છે, સ્વપર ને તારક દાન ગણેલ છે, બાકી શીલ. તપ અને ભાવ આ ત્રણ ધર્મો આત્મ માત્ર તારક છે, જે શીલાદિ પાળે તેજ તરે છે પણ દાનદેનાર અને લેનાર બંને તરે છે આથી દાનાદિ ચાર પ્રકારના ધર્મોમાં દાનને તીર્થકરો એ મુખ્ય ગણી પ્રથમ દાનને મુકેલ છે આથી સહજ સમ-બંધે કે દાન ધર્મ કેટલો બધો ઉપયોગી છે. આજ વાત ગુરૂશ્રી જણાવે છે કે. શક્તિના અનુસારે યોગિમાહાત્માઓને અન્નપાણી વસ્ત્રપાત્ર કંબલ પાટ પાટલા શય્યા ઔષધ વિ-ગેરે ખપતિ ચીજો ઉદાર ભાવથી આપવી, આ દાન દેવાથી પરિણામની ધારામાં ઘણો સારો સુધારો થાય છે, અને નિયમે કરી અનુગ્રહ બુદ્ધિ-બહુમાનની બુદ્ધિ તથા દાનદેવાની બુદ્ધિ બ્યારે મહાત્માઓ તરફ થાય છે, ત્યારે તે યોગમાં ઈશ્વર પ્રણિધાન-પ્રભુના તરફ દષ્ટિ આપી ચિત્તની એકાગ્રતા કરવારૂપ ધ્યાનમાં ગુરૂના અનુગ્રહથી ઘણો આગળ વધે છે અને પરિણામે પરમપદને મેળવે છે. ॥૪૩॥

આજ વાતને જરા વધારે કહે છે.

લાભાન્તરફલશ્વાસ્ય શ્રદ્ધાયુક્તો હિતોદયઃ ॥
ક્ષુદ્રોપદ્રવ્વ હાનિશ્ચ શિષ્ટસમ્મતતા તથા ॥૪૪॥

અર્થ. શ્રદ્ધા સાથે દાનદેનારને બીજા ઘણા લાભો તથા ફળો મળે છે. અભ્યુદય થાય છે, નિચ ઉપદ્રવો નાશ પામે છે. અને સારા માણસોમાં યોગ્યસન્માનને પાત્ર થાય છે. ॥૪૪॥

વિવેચન. સદ્ગુરૂ તરફ આ જીવને જ્યારે બહુ માન થાય છે. ત્યારે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ-પ્રાણ અર્પણ કરતા પણ પાછી પાની કરતા નથી. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા-પૂર્વક દાનદેવાની ટેવ પડવાથી આ જીવને અનેક પ્રકારના લાભો થાય છે. પૂર્વે બાંધેલ લાભાંતરાય કર્મ ખસી જવાથી અનેક પ્રકારના લાભો-ફલો મળે છે, કે જેનાથી ભવિષ્યમાં પોતાનો અભ્યુદય થતા વાર લાગતી નથી. અને અનેક પ્રકારના હલકા ઉપદ્રવો-રોગો વિગેરે નાશ પામે છે. તેમજ ભૂતાદિ વિગેરેના ઉપદ્રવો પણ થતા નથી અને શિષ્ટ પુરૂષો રાજા, પ્રધાન, પ્રજા, સંઘમાં અગ્રસરો આ બધાઓ તરફથી તેને યોગ્યસન્માન મળે છે. આ બધો પ્રતાપ ગુરૂભક્તિ સેવા, બહુમાનનોજ સમજવો ॥૪૪॥

ગુરૂસેવાના બીજા ગુણો બતાવે છે.

મયં નાડતીવ ભવજં કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે ॥
તથાનાભોગતોડપ્યુચ્ચૈ નં ચાપ્યનુચિતક્રિયા ॥૪૫॥

અર્થ. ગુરૂના સત્સમાગમથી સત્ય વસ્તુ સમજતા આ જીવની અસત્ પ્રવૃત્તિ ઘણી ખરી બાંધ પડી જાય છે અને લઈ સંસાર સંબંધી અતિલય હવે રહેતો નથી. તથા ધર્મ કાર્યમાં આદર હોવાથી ઉચિત તથા કરવા યોગ્ય ધર્મ-કાર્યમાં જરા પણ ન્યુનતા આવવા દેતો નથી તેમજ અન્નણુ-પણુ પણ અનુચિત કાર્ય કરતો નથી. ॥૪૫॥

વિવેચન. આ દૃષ્ટિમાં રહેલ જીવ સત્ગુરૂના સહવાસને લઈ સંસાર સંબંધી ખટપટના ઘણાખરા કાર્યો તરફથી

પાછો હઠી ગયેલો હોય છે, તેમજ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ તરફ તેની પ્રવૃત્તિ ખીલકુલ થતી નથી. સાક્ષાત્ કરવાની વાતતો દૂર રહી પણ અનાભોગથી-અબ્ધાણુપણે પણ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેમજ ઉચિત્ત પ્રવૃત્તિ-ધર્મ કાર્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિ કરવામાં તે કદિ પાછી પાની કરતો નથી. આ કારણને લઈ હવે સંસાર સંબંધી જે ભય હતો-જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિ જે દ્વારા અતીવ ભય રહેતો તે હવે આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી રહેતો નથી. ॥૪૫॥

આ દષ્ટિવાળા જીવની પ્રવૃત્તિ બતાવે છે.

**કૃત્યેઽધિકેઽધિકગતે જિજ્ઞાસા લાલસાન્વિતા ।
તુલ્પે નિજે તુ વિકલે સંત્રાસો દ્વેષવર્જિતઃ ॥૪૬॥**

અર્થ. તારા દષ્ટિવાળા જીવની પ્રવૃત્તિ કૃત્યે-કરવા યોગ્ય ધ્યાનાદિક કાર્યમાં અધિક હોય છે. અધિક ગતે-આચાર્યાદિમાં રહેલ ધ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિ તેના કરતાં અધિક ધ્યાનાદિ કરવાની જિજ્ઞાસા થાય. કેમ અધિક જિજ્ઞાસા થાય છે, તો જણાવે છે કે-“લાલસાન્વિતા” તે કામ કરવાની અભિલાષા અતિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તથા “તુલ્પે કૃત્યેનિજે” ખીલની સાથે પોતાના કૃત્યો દેવવંદન પૂજા. વિગેરેમાં જરા વિલકતા-ખામી જોવાથી પોતાને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય મનમાં ખેદ થાય. તેમજ પોતાથી અધિક ઉત્તમ ધર્મકૃત્યો કરનાર ઉપર દ્વેષ જરા પણ ન હોય. ॥૪૬॥

વિવેચન. આ સંસારમાં એક ખીલથી ચડીયાતા થવા-મોટા થવાની હૃદયારની અભિલાષાઓ થાય છે.

અને તે પાર પાડવા પોતાથી બનતું કરે છે, પુહ્ગલીક વસ્તુમાં આવી સ્પૃહા કે સ્પર્ધા કરવી તે ચાર ગતિના ફેરા ને આપનાર છે. પણ આત્મકલ્યાણ માટે ધ્યાનાદિ ક્રિયા કરવામાં તથા આચાર્યાદિમાં રહેલા ધ્યાનાદિક અધિક ગુણો તે પોતામાં દાખલ કરવા અતિઉત્કટ જ્ઞાસા તથા અતિ અભિલાષારૂપ સ્પર્ધા કરવી તે મોક્ષ સુખને દેનાર છે, આ ઉત્તમ કૃત્યો કરતાં કદાચ બીજાના મુકાબલે પોતામાં ન્યુનતા જોવામાં આવતાં આ દષ્ટિવાળાને ત્રાસ-ખેદ ઘણો થાય છે. શા માટે બીજાથી હું પાછો પડું-ધર્મકૃત્યોની અંદર શા માટે હું પાછલ રહું, અગર કાયોત્સર્ગ કરતાં કે બીજા ધર્મકૃત્યો કરતાં કાંઈ પણ દોષો લાગે તો હૃદયમાં ઘણું લાગી આવે, અને બીજાઓના ઉત્તમ ધર્માનુષ્ઠાનો, અગર ઉત્તમ ધ્યાનાદિ ક્રિયા જોઈ તેના પ્રતે આનંદ આવે, પણ દ્વેષ-વૃત્તિનો કદિ ન થાય. આ દષ્ટિના સામર્થ્યથી. ॥૪૬॥

આ દષ્ટિવાળા જીવના વિચારો કહે છે.

દુઃસ્વરૂપો ભવઃ સર્વ ઉચ્છેદોઽસ્યા કુતઃ કથમ્ ॥

ચિત્રા સત્તાં પ્રવૃત્તિશ્ચ સાશેષા જ્ઞાયતે કથમ્ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ. આ તારા દષ્ટિવાળો યોગિ વિચાર કરે છે કે આ સંસાર દુઃખરૂપ છે. આનો ઉચ્છેદ કયા કારણથી અને કેવી રીતે કરવો, આ જગતમાં મહાત્માઓની પ્રવૃત્તિઓ નાના પ્રકારની હોય છે આ તમામ પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે બહુ શકાય ? ॥ ૪૭ ॥

વિવેચન. આ તારા દષ્ટિવાળા યોગિમહાત્માને આત્મકલ્યાણ કરવાની ઉત્કટ જ્ઞાસા થાય છે. અને આચા-

ચાંદિ કરતાં આગળ વધવાની પણ લાલસા ઘણી હોય છે, આને લઈ આ યોગિ વિચાર કરે છે કે જન્મ, જરા, આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિથી ભરપુર એવો આ દુઃખ-રૂપ સંસાર છે, આનો ક્ષય કેવી રીતે થાય, ક્ષમા, સરલતા, નમ્રતા વિગેરે ગુણોથી આ સંસારનો ક્ષય થઈ શકે છે. તો પછી આ ક્ષમાદિ ગુણો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? વળી માહાત્માઓની શુભ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે હોય છે. મોક્ષ નગરમાં પ્રવેશ કરવાને અનેક માર્ગો હોય છે. કોઈને પ્રભુ પૂજા ઉપર રૂચિ હોય છે. કોઈને વ્યાખ્યાન સાંભળવા અને જ્ઞાન મેળવવા રૂચિ થાય છે. કોઈને સમભાવરૂપી સામાયક કરવા, કોઈને પ્રતિક્રમણ કરવા. કોઈને દાન-શીલ, તપ, અને ભાવનાભાવવા, આમ જુદી જુદી રીતે જીવોને રૂચિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મકલ્યાણ કરવા સારૂ આમ અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરતાં મહાત્માઓને જોવાથી આ દૃષ્ટિવાળો યોગિ વિચાર કરે છે કે આ તમામ પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે જાણી શકાય. આ પ્રવૃત્તિથી બીજી અન્ય પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી આ કરેલ તમામ પ્રવૃત્તિનું જ્ઞાન પોતાને ન હોવાથી કેવી રીતે આગળ વધવું આમ વિચાર કરે છે. ॥૪૭॥

આખરનો નિર્ણય કરે છે.

નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ॥

શિષ્ટાઃ પ્રમાણમિહ ત દિત્યસ્યાં મન્યતે સદા ॥૪૮॥

અર્થ. ઉપર જણાવેલ વિચારના અંગે આખરે આ તારા દૃષ્ટિવાળા યોગિઓ નિર્ણય કરે છે કે અમારી બુદ્ધિ

મોટી નથી, શાસ્ત્રનો વિસ્તાર મહાન્ છે, શિષ્ટપુરૂષો-
ઉત્તમપુરૂષો જે કહે તેજ અમોને પ્રમાણુ છે આ પ્રમાણુ
આ દૃષ્ટિવાળા જીવો માને છે. ॥૪૮॥

વિવેચન. આગળ વધવામાં અત્યંત જ્ઞાસાવાળા
આ તારા દૃષ્ટિવાળા યોગિઓ જોવામાં આવતિ અનેક
ભિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિઓથી નહિ મુઝાતાં આખરે એક નિર્ણય
ઉપર આવે છે કે, અમારી બુદ્ધિ એવી નથી કે અમો
દરેકની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી વસ્તુ તત્વનો નિર્ણય કરી
શકીએ? અમારી બુદ્ધિથી નિર્ણય કરેલ વસ્તુમાં પણ
વિસંવાદ જોવામાં આવે છે, તેમજ ધર્મની જુદી જુદી
પ્રવૃત્તિઓ જણાવનાર શાસ્ત્રનો વિસ્તાર કાંઈ નાનો સુનો
નથી, આથી શિષ્ટ પુરૂષો-સાધુ પુરૂષોને સંમત એવા મહાન્
પુરૂષો જે કહે તેજ પ્રમાણુ છે, ણીબજોનું કહેવું પ્રમાણુ
નથી. તથા શિષ્ટોએ જે પ્રમાણુ આચરણુ કરેલ છે, જે
માર્ગે ચાલ્યા છે, તેજ માર્ગ ઉત્તમ છે; અને તેજ માર્ગે
શક્તિના અનુસારે અમારે પણ ચાલવું યોગ્ય છે, આ
પ્રમાણુ આ દૃષ્ટિવાળા નિર્ણય કરે છે. વળી આ દૃષ્ટિવાળામાં
એટલું બધું સરળપણુ આવી જાય છે કે. શુદ્ધ સોનાને
જેમ વાળીએ તેમ વળે છે, તેવી રીતે આની પાસે કાંઈ
હિત શિખામણુ આપે તો બહુ સરળપણુ સાંભળે છે,
અને તે વાત જો શિષ્ટ સંમત હોય તો તે પોતાને લાલ
કરનાર જાણી તરત અમલમાં મુકે છે. વળી આ જીવમાં
હઠ કદાચ હોતો નથી, પરમત સહિષ્ણુતા તેમાં આવે છે,
પોતે શિષ્ટ સંમત માર્ગે ચાલે છે પણ પોતાથી વિપરીત

માર્ગે ચાલનાર પ્રાણી ઉપર દ્વેષ ન રાખતા તેઓને બનતી રીતે સુમાર્ગ ઉપર લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. અને તેમ કરતાં જો તે સુધરી ન શકે તો તેના ઉપર ઉપેક્ષા કરે છે પણ દ્વેષતો કદિ કરતો નથી, તેમજ સત્ય વસ્તુની શોધ માટે પોતાની જાતને ઉઘાડી રાખે છે. માંડ તે સાંડ એ વાતને બાબુ પર રાખી સાંડ તે માંડ તેનો સ્વીકાર કરી કોઈ પણ જાતનો હઠ કદાચ્છ કરતો નથી, તેમજ પોતામાં ન હોય તેવા ગુણ હોવાનો દેખાવ કે દાંભિક વૃત્તિ કદિ કરતો નથી. આત્મ જાગૃતિ જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ ઉન્નતિમાં આગળ વધતો જાય છે. ॥૪૮॥

इति तारानामा द्वितिया दृष्टिः समाप्ता

તારા દષ્ટિ કહી હવે બલા દષ્ટિ કહે છે.

सुखासनसमायुक्तं बलायां दर्शनं दृढम् ॥

પરા ચ તત્વશુશ્રૂષા ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ ॥૪૯॥

અર્થ. આ બલા દષ્ટિવાળા યોગિને અષ્ટ યોગાંગ પૈકી આસન નામના ત્રીજા યોગાંગની પ્રાપ્તિ થાય છે, આથી કરી એક આસને અમુક વખત સુધિ ધ્યાનમાં શાંતિથી બેસી શકે છે, તેમજ આ બલા દષ્ટિમાં બોધ કાષ્ટાગ્નિ ના કણના જેવો હોય છે, પ્રથમની બે દષ્ટિ કરતાં આ બલા દષ્ટિમાં બોધ ઘણો સારો હોય છે, અને અવસરે બોધની સ્મૃતિ પણ ઠીક રહે છે, તથા તત્વજ્ઞાન સાંભળવાની ઇચ્છા આ દષ્ટિમાં પરા-ઉતકૃષ્ટ હોય છે, તેમજ ચાલુ વિષયને છોડી બીજી બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરવા રૂપ આઠ દોષો પૈકી

ત્રીજો ક્ષેપ નામનો દોષ આ દષ્ટિમાં હોતો નથી, કારણકે યોગ વિષયમાંજ પ્રવૃત્તિ હોવાથી. ॥૪૯॥

વિવેચન. ત્રીજી બલા દષ્ટિમાં સાધ્યનું દર્શન કાંઈક વિશેષ દઢ થાય છે, અહીં સુધિમાં ગ્રંથી ભેદની નજીક આત્મા આવી જાય છે. તેથી કરી હવે આ બલા દષ્ટિવાળા જીવની ઉન્નતિ ઘણી સારી રીતે થાય છે, આસન સ્થિર થયેલ હોય તો ધ્યાન સારી રીતે થાય, આથી આ દષ્ટિ માં યોગના આઠ અંગો પૈકી ત્રીજું આસન નામનું યોગાંગ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. પદ્માસન, સ્વસ્તીકાસન, સુખાસન વિગેરે આસનોમાંથી ગમે તે અનુકુળ આવે તે આસન સિદ્ધ કરે છે, આથી ત્રણ ત્રણ કલાકથી વધારે એક આસને બેસી ધ્યાન કરી શકે છે. આ બલા દષ્ટિમાં બોધ ઘણો સારો અને દઢ કાષ્ટાગ્નિના કણુની ઉપમાવાળો હોય છે, કાષ્ટનો અગ્નિ એકદમ ખુબઈ જતો નથી પણ અમુક વખત સુધી રહે છે, તે પ્રમાણે ગુરૂદ્વારા જે સત્ય વસ્તુ સમજાણી છે તે અવસર આવે-અમલમાં મુકવા વખતે તે બોધની સ્મૃતિ હાજર થાય છે. પ્રથમની જે દષ્ટિનો બોધ આ બલા દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે તથા આ બલા દષ્ટિમાં તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાની ઈચ્છા ઘણીજ ઉત્કટ હોય છે. તેમજ યોગનો અભ્યાસ કરવામાં કે ધ્યાન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે તે વિષયને છોડી ખીજ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ ક્ષેપ નામનો દોષ અહીં હોતો નથી. તેમજ ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં કંટાળો આવવારૂપ ઉદ્વેગ નામનો ખીજો દોષ ખીજી તારા દષ્ટિમાં ચાલ્યો જવાથી હવે ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં

કંટાળો પણ આવતો નથી. તેમજ તેજ અનુષ્ઠાનોમાં બરોબર લક્ષ્ય આપે છે. આ પ્રમાણે આ બલા દષ્ટિમાં આઠ યોગ ના અંગો પૈકી એક આસન નામનું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે, આઠ ગુણો પૈકી એક તત્વશુદ્ધિ નામનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આઠ દોષો પૈકી ત્રીજો ક્ષેપ નામનો દોષ અહીં આદ્યો બંધ છે, આ પ્રમાણે બલા દષ્ટિમાં આ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આગળ બીજા લાભો જે મળે તે કહે છે. ॥૪૯॥

આજ બીના જણાવે છે.

નાસ્યાં સત્યામસત્તૃષ્ણા પ્રકૃત્યૈવ નિવર્તતે ॥

તદડ ભાવાચ્ચ સર્વત્ર સ્થિતમેવસુસ્વાસનમ્ ॥૫૦॥

અર્થ. આ બલા દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા આ જીવની પુદ્ગલીક વસ્તુ તરફ જે આશક્તિ-અસત્ તૃષ્ણા હતી તે સ્વભાવિક રીતે ઓછી થઈ જાય છે, અને તૃષ્ણા ઘટી જવાથી બાહ્ય પરિભ્રમણના અભાવને લઈ સર્વ જગ્યાએ ધર્મના તમામ કાર્યોમાં શાંતિ તથા સ્થિરતા પૂર્વક કરવાને સ્થિત થાય છે. ॥૫૦॥

વિવેચન. આ બલા દષ્ટિમાં પ્રાણિ જ્યારે વર્તતો હોય છે, ત્યારે તેનામાં એક એવા પ્રકારની સ્થિરતા આવી જાય છે કે, તેથી તેને અસત્ વસ્તુ ઉપર તૃષ્ણા થતી અટકી પડે છે, સામાન્ય પ્રકારે પુદ્ગલીક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ જીવને બહુ તૃષ્ણા હોય છે, અને આ તૃષ્ણાને લઈ તે અનેક પ્રકારના દુઃખને સહન કરીને પણ વસ્તુ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, જો કે પ્રાપ્તિ થવી તે કર્માધિન છે. પણ તૃષ્ણાને લીધે તે અનેક રીતે વલખા મારે

છે, આવા પ્રકારની તૃષ્ણા તે આ દષ્ટિમાં નિવૃત્તિ પામી જાય છે, અને તેથી તેનામાં પ્રકૃતિ સૌમ્યતા એવી સારી આવી જાય છે કે, તેને ધર્મના તમામ અનુષ્ઠાનોમાં પરમ શાંતિ અને સ્થિરતા હૃદયારની પ્રાપ્ત થાય છે, અને આને સુખાસન બ્રાહ્મપરિભ્રમણના અભાવને લઈને પરમ શાંત ચિત્તે પ્રભુ ધ્યાનમાં લિન થાય છે, ત્યારે તેને તેમાં સ્થિત-ભાવ-સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૫૦॥

આજ વાત કરે છે.

અત્વરાપૂર્વકં સર્વં ગમનં કૃત્યમેવ વા ॥
પ્રણિધાનસમાયુક્ત મપાયપરિહારતઃ ॥૫૧॥

અર્થ. આ બહાદૃષ્ટિવાળો યોગિ હવે દેવ ગુરૂના વંદન પૂજન વિગેરે ધર્મના સર્વ અનુષ્ઠાનોમાં ઉતાવળ કર્યા વગર બહુ શાંતિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિ ત્યાં સુધી કરે છે કે દેવવંદન વિગેરે ધર્મકૃત્યોમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા સાથે અપાયપરિહારત-ચક્ષુની ચંચલતાને પણ દૂર કરે છે ॥૫૧॥

વિવેચન. અત્યાર સુધી આ જીવને પુહ્લલીક વસ્તુ તરફ વધારે લાગણી હોવાને લીધે દેવ, ગુરૂવંદન, દર્શન, પૂજન વિગેરે ધર્મના સર્વ અનુષ્ઠાનો તરફ પ્રવૃત્તિ ઘણી ઓછી હતી, તેમજ વેઠ કાઢવા જેવી હતી, પણ હવે જરા સત્ય વસ્તુ સમજવાથી પુહ્લલીક વસ્તુ તરફની લાગણી ઓછી થઈ જવાથી, તેમજ તૃષ્ણા પણ ઘટી જવાથી ધર્મના અનુષ્ઠાનો છે તેજ આત્મકલ્યાણ કરનાર છે એમ

સમજવાથી. આ જીવમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને દરેક શુભ કાર્યોમાં હવે એક પ્રકારની અપૂર્વ શાંતિ દેખાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતા પણ જોવાય છે, તેમજ મન, વચન, કાયા, નેત્ર વિગેરેની અસ્થિરતારૂપ જે અપાય તેનો આ દૃષ્ટિમાં અભાવ થઈ જાય છે. ॥૫૧॥

બોધ જણાવ્યો, હવે શુશ્રૂષા બતાવે છે.

કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા ॥

યૂનો ભવતિ શુશ્રૂષા તથાસ્યાં તત્ત્વગોચરા ॥૫૨॥

અર્થ. મનને હરણ કરનાર એવી સુંદર સ્ત્રીની સાથે યુવાન પુરૂષને જેમ દિવ્ય ગાયન સાંભળવામાં જે મંત્ર-આનંદ આવે છે. તેના કરતાં આ બધા દૃષ્ટિવાળા યોગિને તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાની વધારે ઈચ્છા થાય છે. ॥૫૨॥

વિવેચન. પરિપૂર્ણ સામગ્રીવાળો કોઈ યુવાન પુરૂષ પોતાની સુંદર પત્ની સાથે જેમ દિવ્ય ગાયન સાંભળવાની ઈચ્છા રાખે અને તેના શ્રવણમાં જેમ તેને મજા પડે, આનંદ આવે, તેવી રીતે આ બધા દૃષ્ટિવાળા જીવને તત્ત્વ શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા પ્રબળ થાય છે. અને તેમાં તેને મજા પડે છે. તારા દૃષ્ટિમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનની જાણસા થઈ હતી તે આગળ વધીને અહીં શ્રવણની ઈચ્છા બહુ સારી રીતે થાય છે, જેમ રાજ્ય સંપત્તિવાળો રાજા નવપરિણીત રાણી સાથે જ્યારે સુંદર ગોબલામાં બેસી ગીત શ્રવણ કરે, ઉસ્તાદ ગાયકો હાવભાવયુક્ત નાટક કરે અને સાથે અભિનય-મજરા કરતા જાય આવા પ્રકારનું ગાયન સાંભ-

જવાની અને નૃત્ય જોવાની જેમ સર્વ પ્રાણીને તીવ્ર ઈચ્છા થાય છે, તેમ આ બધા દૃષ્ટિવાળા જીવને તત્ત્વ શ્રવણ કરવાની અતિ પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે. એને તત્ત્વ શ્રવણમાં એવો આનંદ આવે છે કે તેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. ॥૫૨॥

શુશ્રૂષા કેવી છે તે બતાવે છે.

બોધામ્ભઃ સ્ત્રોતસશ્ચૈષા સિરાતુલ્યા સતાં મતા ॥

અભાવેઽસ્યાઃ શ્રુતંવ્યર્થ મસિરાવનિક્કૃપવત્ ॥૬૩॥

અર્થ. જ્ઞાનરૂપ પાણીના પ્રવાહને વધારવા આ શુશ્રૂષા અપૂર્વ પાણીની સીરા-વેણુ સમાન મહાત્મા પુરૂષો કહે છે. આ શુશ્રૂષા ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન નકામું બન્ય છે. પાણીની વેણુ જ્યાં આવતી નથી એવી જગ્યાએ જેમ કુવાનું ખોદવું નકામું છે, તેવી રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ શુશ્રૂષા વગર નકામું બન્ય છે. ॥૫૩॥

વિવેચન, તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાની જે પ્રબળ ઈચ્છા છે તેજ આ જીવને ઘણો આગળ વધારી આખરે મોક્ષ મેળવી આપે છે, આ શુશ્રૂષા જ્ઞાનરૂપ પાણીના પ્રવાહને વધારવા પાણીની સિરા-વેણુનું કામ કરે છે, પાણીના વેણુ વગરની જગ્યાએ કુવો ખોદાવ્યો તો ખરો પણ અંદર પાણીની સિરા-વેણુ ન હોવાથી તે કુવો શું ઉપયોગનો ? કાય કલેશ સિવાય ખીજી ક્ષણ નથી, તે પ્રમાણે શુશ્રૂષા વગર શ્રુતજ્ઞાન પણ નકામું છે. શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતીજ નથી. આથી આત્મકલ્યાણના ઈચ્છક જીવોએ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સાંભળવાની ઈચ્છા ખુબ રાખવી. ॥૫૩॥

બીજી રીતે શુશ્રૂષાનું અપૂર્વ ફળ જણાવે છે.

શ્રુતાભાવેડપિ ભાવેડસ્યાઃ શુભભાવપ્રવૃત્તિતઃ ॥

ફલં કર્મક્ષયાસ્થં સ્યાત્ પરબોધનિબંધનમ્ ॥૫૪॥

અર્થ. તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાની અતિ પ્રબળ ઇચ્છા છતાં શ્રવણનો લાભ અંતરાય કર્મના ઉદયે કદિ ન પણ મળે તો પણ સારા ભાવની પ્રવૃત્તિને લઈ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનનું કારણ કર્મક્ષય નામનું ફળ તે શુશ્રૂષા વાળો પ્રાણી મેળવે છે. ॥૫૪॥

વિવેચન. આ ત્રીજી બલા દષ્ટિમાં આઠગુણો પૈકી ત્રીજે શુશ્રૂષા નામનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, આ ગુણની મહત્વતા એટલી બધી ગણવામાં આવેલ છે કે કદાચ આ જીવને તત્ત્વજ્ઞાન શ્રવણ કરવાનો લાભ કર્મ સંયોગે કદિ ન પણ મળે તો પણ તત્ત્વ શ્રવણ કરવાની તેની પ્રબળ ભાવના હોવાથી આ શુશ્રૂષા ગુણ છે તેજ તેના અનેક કર્મોને ક્ષય કરી નાખે છે. આ કર્મક્ષય થવામાં કારણ ઉત્કૃષ્ટ યોગ છે તેજ હેતુ છે. વાદિ શંકા કરે છે કે, તત્ત્વ શ્રવણ કર્યા વગર કર્મક્ષયનો લાભ કેવી રીતે થાય આનો ઉત્તર આપે છે કે તત્ત્વ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરવાથી શુભ પ્રવૃત્તિ જરૂર થાય છે, અને તેથી શ્રવણ થવામાં અંતરાય કરનાર જે કર્મ છે તેનો નાશ થાય છે, અને પરિણામે ઉન્નત્તિમાં આગળ વધતાં જરૂર શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અતિ અગત્યની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શુશ્રૂષા ગુણ હોવાથી તે પોતેજ મહાલાભ કરનાર છે. એમ કારણમાં કાર્યોરોપ કરવાથી કહી શકાય છે. સાધરણ રીતે તો ઘણા વ્યાજબીનો સાંભળવામાં આવે છે. અને ઉપદેશો કહ્યું પથપર આવી પહોંચે

છે, પરંતુ તે શ્રવણથી જ્યાંસુધિ મનમાં તેની અસર ન થાય અને શરીર ઉલ્લાસ ભાવને પામે નહિ, ત્યાંસુધી બહેરા આગળ ગાયન કરવા જેવું થાય છે. તેથીજ અહિં શુશ્રૂષા શ્રવણ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તેજ મહાલાભને કરનારી છે, અને તે ઉન્નતિક્રમમાં આ જીવને બહુ સારી રીતે આગળ વધારનારી થઈ પડે છે. ॥૫૬॥

આ દષ્ટિમાં વિઘ્નો આવતા નથી.

શુભયોગસમારમ્ભે ન ક્ષેપોઽસ્યાં કદાચન ॥

ઉપાયકૌશલં चापि चारु तद्विषयं भवेत् ॥૫૭॥

અર્થ. આ બંધા દષ્ટિમાં રહેલ જીવને ધ્યાનાદિ શુભ યોગની પ્રવૃત્તિ કરતાં ક્યારે પણ વિઘ્નો આવતા નથી, તેમજ શુભ યોગના આરંભમાં ધ્યાનાદિની શુભ પ્રવૃત્તિમાં સુંદર ઉપાય કૌશલ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૫૫॥

વિવેચન. આ બંધા દષ્ટિમાં એક ખાસ બાણવા જેવી હકીકત એ બને છે કે આ દષ્ટિવાલો જીવ શુભ કાર્ય કરતાં-ધર્મ સંબંધી કે યોગ સંબંધી ગમે તે કાર્ય કરે તો પણ તે કાર્યમાં વિઘ્નો ક્યારે પણ આવતા નથી આરંભ કરેલા શુભ કાર્યો સારી પેઠે પાર પાડે છે, ઘણા માણસો સારા કાર્યો આદરતા નથી. અને કદિ આદરે તો પ્રત્યવાય-વિઘ્નો આવતા તે કાર્ય કરતા અટકી પડેછે, પરંતુ અહિં અંતરાય આવતાજ નથી. તેમજ સુંદર ઉપાય કૌશલ્યપણું શુભ ધ્યાનાદિ બાબતમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ધ્યાન કરતી વખતે કયા પ્રદેશમાં બેસી ધ્યાન કરવું, લક્ષ્યવૃત્તિ

કયાં રાખવી, આસન કયું કરવું, સંકલ્પ કેવી રીતે ઓછા થાય વિગેરે સમજવાની બાબતોમાં કુશળપણું તેનામાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥૫૫॥

આ દષ્ટિની ઉચ્ચ મહત્વતા કહે છે.

परिष्कारगतः प्रायो विधातोऽपि न विद्यते ॥

अविधातश्च सावद्य परिहारान्महोदयः ॥५६॥

અર્થ. આ બંધા દષ્ટિવાળો યોગિ મહાત્મા એટલો બધો આગળ વધેલો હોય છે કે તેને “પરિષ્કાર ગતઃ” કોઈ પણ પુદ્ગલિક વસ્તુ-ધર્મના ઉપગરણો કે બીજી કોઈપણ ચીજમાં પ્રાયે કરી “વિધાતો” ઇચ્છા પ્રતિબંધ-આગ્રહ આ વસ્તુ મલે તોડીક આવો પ્રતિબંધ રહેતો નથી તેમજ “સાવચપરિહારાત્” પ્રતિષેધ કરેલ વસ્તુનો પરિહાર કરવાથી “અવિધાતશ્ચ” ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા સંબંધી આગ્રહ ન હોવાથી આ પ્રતિબંધા ભાવ છે તેજ મહોદય મોક્ષ મેલવી આપવામાં કારણ થાય છે. ॥૫૬॥

વિવેચન. આ જીવ બંધા દષ્ટિ સુધિ પહોંચે છે ત્યારે તે યોગિમહાત્મામાં પુદ્ગલિક વસ્તુ તરફનો આગ્રહ-આશ ક્રિતભાવ ઘણો ખરો ઓછો થઈ ગયો હોય છે. વળી આ મહાત્માને ખાવાપીવાની કે પહેરવા ઓઢવાની કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પ્રાયે કરી આગ્રહ રહેતો નથી. આ વસ્તુ મળે તોજ ખાવી, પહેરવી કે ઓઢવી બીજી નહિ, આવો આગ્રહ કદિ હોતો નથી. તેમજ સાવચ વસ્તુ-પ્રતિષેધ કરેલ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી “અવિધાતશ્ચ” ઇચ્છિત વસ્તુ મેલવા

સંબંધી આગ્રહના અભાવને લઈ અમુક વસ્તુ હોય તોજ ચાલે બીજી હોય તો ન ચાલે આવો હઠવાદ ચાલ્યો જવાથી આ આગ્રહાભાવ છે તેજ મહોદય-મોક્ષ મેલબી દેવામાં કારણ બને છે. પ્રભુ મહાવીર દેવ જણાવે છે કે કર્મ બંધનું કારણ આગ્રહ-હઠવાદ છે આ આગ્રહ જ્યારે ચાલ્યો જાય છે એટલે મોક્ષ મળતાં વાર લાગતી નથી, તારા નામની બીજી દૃષ્ટિ કરતાં આ બધા દૃષ્ટિ ઉન્નત્તિ ક્રમમાં ઘણી આગળ વધેલ હોય છે. અને એટલો બધો વધારો થાય છે કે સમ્યક્ બોધની સામીપ્યતા સ્પષ્ટ જણાય છે, સાધારણ રીતે અમુક વિચાર માત્રની ઉત્પત્તિ થી પોતાની જાતને સમ્યક્ત્વવાન અથવા સમક્રિતી માનનાર નેતો અહીં ઉભા રહેવાનું સ્થાનજ નથી. એ બીના સ્પષ્ટ રીતે આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોના લક્ષણ ઉપરથી ખુલ્લી રીતે સમજાય તેમ છે.

इति तृतिया बलादृष्टिःसमाप्ताः

બધા દૃષ્ટિ કહી હવે દીપ્રા દૃષ્ટિ કહે છે.

प्राणायामवती दीप्रा न योगोत्थानवत्यलम् ॥

તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા સુક્ષ્મબોધવિવર્જિતા ॥૫૭॥

અર્થ. દીપ્રા નામની ચોથી દૃષ્ટિમાં અષ્ટ યોગાંગો ચૈક્રી ચતુર્થ યોગાંગ પ્રાણાયામ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્વાસનું લેવું અને મુકવું આ દ્રવ્ય પ્રાણાયમ છે આથી શરીરના મળો સાફ થાય છે. પરંતુ અહીં ભાવરચક પ્રાણાયામ બાદ ભાવ, તેનો અભાવ થાય છે, અહીં તથા પ્રકારની ચિત્તની પરમ શાંતિરૂપ પ્રશાંત વાહિતાનો લાભ થવાથી “યોગોત્થાન”

ઉત્થાન નામનો જે દોષ છે ચિત્તની અશાંતિરૂપ તેનો આ દષ્ટિમાં અભાવ થાય છે, અને તત્ત્વ શ્રવણ નામનો ગુણ આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તારા દષ્ટિમાં તત્ત્વ સાંલખવાની ઇચ્છારૂપ શુશ્રૂષા હતી, હવે તત્ત્વને ગુરૂ પાસે રહી સાંલખે છે, આથી તેનામાં પ્રથમની ત્રણ દષ્ટિ કરતા બોધ વધે છે, આ દીપ્રા દષ્ટિમાં બોધ દીવાની પ્રભા જેવો ઘણોજ સારો હોય છે, અવસરે સ્મૃતિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં સૂક્ષ્મ બોધ તેા હજી આ દષ્ટિમાં પણ નથી, પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી સૂક્ષ્મ બોધ થાય છે. ॥૫૭॥

વિવેચન. આ દીપ્રા નામની ચોથી દષ્ટિ છે. આ દષ્ટિમાં બોધ દીવાની પ્રભા જેવો ઘણો વખત રહેનારો તથા પ્રથમની ત્રણ દષ્ટિ કરતાં ઘણો સારો તેમજ અવસરે બરોબર સ્મૃતિને આપનારો હોય છે. આ દષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગોમાં ચતુર્થ યોગાંગ પ્રાણાયામ નામનું પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારના છે, પ્રાણવાયુનું અંદર લાવવું તે પુરક પ્રાણાયામ છે. પ્રાણવાયુનું બહાર કાઢવું તે રેચક પ્રાણાયામ છે, અને વાયુનું અંદર રોકવું તે કુંભક પ્રાણાયામ છે આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આ દ્રવ્ય પ્રાણાયામ કરવાથી શરીરની અંદરની નાડીઓ શુદ્ધ થાય છે, અને ધ્યાનમાં પણ મદદગાર થાય છે. છતાં અહીં ભાવ પ્રાણાયામ કરવા જણાવે છે. બાહ્યભાવ-પુદ્ગલીક વસ્તુ તરફ પ્રેમ તેનો આ દષ્ટિમાં રેચક કરવો, એટલે બાહ્યભાવ કાઢી નાખવો, રેચક ભાવ પ્રાણાયામ અંતર ભાવનો પુરક કરવો, આત્મીક ગુણો-જ્ઞાનદર્શનાદિને પુરવા-એકઠા કરવા તે પુરક ભાવ પ્રાણાયામ અને સ્થિરતા ભાવનો કુંભક થાય છે. આત્મસ્વરૂપમાં રમ-

ણુતા કરવી તે કુંલક ભાવ પ્રાણુયામ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના ભાવ પ્રાણુયામ અહિં થાય છે. દ્રવ્ય પ્રાણુયામથી આત્મેન્નતિ થતી નથી, પણ ભાવ પ્રાણુયામથી થાય છે, આવા પ્રકારના પ્રાણુયામથી ંચિલેદ તુરત થાય છે, તેમજ ચિત્તની અશાંતિ ચંચલતા-અસ્થિરતા રૂપ ઉત્થાન દોષનો અભાવ થવાથી અહીં પ્રશાંત વાહિતાનો લાભ થાય છે, ચિત્તમાં પરમશાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ આ દષ્ટિમાં શ્રવણ ગુણુ પ્રાપ્ત થાય છે, અત્યાર સુધિ સાંભળવાની ઇચ્છા “શુશ્રુષા” થઈ હતી તે હવે શ્રવણુ કરે છે, તેથી બોધ વધારે સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. અને અહીં પ્રથમ કહેલા યોગના બીજાના અંકુરાઓ ડૂંગરૂપે સહજ ઉગવા માંડે છે. આ દષ્ટિમાં બોધ બે કે સારો છે, તોપણુ આગળ કહેવામાં આવતો સૂક્ષ્મ બોધ તે અહીં હોતો નથી. તે બોધ તો સ્થિરા નામની પાંચમી દષ્ટિમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાથી થવાનો છે, તે બોધ આ દીપ્રા દષ્ટિમાં હોતો નથી. ॥૫૩॥

ભાવ રેચકાદિ પ્રાણુયામનો ગુણુ કહે છે.

પ્રાણેભ્યોડપિ ગુરુર્ધર્મઃ સત્યામસ્યામસંશયમ્ ॥

પ્રાણાંસ્ત્યજતિધર્માર્થ ન ધર્મ પ્રાણસંકટે ॥૫૮॥

અર્થ. આ દીપ્રા દષ્ટિમાં રહેલો યોગિ મહાત્મા સંશય વગર પોતાના પ્રાણુ કરતાં પણુ ધર્મને મહાન્ ગણુ છે, અને ધર્મની ખાતર પોતાના પ્રાણુને પણુ છોડી દે છે. પણુ પ્રાણુની ખાતર ધર્મને છોડતો નથી, ગમે તેવા સંકટમાં આવે છતે ધર્મને છોડતો નથી. ॥૫૮॥

વિવેચન. બાહ્ય ભાવના ત્યાગરૂપ ભાવરચક પ્રાણુ-
ચામ પ્રાપ્ત થવાથી આ દ્વીપ્રા દૃષ્ટિમાં રહેલ યોગિ મહાત્માને
ધર્મ ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે
પોતાના પ્રાણુ કરતાં પણ ધર્મને અધિક ગણે છે, તેમજ
ધર્મને માટે પ્રાણુ છોડે પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી.
ગમે તેવા સંકટમાં આવે છતાં, તેમજ કોઈ તેના પ્રાણુ લે
તો તે કબુલ કરે પણ ધર્મ છોડવાની અથવા ધર્મના
નિયમો તોડવાની હા પાડે નહિ, આ દૃષ્ટિવાળાનું આવું
દૃઢ વર્તન થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ કે તેને વ્યવહારના
તમામ કાર્ય તરફ અરૂચિ ધણી થઈ છે તેજ છે. ॥૫૮॥

આજ કારણ બતાવે છે.

एक एव सुहृद्धर्मो मृतमप्पनुयाति यः ॥

शरीरेण समं नाशं सर्वं मन्यन्तु गच्छति ॥५९॥

અર્થ. આ દ્વીપ્રા દૃષ્ટિમાં બોધ સારો હોવાથી આ
દ્વીપ્રા દૃષ્ટિવાળો જીવ બોધ-જ્ઞાનને લઈ વિચાર કરે છે કે
મરી ગએલા જીવની પાછળ માત્ર એક ધર્મજ મિત્રની
માફક પાછળ જાય છે. બાકી પુત્ર, સ્ત્રી, ધનધાન્ય, રાજ્યાદિ
તમામ વસ્તુ શરીરની સાથેજ નાશ પામે છે. અગર પાછળ
આવતી નથી અહિંજ પડી રહે છે. ॥૫૯॥

વિવેચન. આ દ્વીપ્રા દૃષ્ટિમાં રહેવા જીવને અમુક અંશે
વિવેકજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, આથી તે સમજે છે કે પ્રાણુ
જશે તો પણ ભવાંતરમાં મિત્રની માફક ધર્મ સાથે આવે
છે, પરંતુ ધર્મ જશે તો શરીર કાંઈ કામ આવવાનું નથી

તેમજ ભવાંતરમાં સાથે પણ આવનાર નથી. આમ સમજી શરીર કરતાં પણ ધર્મની આ દૃષ્ટિવાળો વિશેષ કરી કહર કરે છે—લાગણી રાખે છે, તેમજ પુદ્ગલીક તમામ વસ્તુ તથા સ્વજનાદિ કુટુંબ પણ શરીરના નાશ થવા સાથે તમામ નાશ થઈ જાય છે, અથવા તમામ વસ્તુ પારકી થઈ જાય છે, આમ સમજીને ધર્મને કદિ છોડતો નથી. ॥૫૯॥

આજ બીનાને સ્પષ્ટ કરે છે.

इत्थं सदाज्ञयोपेत स्तत्त्वश्रवण तत्परः ॥

प्राणेभ्यः परमं धर्मं बलादेव प्रपद्यते ॥६०॥

અર્થ. આ પ્રમાણે આ હીપ્રા દૃષ્ટિવાળો જીવાત્મા આત્માના શુદ્ધ આશય યુક્ત નિરંતર તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવામાં તત્પર રહે છે. તેમજ પોતાના પ્રાણુથી અધિક પ્રધાન ધર્મને બલાત્ સારી પેઠે માને છે—સ્વીકારે છે. ॥૬૦॥

વિવેચન. આ હીપ્રા દૃષ્ટિવાળા જીવનમાં અમુક અંશે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી સત્ય સ્વરૂપ કાંઈક અંશે સમજવાથી પુદ્ગલીક વસ્તુ તરફની આશક્તિ ઘટતાં ધર્મ તરફ પ્રીતિ ઘણી વધે છે, અને આ પ્રમાણે આત્માના શુદ્ધ આશયથી—શુદ્ધ અંતઃકરણથી તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવામાં તત્પર રહે છે, તેમજ આ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રતાપે પોતાના પ્રાણુ કરતાં—જીવ કરતાં પણ ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ—પ્રધાન બલાત્ સારી પેઠે માને છે, આ તેનો સ્વભાવ છે, વળી આ દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવને ધ્યાન કરતાં યોગોત્થાન—મન—વચન અને કાયાના યોગની અંહર થતી અપજતા રૂપી દોષ તે આ હીપ્રા દૃષ્ટિવાળાને હોતો નથી ॥૬૦॥

તત્ત્વશ્રવણુના ગુણો કહે છે.

ક્ષારામ્ભસ્ત્યાગતોયદ્દ ન્મધુરોદકયોગતઃ ॥

બીજં પ્રરોહમાધત્તે તદ્વત્ત્વશ્રુતેનૈરઃ ॥૬૧॥

અર્થ. આરા પાણીના ત્યાગથી અને મીઠાપાણીના સમાગમથી જેમ બીજ ઉગી નીકળે છે. તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન ના સાંભળવાથી આ દીપ્રા દૃષ્ટિવાલા જીવમાં મોક્ષનું બીજ રોપાય છે. ॥૬૧॥

વિવેચન. જમે તે જાતના બીજને મીઠું પાણી મલે તો તરતજ તે ઉગી નીકલે છે, પણ આરૂ પાણી જે મલે તો તે બીજ વાળ્યું હોય તો પણ બીજ ઉગતું નથી, પણ તે બીજ બળી જાય છે, તે બીજને મીઠા પાણીનું જ્ઞાન ભલે ન હોય તો પણ તે મીઠા પાણીના સ્પર્શ માત્રથી બીજ ઉગી નીકળે છે, તે પ્રમાણે અચિંત્ય સામર્થ્યવાળી તથા મહાપ્રભાવ વાળી એવી તત્ત્વશ્રુતિ થકી આ દીપ્રા દૃષ્ટિવાલો જીવ પોતામાં મોક્ષના બીજને વાવે છે. ॥૬૧॥

આ તત્ત્વશ્રુતિનો ભાવાર્થ કહે છે

ક્ષારામ્ભસ્તુલ્યૈહ ચ ભવયોગોઽસ્ખિલો મનઃ ॥

મધુરોદક યોગેન સમા તત્ત્વશ્રુતિસ્તથા ॥૬૨॥

અર્થ. અહિં આરા પાણી સમાન સમગ્ર સંસાર જાણવો અને મીઠા પાણીના સંબંધ સમાન તત્ત્વજ્ઞાનનું શુદ્ધ પાસે સાંભળવું જાણવું. ॥૬૨॥

વિવેચન. સંસારની અંદર માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય અને મિત્રાદિ વિગેરે તમામ સંયોગો છે તે આરા

પાણીના જેવા અતત્વ શ્રવણરૂપ છે, તેનાથી કોઈ દિવસે ઊંજની વાવણી ન થાય, ઊંજને વાવ્યું હોય તો પણ અંકુરો કદિ ઉત્પન્ન થાય નહિ, પણ મીઠા પાણીના સંબંધ સમાન તત્ત્વશ્રવણ છે. આનો સંયોગ થયો હોય તો નિશ્ચયે કરી સમ્યક્ત્વ રૂપ ઊંજની વાવણી થાય છે, અને પરિણામે તેનાથી દેવલોકના સુખની પ્રાપ્તિરૂપ અંકુરો નીકળી પરંપરાએ મોક્ષરૂપ ફલને આપે છે. ॥૬૧॥

આ તત્ત્વશ્રુતિનો ગુણ બતાવે છે.

અતસ્તુ નિયમાદેવ કલ્યાણમસ્વિલં નૃણામ્ ॥

ગુરુમક્તિસુખોપેતં લોકદ્વયહિતાવહમ્ ॥૬૨॥

અર્થ અતસ્તુ—આ તત્ત્વજ્ઞાનના સાંભળવાથી નિયમે કરી સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યોનું કલ્યાણ થાય છે, કલ્યાણ કેવું છે તે કહે છે. ગુરૂશ્રીની ભક્તિ કરવાથી સુખને દેનાર છે તથા આ લોક તથા પરલોકના હિતને આપનાર છે. ॥૬૩॥

વિવેચન. સત્સમાજમના અર્પૂર્વ લાભ માટે ગુરૂશ્રી જણાવે છે કે ગુરૂદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાનો લાભ મળે છે, અને આ તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાથી તેના હૃદયમાં તમામ પ્રાણી પ્રતે પર ઉપગાર કરવાની ભાવના થાય છે, આ પર ઉપગાર કરવાથી તમામ જીવોનું કલ્યાણ થાય છે, પર ઉપગારથીજ આગળ વધાય છે. વળી ગુરૂ પ્રતે ભક્તિ બહુ માન આદર સત્કાર સન્માન કરવાથી તથા તેઓશ્રીના ફરમાન તુજબ ચાલવાથી તેઓશ્રીની આજ્ઞા મુજબ પરોપકાર કરવાથી વાસ્તવીક રીતે તેજ કલ્યાણ દેનાર છે. તેમજ

આ લોક તથા પર લોકના હિતને દેનાર જે શુભાનુબંધી પુણ્ય બંધ છે તે પણ ગુરુભક્તિજ સાધ્ય છે, પ્રાપ્તવ્ય છે, ગુરુની મદદ વગર કદિપણુ આગળ વધી શકાતું નથી. ॥૬૨॥

ગુરુભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ જાણાવે છે.

ગુરુભક્તિપ્રભાવેન તીર્થકૃદર્શનં મતમ્ ॥

સમાપત્યાદિભેદેન નિર્વાણૈકનિબન્ધનમ્ ॥૬૪॥

અર્થ. ગુરુ ભક્તિના પ્રભાવથી આ જીવ ઘણા આગળ વધે છે. તેમજ ગુરુશ્રીના સમાગમથી “સમાપત્તિ” ધ્યાન વિશેષ અને તેના ભેદો તેમાં તલાલીન થવાથી—અભ્યાસ કરવાથી ધ્યાન દ્વારા તીર્થકરનું દર્શન થાય છે અને આ દર્શન છે તેજ મોક્ષનું એક અસાધારણ કારણ છે. ॥૬૩॥

વિવેચન. જ્ઞાનિ એક શ્વાસ લઈને મુકે એટલા ટાઇમમાં પૂર્વકોડવર્ષના કર્મને ખપાવે છે—ક્ષય કરે છે. આ જ્ઞાનિ આત્મસ્વરૂપમાં રમણુતા કરનાર ધ્યાનિ જાણાવો. આ ધ્યાનના અનેક ભેદો શાસ્ત્રમાં બતાવેલ છે; પણ હાલ આ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ નષ્ટ પ્રાય જેવો થયો છે, ભાગ્યેજ ધ્યાન કરનારા જોવામાં આવે છે પણ ધ્યાન સિવાય આગળ કદિ વધી શકાતું નથી તે ચોકસ છે, જ્યારે ત્યારે પણ આ ધ્યાન કર્યા વગર છુટકો નથી, આ ધ્યાનનો લાભ ગુરુશ્રીની ભક્તિ કરવાથી મળે છે, અહીં “સમાપત્યાદિ” જે લખેલ છે તે એક પ્રકારનું ધ્યાન છે, આના બીજા ભેદો આદિ શબ્દથી જાણાવેલ છે, તે પાતંજલી વિગેરે યોગ દર્શનથી જાણવા યોગ્ય છે, આ સમાપત્તિ—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ

રૂપ ધ્યાન કરવાથી ભૂકૃતિ કે બ્રહ્મરંધ્રમાં લક્ષ્ય આપવાથી પ્રભુનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે અને આ દર્શન છે તેજ થોડા વખતમાં પરમપદ-મોક્ષ મેળવી આપવામાં અવધ્ય કારણ-અસાધારણ કારણ છે. ॥૬૫॥

સૂક્ષ્મબોધનું લક્ષણ કહે છે.

સમ્યગ્વેત્વાદિમેદેન લોકેયસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ ॥

વેદ્યસંવેદ્ય પદતઃ સૂક્ષ્મબોધઃ સ ઉચ્યતે ॥૬૫॥

અર્થ. સમ્યક્ હેતુના ભેદવડે લોક-વિદ્વાનોની સભા મધ્યે જે તત્ત્વનો નિર્ણય “વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ” જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવે છે એવા વેદ્યસંવેદ્ય પદથી-સમ્યક્-ત્વથી નિશ્ચય કરવો, તેને સૂક્ષ્મબોધ કહે છે. ॥૬૫॥

વિવેચન. શ્રીમાન્ વાદિવૈતાળ શ્રી દેવસૂરિજી મહારાજે પ્રમાણુનયતત્વા લોકાલંકાર નામનો ન્યાયનો ગ્રંથ બનાવેલ છે, આ ગ્રંથમાં હેતુઓનું સ્વરૂપ-કેટલા પ્રકારના સમ્યક્ હેતુઓ અને કેટલા પ્રકારના હેત્વાભાસો છે, તેમજ પ્રમાણુ નય તથા સમ્મ ભંગીનું સ્વરૂપ વસ્તુ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા જણાવેલ છે, તથા વાદ કેવી રીતે કરવો વિગેરે અનેક બાબતો ઘણી સારી રીતે જણાવેલ છે, આની અંદર હેતુનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે-અવિપરીતપણે જે સ્વરૂપ બતાવેલ છે તેને યથાર્થપણે જાણી તથા તેના ભેદો ડૂળ સ્વરૂપ વિગેરે જાણી તેના વડે વિદ્વાનોની સભા મધ્યે જે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો “વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ” વેદ્યસંવેદ્ય પદથી જે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો. સમ્યક્દષ્ટિ જીવવસ્તુ તત્ત્વનો નિર્ણય ઘણી સારી રીતે

કરી શકે છે, દરેક વાક્યો સાપેક્ષ હોય છે અને તે તનય પ્રમાણ તથા સમલગ્નીથીજ વસ્તુ તત્વનો નિર્ણય વેદસં-વેદ પદવાળો કરી શકે છે, પણ અવેદસંવેદ પદવાળો મિથ્યાદષ્ટિ વસ્તુતત્વનો નિર્ણય કદિ પણ કરી શકતો નથી માટેજ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે વેદસંવેદ પદથી જે વસ્તુતત્વનો નિર્ણય થાય છે તેનેજ શાસ્ત્રકાર સૂક્ષ્મ બોધ કહે છે. ॥ ૬૫ ॥

અહીં સૂક્ષ્મપાણું બતાવે છે.

भवाम्भोधि समुत्तारा त्कर्मवज्रविभेदतः ॥

ज्ञेय व्याप्तेश्चक्रात्स्न्येन सूक्ष्मत्वं नायमत्र तु ॥૬૬॥

અર્થ. સૂક્ષ્મબોધનું સ્વરૂપ બતાવતા જણાવે છે કે સૂક્ષ્મબોધ તેજ કહેવાય કે જે બોધથી આ જીવ સંસાર સમુદ્રને તરવા સમર્થ થાય, કર્મરૂપી વજ્રને ભેદવા શક્તિ વાન અને તથા જ્ઞેય-ઘટપટાદિ પદાર્થો, તેની સાથે અનંતા ધર્મો સારી રીતે વ્યાપિને રહ્યા છે એમ જણાવનાર હોય તેજ સૂક્ષ્મબોધ-જ્ઞાન કહી શકાય છે. આ સૂક્ષ્મબોધ આ આણુ દીપ્રાદષ્ટિમાં હોતો નથી ॥૬૬॥

વિવેચન. અત્યાર સુધિ ચાર દષ્ટિમાં જે બોધ જણાવ્યો તે સ્થુલ બોધ છે, પણ તે સૂક્ષ્મબોધ નથી, સૂક્ષ્મજ્ઞાન તો તે કહેવાય કે જે જ્ઞાન છતાં રાગાદિ ગણુ ઉભો ન રહે, સૂર્યનો ઉદય છતાં અંધકાર રહે તો તે સૂર્યોદયજ ન કહેવાય, તે પ્રમાણે પ્રથમની ચાર દષ્ટિના જ્ઞાનો જે કે બીજાઓની અપેક્ષાએ ઘણા સારા છે, તો પણ

સ્થિરા દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મ જે બોધ થાય છે તે બોધ પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં નથી. હજી પુદ્ગલીક વસ્તુ તરફ એવા એવા પ્રસંગે પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે, તેમજ સંસાર સમુદ્રથી મુક્ત થવાની તથા કર્મનો ક્ષય કરવાની ભાવના થતી નથી, વળી દરેક પદાર્થોમાં અનંતા ધર્મો રહેલા છે, તેમજ નય નિક્ષેપા સમ્ભંગી, અને પ્રમાણ આ ચારથી વસ્તુતત્વનો નિર્ણય થાય છે, આ બોધ પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં ન હોવાથી તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય નહિ, પણ આ જણાવેલ તમામ બીના સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિમાં છે, લોકોત્તર પ્રવૃત્તિથી સંસાર સમુદ્ર તરવાને સમર્થ બને છે, તથા કર્મક્ષય પણ સારી રીતે કરી શકે છે, તથા દરેક વસ્તુ અનંત ધર્મોત્કં છે તથા નય નિક્ષેપાદિથી વ્યાપ્ત છે,—યુક્ત છે આવો સૂક્ષ્મ બોધ સ્થિરાદિ દષ્ટિમાં છે. સૂક્ષ્મત્વ એટલે નિપૂણપણું બોધનું, તે આ હીપ્રાદષ્ટિમાં નથી, કારણકે પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં અંથિલેહ થતો નથી આ કારણથી સૂક્ષ્મ બોધ પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં નથી પણ સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિમાં છે. ॥ ૬૬ ॥

પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં જે પદ છે તે કહે છે

અવેદ્યસંવેદ્યપદં યસ્માદાસુ તથોલ્વણમ્ ॥

પક્ષિચ્છાયા જલચર પ્રવૃત્યાભમતઃ પરમ્ ॥૬૭॥

અર્થ. પ્રથમની મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ઉત્કટ છે હજી સૂક્ષ્મ બોધના અભાવે સત્યવસ્તુ યથાર્થ સમજાણી ન હોવાથી, આજ વાતને દષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે જેમ નદી સમુદ્ર કે તલાવમાં આકાશમાં ઉડતા

પક્ષીઓની છાયા પડે છે છાયાને બ્રાંતિથી કોઈ માણુસ સાચા પક્ષી તરીકે માની પ્રાણીમાં પ્રવેશ કરે તેને પકડવાનો. શું તે લાલ મેળવી શકવાનો છે ? કહિ પણુ તેમ મેળવી શકવાનો નથી “અતઃ પરં” આ કારણથી ઉલ્કૃષ્ટ વેદ્યસંવેદ્ય પદ આ પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં નથી. ॥૬૭॥

વિવેચન. અવેદ્ય સંવેદ્ય પદ—મિથ્યાત્વ. વેદ્યસંવેદ્ય પદ—સમ્યકત્વ આ ગુણુ પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં આવેલ ન હોવાથી હજી ભ્રમ થવા સંભવ છે. દષ્ટાંત તરીકે પાણીમાં પડતી પક્ષીઓની જેમ છાયાને કોઈ અજ્ઞાની માણુસ સાચા-પક્ષી તરીકે માની તેને પકડવાને પાણીમાં પ્રવેશ કરે તો શું તે માણુસ પકડવાનો લાલ મેળવી શકવાનો છે ? કહિ પણુ નહિ મેળવે, આ જેમ અજ્ઞાન કે બ્રાંતિથી બને છે તે પ્રમાણુ આ પ્રથમની ચાર દષ્ટિ પણુ અવેદ્ય સંવેદ્ય પદવાળી ઉલ્કટ છે, સૂક્ષ્મ બોધના અભાવને લઈ વસ્તુમાં રહેલ અનંતાધર્મો તથા સાપેક્ષ પણુને બરોબર સમજી શકતો નથી. વળી આ દષ્ટિમાં ગ્રંથિલેહ પણુ થતો નથી આને લઈ વેદ્યસંવેદ્ય પદ તથા સૂક્ષ્મબોધ સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિમાં છે. આ સૂક્ષ્મબોધની શરૂઆત ચોથી દ્વીપ્રાદષ્ટિના છેડે ચરમયથા પ્રવૃત્તિ કરણુ પ્રાપ્ત થતા થાય છે. એમ યોગા-ચાર્યો જણાવે છે. ॥ ૫૪ ॥

આમ શા માટે તેનો ઉત્તર આપે છે.

અપાયશક્તિમાલિન્યં   સૂક્ષ્મવોધવિવંધકૃત્ ॥
 નૈતદ્વતોડયં તત્તત્ત્વે   કદાચિદુપજાયતે ॥ ૬૮ ॥

આમ શા માટે તેનો ઉત્તર આપે છે.

અપાયશક્તિમાલિન્યં સૂક્ષ્મબોધવિબંધકૃત્ ॥

નૈતદ્વતો ડયં તત્ત્વે કદાચિદુપજાયતે ॥૬૮॥

અર્થ. સૂક્ષ્મ બોધને બંધ કરનાર—સૂક્ષ્મબોધ ન થવાનું કારણ નરકાદિ અપાયના હેતુઓ— અસત્ પ્રવૃત્તિઓ તેના દ્વારા થતી આત્મશક્તિની મલીનતા તેજ સૂક્ષ્મ બોધ થવામાં વિદ્મભૂત છે, આથી આ મલીનતાવાલો પ્રાણી આ સૂક્ષ્મ બોધને મેળવી શકતો નથી, કદાચિત્ તત્વ વિષય બોધ થઈ પણ જાય તોપણ તે સુંદર તો નથી. ॥૬૮॥

વિવેચન. આ દીપ્તિ દષ્ટિમા હજી પુદ્ગલીક ભાવ તરફ અસત્ પ્રવૃત્તિ થવાના અંગે આ જીવને નરકાદિ ગતિના અપાયને—દુઃખને દેનાર એવા કારણો—આશ્રવોનું સેવન કરવાથી—કર્મ બીજ વાવવાથી સૂક્ષ્મબોધ રૂપી રૂળો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમજ આ મલીનતા વાળા જીવને તત્ત્વવિષયક બોધ થતો નથી, પરંતુ આ દષ્ટિ અવધ્યબીજ રૂપ હોવાથી ક્યારેક બોધ પણ થાય ખરો, છતાં તે બોધ ઘણું સુંદર ન હોય ॥૬૮॥

અપાયદર્શનં તસ્મા ચ્છુત્તદીપાન્ન તાચ્ચિકમ્ ॥

તદામા ડડલંબનંચ્ચસ્ય તથાપાપે પ્રવૃત્તિતઃ ૬૯॥

અર્થ. આ દષ્ટિવાળો જીવ પોતામાં રહેલા તાત્ત્વિક દોષોને આગમ રૂપ દીવાથી જોઈ શકતો નથી. પરંતુ ભ્રાંતિથી પારમાર્થિક કર્તવ્યોની માફક કાર્યો કરે છે; કારણકે હજી બીજ ઉપયોગથી પણ પાપની અંદર પ્રવૃત્તિ થાય છે. ॥૬૯॥

વિવેચન. સંસારની અંદર એવા પણ જીવો પડ્યા છે કે માત્ર ઉપરના દેખાવ ખાતર એવો ઠઠારો કરે છે કે

તેને જોઈ ખીચારા બાહ્યદષ્ટિવાળા જીવો તેમાં ક્રસાઈ બંધ છે, અને માને છે કે આતો માહાત્મા ખરેખર ચોથા આરાની વાનકી રૂપ છે, ભલે એકવાર એવા ભોળા જીવોને છેતરી પોતાની વાહવાહ બોલાવે, આવા બાહ્ય આડંબરી જીવો તાત્વિક દષ્ટિથી પોતામાં રહેલા દોષોને શ્રુતજ્ઞાન-રૂપ પ્રદીપથી જોઈ શકતા નથી, પરંતુ ભ્રાંતિથી પરમાર્થના જેવી ક્રિયા કરવાનો ડોળ કરે છે. આ પ્રમાણે પોતામાં રહેલા દોષોને નહિ જોવાથી આના ઉપયોગથી પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. સારાંશ એ છે કે સૂક્ષ્મ બોધ નહોવાથી આ દષ્ટિવાળો જીવ હજી પોતામાં રહેલા દોષોને જોતા શીખ્યો નથી. ॥૬૯॥

અતોડન્યદુત્તરાસ્વસ્મા ત્પાપે કર્માગસો ડપિ હિ ॥

તપ્તલોહપદન્યાસતુલ્પા વૃત્તિઃ ક્વચિદ્દિ ॥૭૦॥

અર્થ “અતાડન્યત્” અવેદ્ય સંવેદ્ય પદથી અન્ય જે વેદ્યસંવેદ્યપદ “ઉત્તરાસુ” સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિમાં હોય છે, આવેદ્યસંવેદ્યપદથી કદાચ કર્મસંયોગને લઈ પાપની અંદર પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ તે પ્રવૃત્તિ તપાવેલા લોઠાના ગોળા ઉપર પગના મુકવા જેવી કરે છે, વાસ્તવિક રીતે તો તે અસત્ પ્રવૃત્તિ કરતોજ નથી પણ કદાચ કરે તો અત્યંત પાપથી ડરતો ડરતો કરે છે. ॥૭૦॥

વિવેચન. અવેદ્યસંવેદ્યપદ—એટલે મિથ્યાત્વ. વેદ્ય સંવેદ્યપદ એટલે સમ્યક્ત્વ. આ સમ્યક્ત્વ ગુણ સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિમાં હોય છે, આ ગુણને લઈ આ દષ્ટિવાળો જીવ પાપના કોઈપણ કામમાં—હિંસાદિ વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરતો

નથી. કદાચ કર્મસંયોગને લઈ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય તો તે લોઠાના તપાવેલા ગોળા ઉપર જેમ પગ મુકવો તેના જેવી હોય. અર્થાત્ પાપ પ્રવૃત્તિ કરતા ઘણાજ ડરે છે, ચાલતા સુધિ તો કરતો નથી. અને કદાચ પ્રવૃત્તિ કરે તો હૃદયપારને પશ્ચાતાપ તેને હોય છે. ॥૭૦॥

આમ હોવાનું કારણ બતાવે છે.

વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ સંવેગાતિશ્યાદિતિ ॥

ચરમૈવ ભવત્યેષા પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ ॥૭૧॥

અર્થ. વેદ્યસંવેદ્યપદને લઈ આજીવને અતિશય વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ વૈરાગ્યને લઈ આ પાપપ્રવૃત્તિ છેલ્લી છે, કારણકે હવે પછી તેની ફરીથી દુર્ગતિ થવાની નથી. ॥૭૧॥

વિવેચન. વેદ્યસંવેદ્યપદ, કે જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવે છે. આ પદને લઈ આદષ્ટિવાળા જીવને અતિશય વૈરાગ્ય થાય છે, અને આ વૈરાગ્યને લઈ હવે આ જીવની આ છેલ્લીજ પાપપ્રવૃત્તિ છે, કારણ કે હવે ફરી દુર્ગતિ તેની થવાની નથી, અહિં વાદિ શંકા કરે છે કે, આ તમારૂં કહેવું ઠીક નથી, કારણકે શ્રેણિકાદિના ઉદાહરણથી તથા જેઓ સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈ ગયા છે; એવા અનંતાજીવો અનેક વાર દુર્ગતિમાં ગયા છે, તો પછી છેલ્લી વારની દુર્ગતિ છે તે કેમ કહેવાય. આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, આ તમારૂં કહેવું ઠીક નથી. અમારો અભિપ્રાય તમો જાણુતા નથી. અહિં જે વેદ્યસંવેદ્યપદ કહેલ છે તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વને આશ્રિ કહેલ છે, નિશ્ચયથી વેદ્યસંવેદ્યપદ તેજ કહેવાય છે,

આ અભિપ્રાયથી અમોએ વ્યવહાર કરેલ છે, વળી આ ક્ષાયિક સમ્યકત્વ હોતે છતે દુર્ગતિ ફરી મળતી નથી, બાકી ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ સમ્યકત્વપતનસ્વભાવવાળા હોવાથી દુર્ગતિ મળી શકેછે, પણ ક્ષાયિક સમ્યકત્વ પતન સ્વભાવ વાળું ન હોવાથી તે પ્રાપ્ત થયા પછી ફરી દુર્ગતિ મળતી નથી, વાદિ; તો પછી શ્રેણિકરાબને ક્ષાયિકસમ્યકત્વ છતાં દુર્ગતિ કેમ મળી ? ઉત્તર-સમ્યકત્વ પામ્યા પહેલા આયુષ્યનામ કર્મનો ખંધ પડી જવાથી દુર્ગતિ મલીછે, અથવા નરક ગતિમાં ગયા છતાં માનસીક દુઃખ નહોવાથી તે દુર્ગતિજ ન કહેવાય. જેમ વજના તંદુલને પકાવવાથી તે કદિયાકતા નથી, અંદર જરાપણુ વિકાર થતો નથી, તે પ્રમાણે અંતઃકરણમાં શ્રેણિકરાબને જરાપણુ દુઃખ સંબંધી વિકાર ન થવાથી તે દુર્ગતિજ નથી અથવા, આ વાત એકાંતથી પકડવી તે સારી નહિ. પ્રાયિક તે વાત જાણવી, આથી શ્રેણિક રાબને છોડી બીજા માટે આ વાત સમજવી કે ક્ષાયિકસમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી ફરી દુર્ગતિ મળતી નથી. આ વેદ્યસંવેદ્યપદથી જુદું અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે તેનું સ્વરૂપ હવે બતાવે છે. ॥૭૧॥

પરમાર્થપદ બતાવે છે,

અવેદ્યસંવેદ્યપદ મપદંપરમાર્થતઃ ॥

પદં તુ વેદ્યસંવેદ્ય પદમેવહિ યોગિનામ્ ॥૭૨॥

અર્થ. અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે તે પરમાર્થથી અપદ છે. પરંતુ વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે તેજ યોગિમહાત્માઓનું ખરૂંપદ છે ॥૭૨॥

વિવેચન. અવેદ્ય સંવેદ્યપદ એટલે મિથ્યાદષ્ટિના

આશયનું—હૃદયનું સ્થાન છે, અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન—આ જ્ઞાન છે તે વાસ્તવિક “અપદ્” છે, યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વની પ્રાપ્તિને કરાવનાર નથી. પરંતુ “ પદંતુ, પદં,” વેદસંવેદ્યપદ છે તેજ પદ છે, આ પદ યોગિમહાત્માઓનું હોય છે, વસ્તુ તત્ત્વને જાણનાર એવા સમ્યક્ત્વદષ્ટિ મહાત્માઓનુંજ આપદ છે, આપદનું અન્વર્થ લક્ષણ આગળ કહેવામાં આવે છે. ॥૭૨॥

આજ બીના જણાવે છે,

વેદ્યં સંવેદ્યતે યસ્મિન્નપાયાદિ નિબન્ધનમ્ ॥

તથાડપ્રવૃત્તિ બુધ્યાપિ હ્યાગમવિશુદ્ધયા ॥૭૩॥

અર્થ. વેદ્યં કહેતા જ્ઞાનથી ગ્રહણ કરવા લાયક એવો પદાર્થ ક્ષયોપશમના અનુસારે જાણીએ જે પદછતાં—જે જ્ઞાન છતાં તે વેદસંવેદ્યપદ, આ પદ કેવું છે તે કહે છે, સ્વર્ગ, નરકાદિના સ્વરૂપને જાણાવનાર છે, તથા શ્રુતજ્ઞાનથી દૂરકરેલ છે વિપરીતમલ જેણે આવી નિર્મળ બુદ્ધિથી સ્ત્રી વિગેરેનું ઝડ સ્વરૂપ જાણવાથી તથા “અપ્રવૃત્તિ બુધ્યા” કહેતા અસતપ્રવૃત્તિને ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ જેનાથી થાય છે, તે વેદસંવેદ્યપદ છે. ॥૭૩॥

વિવેચન. વેદસંવેદ્યપદના સ્વરૂપને જાણાવતા શાસ્ત્ર-કાર મહારાજ જણાવે છે કે જાણવાલાયક એવા ઘટપટાદિ પદાર્થો, તથા નરક, સ્વર્ગ. મનુષ્ય વિગેરે ગતિના કારણે તથા અસતપ્રવૃત્તિવાળી બુદ્ધિથી થતા ગેરલાભો તથા સ્ત્રી પુત્રધન ધાન્ય વિગેરે વસ્તુથી થતા કર્મબંધનો જે શ્રુત જ્ઞાનવાળી નિર્મળ બુદ્ધિથી સંવેદ્યતે જાણીએ ક્ષયોપશમના અનુસારે જેથી તે વેદસંવેદ્યપદ છે, અહિં મૂળસૂત્રમાં સ્ત્રીનું ગ્રહણ કરેલ

છે, તેથી એમ જણાવે છે કે, કર્મબંધનમાં મુખ્યકારણ સ્ત્રી છે. પુદ્ગિમાન મનુષ્યો પણ સ્ત્રીના પાસમાં સપડાઈ જાય છે એમ જણાવવા મૂળપાઠમાં સ્ત્રીનું ગ્રહણ કરેલ છે. ॥ ૭૩ ॥

તત્પદં સાધવસ્થાનાદ્ ભિન્નગ્રંથ્યાદિલક્ષણમ્ ॥

અન્વર્થયોગત સ્તંત્રે વેદ્યસંવેદ્યમુચ્યતે ॥૭૪॥

અર્થ. સારી રીતે વસ્તુ તત્ત્વના નિશ્ચયથી રાગદ્વેષરૂપી અંતિને ભેદવારૂપ આપદ છે, અન્વર્થયોગથી સિદ્ધાંતમાં “વેદ્યસંવેદ્યતે અનેન” જણવા લાયક જાણી એ જેનાવડે તેને વેદ્યસંવેદ્યપદ કહેછે, અર્થાત્ આને સમ્યક્દર્શન કહેછે. ॥૭૪॥

વિવેચન. “પદનાન પદં” આશય; કે સ્થાન, સારી રીતે વસ્તુતત્ત્વના નિશ્ચયથી સમ્યક્-સારીરીતે શુદ્ધ આશયથી રાગદ્વેષરૂપીગાંઠને ભેદવાથી પ્રાપ્ત થયું છે ખરૂં સ્વરૂપ જેને એવું આપદ સાર્થક-ગુણ નિષ્પન્ન વેદ્યસંવેદ્યપદ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે, વેદ્ય સંવેદ્યતે અનેન જણવા લાયક વસ્તુનો નિશ્ચય જેના વડે યથાર્થ કરાવે તેજ આ સમ્યક્દર્શન-વેદ્યસંવેદ્યપદ છે. જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાંસુધી વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થબોધ થતો નથી. આ સૂક્ષ્મબોધ ચોથી દૃષ્ટિમાં થતો નથી. ॥૭૪॥

આ પદથી ભિન્નપદ બતાવે છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદં વિપરીતમતો મતમ્ ॥

મવામિનન્દિવિષયં સમારોપસમાકુલમ્ ॥૭૫॥

અર્થ. અવેદ્યસંવેદ્ય પદ છે તે પહેલાં કરતાં વિપરીત કહેલ છે, સમારોપ સમાકુલ કેતા વિપરીત જ્ઞાનથી યુક્ત

અને ભવાભિનંદિ વિષયવાળું છે, અર્થાત્ ભવાભિનંદિ જીવે અંગિકાર કરેલું આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ-મિથ્યાજ્ઞાન છે તેમ સમજવું ॥ ૭૫ ॥

વિવેચન. વેદ્યસંવેદ્યપદ કરતાં આ અવેદ્ય સંવેદ્યપદ છે તે વિપરીત છે-મિથ્યાત્વ છે, અને આ મિથ્યાત્વને લઈ અવેદ્ય કહેતા નહિ જાણવા લાયક એવી પુદ્ગલીક વસ્તુમાં રાતદિવસ માથા માર્યા કરે પણ જે જાણવા લાયક આત્મકલ્યાણને કરનાર તત્ત્વાદિ સ્વરૂપ જે સત્ય છે તેને જાણવા પ્રયત્ન ન કરે તથા પ્રકારના પરિણામ નહોવાથી, અજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમના અનુસારે તત્ત્વ વિષય નિશ્ચય બુદ્ધિ ન થવાથી મૃગતૃષ્ણામાં પાણીની ભ્રાંતિ જેમ થાય છે, તેની માફક-આ પદથી તાત્ત્વિકબોધ થતો નથી, અને જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવે છે એવા ભવાભિનંદિ જીવ કે જેને સંસારમાંજ આનંદ આવે છે, તેની માફક મિથ્યાત્વ દોષથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરતાં નરકાદિ ગતિ તરફ પ્રયાણ કરે છે, જે કે મિત્રાદિ દૃષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદશિથિલ છે તો પણ આદરવા લાયક તથા જાણવાલાયક વસ્તુને યથાર્થ ન જાણવાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરી આરગતિરૂપ સંસારમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળો પરિભ્રમણ કરે છે. ॥ ૭૫ ॥

ભવાભિનંદિ જીવનું લક્ષણ કહે છે.

હુદ્રો લાભરતિ દીનો મત્સરી ભયવાન શઠઃ ॥

અજ્ઞો ભવાભિનન્દિ સ્યાન્નિષ્ફલારંભસંગતઃ ॥૭૬॥

અર્થ. કૃપણ-યાંચાશીલ, દીન નિરંતર અકલ્યાણને જોનાર, મત્સરી-પરના ભલામાં રાજી નહિ, ભયવાન-નિરં-

તર ખીકણુ, શઠઃ—માયાવી, અજ્ઞો—મૂર્ખઃ ભવાભિનાંદિ સંસાર
ને બહુ માનનારો, આવા માણુસના આરંભેલાકાર્યો કદિપણુ
પૂર્ણ થતા નથી, કારણકે સર્વ જગ્યાએ અપારમાર્થિક વસ્તુ-
માં જ આગ્રહી હોય છે. ॥૭૬॥

વિવેચન. જ્યાંસુધિ પુદ્ગલીક વસ્તુમાં રાચવાપણું
હોય, સંસારને જ સુખનું સ્થાન માની તેમાંજ રાતદિવસ
પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તેને સૂક્ષ્મબોધ—યા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ
ક્યાંથી થાય ? અસ્થિર વસ્તુને સ્થિર માની દાન દેવામાં
કૃપણતા તે કરે છે, ૧. તે વસ્તુ મેળવવા દરેક જણુ પાસે
ચાચના કરે છે. ૨. દીનતાને લઈ નિરંતર અકલ્યાણુને
ભેવે છે, ૩. પરના ભલામાં રાજી નહિ, ૪. નિરંતર ભય-
નેજ ભેનાર, ૫. ગમે તે રીતે પ્રપંચ કરી વસ્તુ મેળવનાર.
૬. વસ્તુતત્વને નહિ સમજનાર મૂર્ખ, ૭. સંસારને જ
બહુ બહુ માનનાર, સંસારમાં જ સર્વ વાતની અનુકુલતા
એજ મોક્ષ માનનાર, ૮. આવા જીવને ભવાભિનાંદિ કહેછે,
આ જીવ પુદ્ગલીક વસ્તુ મેળવવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે
તોપણુ તેમાં તે ફળીભૂત થતો નથી, દરેક વસ્તુની અનુ-
કુલતા મેળવવી તે પુણ્યને આધિન છે, અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ
પરોપકારાદિ સત્કાર્યો કરવાથી મળેછે, તેમાં તેને અતત્વ બુદ્ધિ
—અસત્ બુદ્ધિનો આગ્રહ થવાથી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ॥૭૬॥

ભે આમ છે તો શું સમજવું.

इत्यसत्परिणामानु विद्वो बोधो न सुंदरः ॥

तत्संगादेव नियमा द्विषसंपृक्तकान्नवत् ॥७७॥

અર્થ. આ પ્રમાણે ભવાભિનાંદિના અસત્ પરિણામથી યુક્ત જે ઓધ છે તે સારો નથી. કારણકે ભવાભિનાંદિના અસત્પરિણામના સંબંધને લઈ નિયમે કરી ઝેર વડે કરી મિશ્રીત અન્ન જેમ ઝેરરૂપ જ ગણી ઉપયોગમાં આવતું નથી. તે પ્રમાણે આ ઓધ પણ નકામો સમજવો. ॥૭૭॥

વિવેચન. એકતરફ વસ્તુતત્વ જાણવાનો ઓધ કરવો. અને બીજી બાજુ પુદ્ગલીક વસ્તુ મેળવવા અનેક પ્રયત્નો કરવા, એક બાજુ વસ્તુમાં રહેલ અનિત્યત્વ, ક્ષણિકત્વ, અસારત્વ વિગેરેનો ઉપદેશ આપી તેના પ્રતેની આસક્તિ દૂર કરવા ઉપદેશ આપવો, અને બીજી બાજુ તે અસાર વસ્તુ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. આ ઉપદેશ પોથીમાંના રીંગણા જેવો કોને અસર કરે. ભવાભિનાંદિની અસત્ પ્રવૃત્તિવાળો ઓધ તે વાસ્તવિક ઓધ જ નથી, વિવક્ષિત પરિણામના સંબંધને લઈ નિયમે કરી અન્નમાં ઝેર ભળવાથી વાસ્તવિક તે અન્નજ ન કહેવાય. તે પ્રમાણે આ ઓધ પણ સુંદર ન કહેવાય. ॥ ૭૭ ॥

આનું ફળ બતાવે છે.

एतद्वन्तोऽत एवेह विपर्यासपरा नराः ॥

हिताहितविवेकान्धा खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः ॥૭૮॥

અર્થ. આ અવેદસંવેદ્ય પદવાળા જીવો મિથ્યાત્વપણાને લઈ પુદ્ગલીક વસ્તુમાંજ આનંદ માનનારા હોવાથી તેઓ આલોકમાં વિપરિત પ્રવૃત્તિ કરવામાં તત્પર રહે છે, તેમજ આ હિતકારી છે કે અહિતકારી છે તેનો વિવેક કરવાને

—બાણવાને છતિ ચક્ષુએ અંધ અનેલાછે, અને વર્તમાન સુખને
જ્ઞેનારા એવા જીવો ભવિષ્યમાં ખેદ પામે છે. ॥૭૮॥

વિવેચન. પાણી પીવાની ઈચ્છાએ મૃગો મૃગતૃષ્ણિકા
—ઝાંઝવા તરફ દોડે છે, પણ આખરે તેઓ નિરાશ અને
છે, કારણ કે જ્યાં પાણી ન હતું ત્યાં ભ્રાંતિથી પાણી મનાયું
હતું, આની માફક અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા—મિથ્યા જ્ઞાનવાળા
બુદ્ધિના વિપર્યાસપણાને લઈ અહિતકારી પુદ્ગલીક પ્રવૃ-
ત્તિઓને હિતકારી માને છે. અને હિતકારી આત્મકલ્યાણ
માટેની પ્રવૃત્તિને અહિતકારી માને છે. કારણ કે વિવેકરૂપી
ચક્ષુ તેઓ ગુમાવી ખેડેલાછે, અને લઈ તેઓ છતિ ચક્ષુએ
અંધ ગણાય છે. વળી વર્તમાન સુખનેજ માનનારા “ આ
ભવ મીઠા પરભવ કોણે દીઠા ”આવી માનતાવાળા હોવાથી
પાંચે ઈંદ્રિયોના પુદ્ગલીક સુખરૂપી પાણી તરફ પ્રવૃત્તિ કરે
છે. પણ પરિણામે સુખરૂપી પાણી નહિ મલવાથી પક્ષઘાત
લગાંદરાદિ રોગો તેમાંથી ઉલટા મળવાથી મૃગની માફક
પશ્ચાતાપ કરે છે. ॥૭૮॥

આજ વાત જાણાવે છે.

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ રોગાશોકાણુપદ્મતમ ॥

વીક્ષમાણા અપિ ભવં નોદ્વિજન્તેઽતિમોહતઃ । ૭૯॥

અર્થ. જન્મ, મરણ, જરા. વ્યાધિ—કોઠાદિ, રોગ અજીર્ણ
અતિસાર વિગેરે, શોક ઈષ્ટ પુરૂષનો વિયોગ, આદિ શબ્દથી
ભૂતની પીડા વિગેરે. આ વિગેરે અનેક દુખોથી પીડાતા અનેક
જીવોને સંસારમાં જીવે છે. છતાં આજીવ મોહને લઈ ઉદ્-
વેગને પામતો નથી—વૈરાગ્યને પામતો નથી. ॥૭૯॥

વિવેચન. જ્ઞાનિ પુરૂષો આપણને વારંવાર ચેતાવે છે કે મહાનુભાવો જરા તપાસ તો કરો કે સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ? વિષયજન્ય સુખ એક મધુનાર્ણિદુ બેટલું છે. પણ તેના અંગે દુખ કેટલું તેનો જરા વિચાર કરો. પ્રથમ જન્મ સંબંધી દુખ, એક નાના સરખા જન્મસ્થાનમાંથી બહાર નીકળતાં જે દુઃખ થાય છે તે તો તેનો આત્મા જ બાણું છે, મરણ સંબંધી દુખ પણ કાંઈ ઓછું નથી. અંતસમયે જીવ આ શરીરમાંથી બચ છે, ત્યારે જે દુખ થાય છે તે પણ તેનો આત્મા જ બાણું છે, તેમજ જરા-વૃદ્ધાવસ્થા, તેના દુખો વૃદ્ધપુરૂષોને ભેઈને ખાત્રો કરો, વ્યાધિ-કોઠ, ભગંદર વિગેરેથી પીડાતા જીવોને તપાસો, રોગો-અજીર્ણ-સંઘયણી વિગેરે, શોક-ઈષ્ટ એવા પુત્ર સ્ત્રી વિગેરેના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલ ચિત્તનો વિકાર. આદિ શબ્દથી ભૂતપ્રેત વિગેરેનો ઉપદ્રવ. આ વિગેરે અનેક દુઃખોનો અનુભવ આ જીવ એક વિષયસુખના ણિદુ માટે કરે છે. અને ખીબ જીવો પણ આ વિષયસુખથી અનેક દુઃખોનો અનુભવ કરે છે એમ પ્રત્યક્ષ રીતે ભેવે છે છતાં આ જીવને મોહરૂપી એવો કોઈ વિચિત્ર ગ્રહ વળગ્યો છે કે જેને લઈ-ઉદ્દવેગને-વૈરાગ્યને પામતો નથી. ॥૭૬॥

વળી આ જીવો શું કરે છે તે બતાવે છે.

કુકૃત્યં કૃત્યમાભાતિ કૃત્યં ચાકૃત્યવત્સદા ॥

દુઃસ્વે સુસ્વધિયાકૃષ્ટા કચ્છકણ્ડૂયકાદિવત્ ॥૮૦॥

અર્થ. વિપરીત બુદ્ધિવાળા જીવો, કુકૃત્ય-જીવ હિંસા વિગેરે આરંભોને કૃત્ય-કરવા યોગ્ય ભેવે છે. અને કૃત્ય-

અહિંસા અનારંભાદિ વિગેરેને મોહને લઈ અકૃત્ય-અકરવા યોગ્ય જોવે છે, તથા દુઃખમાં-વિષયાદિ પ્રવૃત્તિમાં સુખની બુદ્ધિવડે ખેંચાએલા જીવો કચ્છ-પામા-ખસ તેને કંડૂયકા-ખણવાવાળા પ્રાણીઓની માફક હેરાન થાય છે. ॥૮૦॥

વિવેચન. જેમ ધતુરાના પાન કરવાથી માણસ તમામ વસ્તુને વિપરીત જોવે છે, મદિરાના પાન કરવાથી કૃત્યા-કૃત્યને જોઈ શકતો નથી, તેવી રીતે મોહરૂપી મદિરાના પાનથી આ જીવ કુકૃત્ય-જીવ હિંસા, અસત્ય, ચૌરી; મૈથુન, પરિવ્રહ વિગેરેને કરવા યોગ્ય કૃત્યની માફક માની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમજ કૃત્ય-કરવા યોગ્ય અહિંસા સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનપણું વિગેરેને અકૃત્યની માફક માની તેની તરફ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. દુઃખમાં-અનેક પ્રકારના આરંભ સમારંભાદિમાં સુખની બુદ્ધિવડે પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેમ કોઈ માણસને ખસ થવાથી તેની આવતી મીઠી ચળ તેને દૂર કરવા ખુબ ખંજોલે છે સુખની બુદ્ધિથી, પણ ચળ ઝોાઈ થતી નથી, અને પરિણામે હાથમાં અનેક પ્રકારના ચાંદા પડી જવાથી જેમ હેરાન થાય છે, અહીં મૂલ-સૂત્રમાં પડેલ આદિ શબ્દવડે કોઠ રોગવાળો લેવો. આ કોઠીઓ કોઠના ચાંદામાં પડેલા કૃમિયા, તેના દુખથી મુક્ત થવા અગ્નિનું સેવન કરતાં જેમ દાજી જવાથી હેરાન થાય છે. તે પ્રમાણે આ જીવ મોહથી હેરાન થાય છે. ॥૮૦॥

આજ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે.

યથા કણ્ઠ્યનેષ્વેષાં ધીર્ન કચ્છનિવર્તને ॥

મોગાંગેષુ તથૈતેષાં ન તદિચ્છા પરિક્ષયે ॥૮૧॥

અર્થ. જેવી રીતે ખરજવાલાને ખરજ ખણવામાં જે ખુદ્ધિ છે-લગ્ની લાગી છે, તેવી ખુદ્ધિ ખસ દૂર કરીને સુખી થવામાં નથી. તેવી રીતે ભવાલિનંદિ જીવોની ખુદ્ધિ ભોગના જે અંગો છે. સ્ત્રી, વસ્ત્ર, ગંધ. સુંદર આહારાદિ વિગેરે મેળવવા જે લગ્ની લાગી છે, તેવી ભોગની ઈચ્છા મૂલથીજ નાશ થાય તેના માટે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. ॥૮૧॥

વિવેચન. ભવાલિનંદ જીવનું સ્વરૂપ દ્રષ્ટાંતથી જણાવે છે કે. કોઈ એક ખસ-ખરજવાળો જીવ તેને ખરજ ઘણી આવવાથી ખુબ નખવડે આંગળાને ખણવા લાગ્યો, આખરે નખો પણ ક્ષીણ થઈ જવાથી ખરજને ખણવા સાડ સાંઠીની શોધમાં ફરે છે, પણ તે જે જગ્યાએ રહે છે ત્યાં રેતીવાળી જમીન હોવાથી ખણવા માટે સાંઠી ન મળી. એટલામાં ભિક્ષાપુટિક, તથા ઔષધ આપીને ગ્રહણ કરેલ છે ઘાસનો પુજો જેણે એવા વૈદ્યરૂપ વટેમાર્ગનું દર્શન થયું, આ ખરજવાળા માણસે તેની પાસેથી એક તૃણ-સાંઠીની માગણી કરી. તેણે એક સાંઠી આ માણસને આપી, આ માણસ હૃદયથી ઘણેજ ખુશી થયો અને વિચારવા લાગ્યો કે ધન્ય છે આ માણસને, કે જેની પાસે આટલા બધા કંડુચનો-ખરજ ખણવાની સાંઠીઓ છે, પછી તેણે આ વટેમાર્ગને પુછ્યું, લાઈ આટલા બધા કંડુચનો કયાં મળે છે, તેણે જવાબ આપ્યો કે લાટ દેશમાં, પણ તને આની જરૂર શું છે? આ માણસે ઉત્તર આપ્યો કે ખરજ ખણવાનો વિનોદઆથી કરવાનો છે, પથિક કહે છે કે જો આમ છે તો પછી કંડુચનોની-સાંઠીઓની જરૂર શું છે-તારી ખરજ સાત રાત્રિમાંજ દૂર કરી દઉં, ત્રિક્કલાનો

પ્રયોગ કર, આ માણસ ઉત્તર આપે છે કે ખરજ ચાલી જાય તો પછી ખણવાના વિનોદના અભાવે જીવિતવ્યનું ક્ષણ શું? માટે ત્રિક્ષણની મને જરૂર નથી. પણ કંડુચનો-સાંડીઓ કયાં મળે છે એજ કહે. આ આશ્લોકનો ગુઠાર્થ છે, શબ્દાર્થ બતાવે છે. જેમ આખરજ વાળાની ઈચ્છા કંડુચનમાં હતી-ખણવાના સાધનમાં હતી, ખરજ દૂર કરવામાં નહતી, તેવી રીતે આ ભવાલિનંદિ જીવોની ઈચ્છા ભોગની નિવૃત્તિ માટે નથી પણ ભોગના સાધનો મેળવવામાં છે, વૃદ્ધાવસ્થા થએ છતે તત્વના અન્નજીવણને લઈ વાજીકરણ-વીર્યવર્ધક રસાયણ તથા પૂર્ણચંદ્રોદયની ગોલીઓ વિગેરે દવાઓ આઈ શરીરમાંથી ગએલી તાકાદ તથા વીર્યને ફરી લાવવા વિષય-ભોગભોગવવા માટે પ્રયત્નો કરે છે. મૂલ સૂત્રમાં ઈચ્છા શબ્દનું ગ્રહણ કરેલ છે, તેથી ભોગક્રિયા પણ અંગીકાર કરવી. ખરજ તથા ભોગેચ્છાને દૂર કરવા તેના ઉપાયો શોધવાની વાત પ્રથમની ચારદષ્ટિમાં બરાબર સમજાતી નથી, તેથી ખરજને દૂર કરવા સાડુ ખણવાનો ઈલાજ શોધે છે, પણ ખરજ ન આવે તેવો ઉપાય શોધવાનો વિચાર સમ્યક્બોધ વગર તેને થતો નથી અને અનેક પ્રકારની પાપચેષ્ટા કરીને અનેક પ્રકારનું કર્મમાલિન્ય અવેદસવેદપદમાં વર્તીતો પ્રાણી એકદું કરે છે, અને મનુષ્યજન્મનો લાભ પરમપદ મેળવવાને બદલે સંસાર વધારી મુકે છે. ॥૮૧॥

આનું ક્ષણ જાણાવે છે.

આત્માનં પાશયંત્યેતે સદાઽસચ્છેષ્ટયા મૃશમ્ ॥

પાપ ધૂલ્યા જઢાઃ કાય માત્રિચાર્યૈવ તત્ત્વતઃ ॥૮૨॥

અર્થ. પૂર્વે કહી ગયા એવા ભવાભિનાંદિ જીવો નિરંતર ખરાબ ચેષ્ટાવડે પોતાના આત્માને કર્મરજ વડે અત્યંત ખાંધે છે, તથા જ્ઞાનાવરણીયાદિ રૂપ પાપધૂલીવડે મંદા એવા તે પરમાર્થથી કાર્યનો વિચાર કર્યા વગર વિષયાદિ ક્ષણિક સુખની આસક્તિવડે પોતાના આત્માને કર્મથી આછાદિત-વ્યાસ કરી દે છે, ॥૮૨॥

વિવેચન. વસ્તુતત્ત્વના સૂક્ષ્મબોધ વગર વિષયાદિ ક્ષણિક સુખમાં આ જીવ વારંવાર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને આ સંસારને જ સુખરૂપ માને છે. આને લઈ નિરંતર પ્રાણુતિપાતના આરંભરૂપ અસતચેષ્ટાવડે આ જીવો પોતાના આત્માને અત્યંત કર્મથી ખાંધે છે, તેમજ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો બોધ ન હોવાથી જડા-મુખાં એવા જીવો વાસ્તવિક કાર્યનો વિચાર કર્યા વગર ક્ષણિક વિષયસુખમાં આસક્ત બની પાપરૂપ ધૂલી-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મરૂપ ધૂલીથી પોતાના આત્માને ગુહિત-આછાદિત કરી દે છે, ॥૮૨॥

આજ વાત જણાવે છે.

ધર્મબીજં પરંપ્રાપ્ય માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ॥

ન સત્કર્મક્રુષાવસ્ય પ્રયતન્તેઽલ્પમેધસઃ ॥૮૩॥

અર્થ કર્મભૂમિષુ કે ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં ધર્મ બીજનું ઉત્કૃષ્ટ કારણ એલું મનુષ્યદેહને પામી સત્કર્મ કૃષિ-ધર્મ બીજને સ્થાપન કરવારૂપ ખેડીત ભૂમિમાં ધર્મબીજ નાખવાને મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો પ્રયત્ન કરતા નથી. ॥૮૩॥

વિવેચન. ધર્મબીજની વાવણી કરવાને લાયક આજ

આર્યભૂમિ લાયક ગણાય છે. અનાર્યદેશ આર્યભૂમિ કરતાં ઘણા મોટો છે. પરંતુ ધર્મખીજની વાવણી કરવા માટે તે લાયક નથી. ધર્મ એવા શબ્દો તેઓના કાને કે સ્વપ્નામાં પણ પડતા નથી, માટે આર્યદેશ છે તેજ આત્મ કલ્યાણમાં મદદગાર છે, આજ ભૂમિમાં, ધર્મખીજનું ઉત્કૃષ્ટ કારણભૂત એવો મનુષ્ય દેહ પામીને, ભરતાદિ આર્યભૂમિમાં સતકર્મ-સારા સારા કર્મ કરવારૂપ ખેડ કરી તેમાં ધર્મ-ખીજને દાખલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. કે જેથી ભવિષ્યમાં મહાનલાભમળે, પણ અદ્યપણુદ્ધિવાળા વર્તમાનસુખને બેનારા જીવો ધર્મખીજને વાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી, અને આખરે ઉત્તમ એવો મનુષ્ય જન્મ તે ખીચારા હારી જાય છે. ॥૮૩॥

આ જીવો શું કરે છે તે કહે છે.

વડિશામિષવ જુચ્છે કુસુલે દારુણોદયે ॥

સક્તાસ્ત્ય જન્તિસચ્છેષ્ટાં ધિગહો દારુણં તમઃ ॥૮૪॥

અર્થ. માછલાના ગળાના માંસની માફક તુચ્છ એવા ભોગ સુખમાં કે જેનો વિપાક ઘણોજ ભયંકર છે. તેમાં આસક્ત અનેલા જીવો ધર્મના સાધનોને છોડી દે છે, આ કર્મનો દોષ છે, ધિક્કાર પડે તેઓને કેટલી બધી અજ્ઞાનતા છે. ॥૮૪॥

વિવેચન. શાસ્ત્રકાર મહારાજ જણાવે છે કે જીવો તો ખરા, જીવોની કેટલી બધી અજ્ઞાનતા-મુર્ખતા, જેનાથી લાભ થવાનો છે એવી સચ્ચેષ્ટા-ધર્મના સાધનો કે જેનાથી પોતાનો ઉદ્ધય થવાનો છે તેને છોડી દે છે, અને માછલાના ગળાના માંસની માફક તુચ્છ, ભવિષ્યમાં જેનોવિપાક ઘણો

ખરાળ છે એવા વિષયલોગમાં આસક્ત બની પોતાના કર્ત-
વ્યને ભુલી બંધ છે, આ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા છે. ॥૮૫॥

આ વાતનો હવે ઉપસંહાર કરે છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદ માન્ધ્યં દુર્ગતિપાતકૃત્ ॥

સત્સંગાગમયોગેન જયમેતન્મહાત્મભિઃ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ. જેનું સ્વરૂપ પહેલા કહી આવ્યા છીએ એવું
અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે તે અંધતાને આપનાર છે, તેમજ દુર્ગ-
તિમાં પાડનાર છે, માટે મહાત્માઓએ સત્સંગુરૂના સમા-
ગમથી તથા આગમ-સિદ્ધાંતના બોધવડે આ અવેદ્યસંવેદ્ય
પદ છે તેને છતિ લેવું. ॥૮૫॥

વિવેચન. સત્ સમાગમની જરૂર દરેક દર્શનકારો
સ્વીકારે છે. નરક ગતિમાં પડવાની તૈયારીવાળા દ્રઢપ્રહારી,
ચિલાની પુત્ર, વિગેરે પણ સત્ સમાગમથી પરમપદ-મોક્ષ
મેળવી શક્યા છે, માટે અહીં ગુરૂશ્રી જણાવે છે કે “સત્
સંગાગમયોગેન” અહીં એકવહ્લાવ સમાસ કરવાથી પુરૂષ
પ્રાધાન્યપણું જણાવે છે, ગુર્વાદિની સોળત કરી તથા શાસ્ત્રનો
બોધ કરી, આ અવેદ્યસંવેદ્યપદને પુરૂષોએ ખાસ છતી
લેવા જરૂર છે કે જેથી દુર્ગતિમાં પડવું ન પડે અને આત્મ
સ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં જે આંધ્યતા છે-જડતા છે, તેને
પણ દૂર કરી શકાય, વળી આ ચોગ્યતા આ ચોથી દષ્ટિને
છેડે છે; પણ મિત્રાદિ ત્રણ દષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ છતવું
અશક્ય છે, એટલા માટે શાસ્ત્રમાં દ્વીપ્રા દષ્ટિને છેડે છત-
વાનું વિધાન છે, પણ મિત્રાદિ ત્રણ દષ્ટિમાં તો માત્ર ઉપ-

દેશનું કથન કરવાનું છે, આમ યોગાચાર્ય કહે છે, અયોગ્યને આજ્ઞા હોય જ નહિં ત્રણ દષ્ટિ અયોગ્ય છે, ચોથી દષ્ટિના છેડે યોગ્યતા છે. ॥૮૫॥

આને જીતવાનું ફલ કહે છે.

जीयमाने च नियमादेतस्मिस्तत्त्वतो नृणाम् ॥

निवर्तते स्वतोऽत्यंतं कुतर्कविषमग्रहः ॥ ८६ ॥

અર્થ. મહામિથ્યાત્વનું કારણીભૂત એવું અવેદ્યસંવેદ્ય પદને નિયમે કરી તત્ત્વત-પરમાર્થેન-સત્ય રીતે જીતે છતે મનુષ્યોનો કુતર્કરૂપી વિષમ ગ્રહ છે તે યોતાની મેળે જ અત્યંત આલ્યો જાય છે. ॥૮૬॥

વિવેચન. સૈન્યનો માલીક મરાએ છતે સૈન્ય સ્વય-મેવ કબજે આવે છે. એ રીતે મહામિથ્યાત્વનું કારણીભૂત અવેદ્યસંવેદ્યપદનો-અજ્ઞાનસ્વરૂપનો સત્સમાગમ તથા શ્રુત-જ્ઞાનદ્વારા જય મેળવે છતે, વાસ્તવિક મનુષ્યનો કુતર્ક વિષમ ગ્રહ-શાસ્ત્રનિરપેક્ષ જે કુતર્કોરૂપી વિષમ ગ્રહો છે તે આપોઆપ પરના ઉપદેશ વગર અત્યંત આલ્યો જાય છે, જેમ ભૂતાદિ વિષમગ્રહો પ્રાણીને હેરાન કરે છે તેવી રીતે કુતર્કો-શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ તર્કોકરવા તે જીવને ગ્રહની માફક દુર્ગતિ આપે છે. ॥ ૮૬ ॥

કુતર્કનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

बोधरोगः क्षमापायः श्रद्धाभंगोऽभिमानकृत् ॥

कुतर्कश्चेतसो व्यक्तं भावशत्रुरनेकधा ॥ ८७ ॥

અર્થ. કુતર્કવિષમગ્રહ છે તે યોધને નાશ કરવા રોગનું

કામ સારે છે. પરમ શાંતિરૂપ શમભાવ છે તેને નાશ કરવા અપાય-દુઃખરૂપ છે, પ્રભુના વચન ઉપરની જે શ્રદ્ધા તેને નાશ કરવા આગમર્થમાં અનિશ્ચયરૂપ છે, મિથ્યા ભિમાનને ઉત્પન્ન કરે છે, શુદ્ધ અંતઃકરણને નાશ કરવા ભાવ શત્રુનું કામઅનેકપ્રકારે કુતર્કરૂપી વિષમગ્રહ કરે છે. ॥૮૭॥

વિવેચન. આ ચાલુ કલિકાલમાં ભાગ્યે એવું દર્શન હશે કે જે કુતર્કરૂપી વિષમ ગ્રહથી નહિ પીડાતું હોય, જ્ઞાની સિવાય વસ્તુતત્વનો નિર્ણય થાયતેમ તો નથી, તો પછી જગડા કે વિતાંડાવાદથી લાભ શો? આ કુતર્કરૂપી ગ્રહ એવો છે કે આ જીવને ચાર ગતિમાં અનેક પ્રકારે દુઃખ આપે છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો બોધ તેનો નાશ કરવા રોગનું કામ કરે છે, રાગદ્વેષનો અભાવરૂપ જે શમભાવરૂપ પરમશાંતિ તેને અપાય-કષ્ટસમાન છે, દેવગુરૂ અને ધર્મરૂપ પરમતત્ત્વો -અગર આત્મરૂપ પરમતત્ત્વ તેની શ્રદ્ધા તેનો નાશ કરવા આગમ અર્થમાં સંદેહરૂપ છે, અસત્અભિમાનને ઉત્પન્ન કરે છે, શુદ્ધ અંતઃકરણ તેનો નાશ કરવાને પ્રગટ રીતે અનેક પ્રકારે આર્યાપુરૂષોના અવર્ણવાદ બોલવાના કારણથી ભાવ શત્રુનું કામકુતર્કરૂપી વિષમગ્રહ કરે છે, માટે આત્મકલ્યાણના ઇચ્છક મનુષ્યોએ આ કુતર્કરૂપી વિષમગ્રહ છોડીદેવો. ॥૮૮॥

કરવા લાયક કર્તવ્ય બતાવે છે,

કુતર્કેઽભિનિવેશસ્તન્ન યુક્તો મુક્તિવાદિનામ્ ॥

યુક્તઃ પુનઃ શ્રુતે શીલે સમાર્થૌ ચ મહાત્મનામ્ ॥૮૮॥

અર્થ. મુક્તિવાદિનાં-મુનિનાં-મહાત્માઓને કુતર્ક

વિષે આગ્રહ કદિયણુ કરવો નહિ, પણ શ્રુતજ્ઞાન ભણવામાં શીલવ્રત પાળવામાં, તથા સ્વરૂપ સ્થિર થવા રૂપ સમાધિ કરવામાં મહાત્માઓએ આગ્રહ કરવો વાજબી છે ॥૮૮॥

વિવેચન. પુન્ય છે, પાપ છે, ધર્મ છે, અધર્મ છે, મોક્ષ છે, મોક્ષનો ઉપાય છે, આ વિગેરે જીવાદિ તત્ત્વોને માને તે મુક્તિવાદિ મુનિઓ કહેવાય. આ મુનિઓ ત્રણ જગતના સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જાણતા હોવાથી, તેઓએ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ સ્વછંદે પોતાની મતિ કલ્પનાથી કોઈ પણ વસ્તુ તત્ત્વને વિષે આગ્રહ કે હઠ પકડતો નથી, છદમસ્થ પણાથી કોઈ વસ્તુ તત્ત્વમાં આગ્રહ પકડી જવાય તોપણ તે હઠ-કદાગ્રહથી તરત પાછું વળી જઈ માફી માગી દે છે, ગોતમ સ્વામિ જેવા ચાર જ્ઞાનના ધણી તેઓએ પણ પોતાની ભૂલ થતા તરત આનંદ શ્રાવકની માફી માગી હતી, તો પછી તેઓની આગળ આપણે શું હીસાબમાં છીએ આમ સમજી કુતર્કમાં આગ્રહ છોડી દેવો પણ ભણવા ગણવામાં શીલવ્રત પાળવામાં તથા ચિત્તની એકાગ્રતાથી થતી સમાધિ આ વિગેરે સારા સારા કાર્યો કરવામાં એક ણીજથી આગળ વધી જવામાં પર ઉપકાર તથા વ્રત પચ્ચખાણુ નિયમો વિગેરેમાં તેના કરતાં હું વધારે કરું આ વિગેરેમાં આગ્રહ કરવો સારો પણ આત્મકલ્યાણનો વિરોધી એવો આગ્રહ કદિ કરવો નાહ. ॥૮૮॥

बीजं चास्य परं सिद्धमवन्ध्यं सर्वयोगिनाम् ॥

परार्थकरणं येन परिशुद्धमतोऽत्र च ॥૮૯॥

અર્થ. આગ્રહપરાર્થ કરવામાં કરવો જોઈએ. આપરાર્થ

કેવો છે તે જાણાવે છે કે શ્રુતજ્ઞાનાદિનું ઉત્કૃષ્ટ અને અવધ્ય સર્વયોગિઓનું બીજ છે જે કારણને લઈ અન્યનો ઉપઘાત જેમાં નથી આવો પરિશુદ્ધ પર ઉપગાર તે કરવામાં જ આગ્રહ કરવો. ॥૮૯॥

વિવેચન. કુલયોગિ. પ્રવૃત્ત ચક્રયોગિ વિગેરેનું સ્વરૂપ પ્રથમકહી ગયા છીએ. આ યોગિઓના શ્રુતાજ્ઞાનનું પર-ઉત્કૃષ્ટ અને અવધ્ય બીજ સમાન પરાર્થકરણ કે પર ઉપગાર છે. આવો પર ઉપગાર કરવામાંજ આગ્રહ કરવો, આ ઉપગાર બીજ જીવોને નુકશાન કરતાં ન હોવો જોઈએ, આવો પર ઉપગાર; સામાભાણસની યોગ્ય હાજતો પુરી પાડવારૂપ કરવા આગ્રહ રાખવો. ॥૮૯॥

કુતર્કની અસરતા જાણાવે છે.

અવિદ્યાસંગતાઃ પ્રાયો વિકલ્પાઃ સર્વ એવ યત્ ॥

તદ્યોજનાત્મકશ્ચૈષ કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥૯૦॥

અર્થ. જેટલા જેટલા કુતર્કરૂપી વિકલ્પો છે તે બધા પ્રાયે કરી અજ્ઞાનતાથી યુક્ત છે. આ વિકલ્પો શબ્દરૂપ તથા અર્થરૂપ બે પ્રકારના છે, આ વિકલ્પો જોડવાથીજ આકુતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે, ગોમય પાયસાદિ વિકલ્પોની માફક આવા કુતર્કવડે શું આથી કાંઈ તત્ત્વ નિર્ણય થવાનો નથી. ॥૯૦॥

વિવેચન. જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મના ઉદ્દયથી સત્ય વસ્તુ સમજાતિ નથી. એટલે અજ્ઞાનતાને લઈ પ્રાયે કરી તમામ વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે, આ વિકલ્પો શબ્દરૂપ તથા અર્થરૂપ હોય છે. “નવકંવલોડયંદેવદત્તઃ” આમાં તે

માણસનો આશય એવો છે છે કે આ દેવદત્ત પાસે નવીન કામળી છે, પણ સામે માણસ આ શબ્દોમાં વિકલ્પ ઉઠાવે છે કે દેવદત્ત પાસે નવ કામ લો કયાં છે. એકજ છે. અહીં નવ શબ્દનો અર્થ નવીન થાય છે તેમજ નવ સંખ્યાવાચક પણ છે. આથી કુતર્કવાદિએ શબ્દમાં વિકલ્પ ઉઠાવ્યો છે. આ પ્રમાણે અર્થ બાબતમાં ‘‘ગોમયપાયસાદિ વિકલ્પે ગો: પાયસ:ભક્ષણિયંચેન્ કયંતર્હિ ન ગોમયં તદંગત્વાત્ ॥ છાણુ દુધ વિગેરે વિકલ્પોમાં કહે છે કે ગાયનું દુધ ખાવા યોગ્ય છે તો છાણુ કેમ નહિ, કારણ કે છાણુ પણ ગાયનું અંગ છે, આ વિગેરે વિકલ્પો કુતર્કો નકામા છે. આનાથી જરા પણ આત્મહિત તે: નથી. પણ કર્મ બંધતો છેજ, આટલો ટાઈમ કોઈ સારા કામમાં કાઢવા જરૂર હતી. ॥૬૦॥

જાતિપ્રાયશ્ચ સર્વોડયં પ્રતીતિફલવાધિતઃ ॥

હસ્તીવ્યાપાદયત્યુક્તૌ પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિકલ્પવત્ ॥૧૧॥

અર્થ. તમામ કુતર્કો છે તે જાતિ પ્રાય છે. દૂષણા ભાસ પ્રાય છે, અને પ્રતીતિ ક્ષણ-નિશ્ચિત ફલથી બાધિત છે. હાથી મારે છે એમ માવતે કહે છતે પ્રાપ્તને મારે છે કે અપ્રાપ્તને મારે છે. આવા વિકલ્પો કરનાર બટુકને મહા મુશ્કેલીથી હાથીના પંજમાંથી છોડાવ્યો, તેવી રીતના આ વિકલ્પો જાણવા આથી જરા પણ લાભ નથી. ॥૬૧॥

વિવેચન. નૈયાયિક દર્શનને સ્થાપનાર કણ્ણાદ નામના રૂપીએ પોતાના શિષ્યોને-ભક્તોને વાદિને કેમ જીતી લેવો તેના માટે છલ, જાતિ. નિગ્રહસ્થાન વિગેરે બતાવેલ છે. આ બધા પ્રપંચો છે-કુચુકિતઓ છે, ગમે તે રીતે છલ-

પ્રપંચ કરીને વાદિને જીતવા માટેના રસ્તા બતાવેલા છે, તે બધા કુતર્કો બાણુવા, તેથી કાંઈ વસ્તુતત્ત્વને બાધા પોચવાની નથી, સત્ય હેતુથી તે કુતર્કો બાધિત થઈ જાય છે. વળી આવા વિકલ્પો કરવાથી નૈયાયિક છાત્રની માફક નાશ થાય છે. પણ આત્મકલ્યાણ કરી શકતો નથી. જેમ કોઈ એક નૈયાયિક વિદ્યાર્થી તાજે ન્યાય શાસ્ત્રને ભણી ઘેર આવે છે એટલામાં તેની સન્મુખ ગાંડો બનેલો એક હાથી દોડતો આવે છે. હાથી ઉપર બેઠેલા માવતે યુમ પાડી કે હે લોકો હાથી ગાંડો થયો છે. માટે જલદી ખસી જાવ-હર ચાલ્યા જાવ, આ સાંભળીને તે ન્યાય ભણેલો છાત્ર કહે છે કે અરે બહાર શું આવું યુક્તિ બાહ્ય બોલે છે, હાથી અડેલાને મારે કે અડેલો ન હોય તેને મારે, પેલો પક્ષ કહે તો તું અડેલો છું તો તને કેમ મારતો નથી, બીજો પક્ષ કહેતો નહિ અડેલા ઘણા છે તેને કેમ મારતો નથી, આ પ્રમાણે તે કુતર્ક-વિતર્ક કરે છે એટલામાં હાથીએ તે છાત્રને શુંદમાં પકડી મારીનાખવાની તૈયારીકરતામાવતે મહામુશ્કેલીથી તેને છોડાવ્યો, આવા વિકલ્પો કરવાથી જેમ આ વિદ્યાર્થીને પ્રાણ છોડવા વખત આવ્યો હતો. તેવી રીતે આવા કુતર્કો કરવાથી જીવંતી આમને આમજ પૂર્ણ થઈ જાય છે, અને કરવા યોગ્ય કાંઈ પણ નહિ કરી શકવાથી આખરે પશ્ચાતાપ હૃદયારનો થાય છે. જાતિપ્રાયતા એટલા માટે કહેલ છે કે સર્વ જગ્યોએ ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, તથા તદ્ગત વિકલ્પો પણ એવા જ હોય છે. ॥૯૧॥

સ્વભાવોત્તરપર્યંત ઇષોઽસાવપિ તત્ત્વતઃ ॥

નાર્વાગ્દમ્ગોચરો ન્યાયાદન્યથાન્યેન કલ્પિતઃ ॥૯૨॥

અર્થ. સ્વભાવ છે ઉત્તર જેનો પર્યંતમા એવો આ કુતર્ક છે, જ્યારે સામો માણસ કુતર્ક વાદિને પુછે કે આનું શું કારણ; ત્યારે ઉત્તર આપે કે તેનો એવો સ્વભાવ છે, જેમ અગ્નિ બાળે છે, પાણી ભીંજવે છે, આ તેનો સ્વભાવ છે, તે પ્રમાણે આ પણ સમજવું, શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આ સ્વભાવ છે તેને વાસ્તવિક અર્વાંગ દષ્ટિવાળા-છદ્મસ્થો જોઈ શકતા નથી ન્યાયથી, કારણકે જે વાતને તમો કહો છો તેને બીજો વાદિ બીજી રીતે જણાવે છે, તો પછી તમારા કહેવામાં નિશ્ચય કયાં રહ્યો. ॥૯૨॥

વિવેચન. કુતર્ક વાદિ કહે છે કે આ જગત ઈશ્વરે બનાવ્યું છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે સુખ દુઃખ આપે છે વિગેરે. અહીં તેને પુછવામાં આવે છે કે ઈશ્વરને જગત બનાવવાનું શું કારણ, ઈશ્વરને કોણે બતાવ્યો, ઈશ્વર દયાળુ છે, કે નિર્દય છે. વિગેરે પ્રશ્નો પુછવામાં આવતા ઉત્તરમાં જણાવે છે કે, તે તો ઈશ્વરનો સ્વભાવ છે, આ જગત અનાદિ કાલથી છે, છે ને છે, આ જગતને કોઈ એ બનાવેલ નથી આત્મા, આકાશ, કાલ, પરમાણુવાદિ વિગેરે વસ્તુ અનાદિકાલથી સિદ્ધ છે, નિત્ય છે તેને ઈશ્વર કેવી રીતે બનાવી શકે. ઉત્તરમાં ઈશ્વરનો એવો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે કુતર્ક વાદિનો ઉત્તર અંતે સ્વભાવમાં આવીને ઉભો રહે છે, પણ દાખલા દલીલો આપી શકતો નથી; અને કહે છે કે અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો છે. પાણીનો સ્વભાવ પલાળવાનો છે. આ સ્વભાવને જેમ ફારફેર ન કરી શકીએ, તે પ્રમાણે ઈશ્વરનો સ્વભાવ છે ઉત્તરમાં કહે છે

કે આ સ્વભાવને છદમસ્થ જીવો પરને પ્રસિદ્ધ એવા ન્યાયથી જોઈ શકતા નથી, કારણકે બીજા વાદિઓ તમારી કહેલ બીનાને બીજી રીતે વર્ણન કરે છે, તેજ બતાવે છે, તમે વસ્તુના સ્વભાવ વડે ઉત્તર આપો છો તો તે સર્વ ઠેકાણે એજ ઉત્તર આપવો પડશે. કેવી રીતે તે કહે છે, જેમ ઓધ મતવાળા દરેક વસ્તુને ક્ષણિક માને છે, અને ક્ષણિકપણાને લઈ વસ્તુમાં અર્થ ક્રિયા થાય છે. આ ઠેકાણે તમારે કહેવું પડશે કે વસ્તુમાં અર્થ ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, અને તેથી તે અર્થ ક્રિયાને કરે છે, પણ ક્ષણિકપણાને લઈને નહિ, ક્ષણિકતા દરેક પદાર્થમાં ઔદ્યોગ્ય માનેલ છે. તેમજ કોઈપણ કારણને લઈ વસ્તુમાં અર્થ ક્રિયાનો અભાવપ્રસંગ પણ આવશે, સ્વભાવ સિવાય બીજાં કોઈપણ કારણ તો છે નહિ, વહી અગ્નિ પલાળી દે છે પાણીના સમીપણાને લઈ. તેનો તેવો સ્વભાવ છે, તથા પાણી બાળે છે અગ્નિના સમીપપણાને લઈ, તેનો તેવો સ્વભાવ છે. વળી સ્વભાવો વિચિત્ર પ્રકારના હોવાથી લોક બાધા સિવાય જુદા જુદા સ્વભાવો કુતર્કપણાને લઈ આ પ્રમાણે માનવું તે ઘણું ખરાબ છે, આ રહસ્ય છે. ॥૬૨॥

આ વાતને વિશેષ પ્રકારે જણાવે છે,

અતોઽગ્નિઃ ક્લેદયત્યમ્બુસંનિર્ઘૌ દહતીતિ ચ ॥

અંબ્વગ્નિસંનિર્ઘૌ તત્સ્વાભાવ્યાદિત્યુદિતે તયોઃ ॥૯૩॥

અર્થ. છદમસ્થ જીવોને અધિકૃત સ્વભાવ પ્રત્યક્ષ નથી આ કારણને લઈ અગ્નિ લીંબવે છે. આ વાતનો પ્રત્યક્ષ

વિરૂદ્ધ છે. માટે તે વિરોધરૂર કરવા કહેછેકે પાણી સમીપમાં. તેમજ પાણી બાળે છે આ વાત પણ લોક બાધિત છે, તો કહે છે કે અગ્નિ સમીપમાં, આમ શા માટે, તો કહે છે કે અગ્નિ તથા પાણીનો એવો સ્વભાવ છે, આ પ્રમાણે કહે છતે તેને ઉત્તર બીજા વાદિ દે છે. ॥૬૩॥

વિવેચન. વ્યવહારની અંદર વસ્તુનું સ્વરૂપ જે પ્રમાણે રહેલ છે તે વસ્તુને બીજી રીતે માનવી અને પછી સ્વભાવનું આલંબન લેવું આ કોઈ રીતે યોગ્ય ગણાય નહિ, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સ્વભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, પાણી બાળે છે આમ કહેવું તે પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે, છતાં આ વિરૂદ્ધતા ટાળવાને કહેવું. અગ્નિ સંનિધૌ, અગ્નિની સમીપમાં બાળે છે આ બોલવું કેવળ કુતર્કપણાને લઈને છે. તેમજ અગ્નિ કલેદયતિ ભીજવેછે. આપણુ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ વાત હોવાથી ફરી કહે છે, પાણીની સમીપમાં આપણુ વાત કુતર્કપણાને લઈ બોલે છે, કે પાણી તથા અગ્નિનો તેવો સ્વભાવ છે, આ પ્રમાણે વાહિએ કહે છતે ઉત્તર કહેછે ॥૬૩॥

શું ઉત્તર આપે છે તે કહે છે.

કોશપાનાદતે જ્ઞાનોપાયો નાસ્ત્યત્ર યુક્તિતઃ ॥

વિપ્રકૃષ્ટોડ્ગયસ્કાન્તઃ સ્વાર્થકૃદ્દૃશ્યતે યતઃ ॥૧૪॥

અર્થ. તમોએ જે અહીં વસ્તુ તત્વના નિશ્ચયમાં સ્વભાવવાદ યુક્તિથી જણાવ્યો, આ તમારો સ્વભાવવાદ જણવાને-નિશ્ચય કરવાને કોશપાન કરીને ખાત્રી કરાવી

આપો તોજ માનવા લાયક છે. તે સિવાય નિશ્ચય કરવાને ધીજે ઉપાય-યુક્તિ નથી. વાદિ કહે છે કે આ વાતને નિશ્ચય કરવા ધીજું સખળ દષ્ટાંત છે. અચસ્કાંત દૂર રહેલ હોય છે છતાં પોતાનું કામ લોઢાને પોતાના તરફ ખેંચવાનું કરે છે. આ વાત નજરે દેખાય છે. ૥૬૩૫

વિવેચન. પહેલાના વખતમાં ગુન્હેગારને ગુન્હો કરેલ છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા ધીજ કરાવતા હતા, આમાં તપાવેલ લોઢાને ગોળો હાથમાં આપતા, તપાવેલ તેલના તાવડામાં હાથ નાંખાવતા, કોશ ધખાવી તેને ચાટવા કેતા, આમાં જો તે સાચો હોય તો તેને કાંઈ પણ થાય નહિ અને જુઠો હોય તે તરતજ ઠેકાણે પડે. આનું નામ કોશ પાનથી વસ્તુનું જ્ઞાન કરવાનું છે. શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે, તારો સ્વભાવવાદ સત્ય છે તેની ખાત્રી આ કોશપાન કરીને અમને ખાત્રી કરાવી ઘો. બાકી આ કોશ પાન કર્યા સિવાય અગ્નિ ભીંજવેછે પાણીની સમીપમાં. પાણી બાળે છે અગ્નિની સમીપમાં, આ વિગેરે સ્વભાવવાદ માનવાને ધીજુ એક પણ કારણુ નથી, બાકી શુષ્ક તર્ક યુક્તિથી કાંઈ વળે નહિ. વાદિ કહે છે કે આ વાતને સિદ્ધ કરવા ધીજુ દ્રષ્ટાંત છે. જેમકે અચસ્કાંત એક પથ્થરની જાત તે દૂર પડેલ હોય તો પણ પોતાનું કામ લોઢાને પોતાના તરફ ખેંચવાનું કરે છે. તે નજરે જોઈએ છીએ. આ તેનો સ્વભાવ છે કે, અચસ્કાંત દૂર હોય અને લોઢું નજીક હોય તો તેને ખેંચે છે. પણ તાંબા વિગેરેને ખેંચતો નથી, તેમ કાપતો પણ નથી. આ પ્રમાણે અચસ્કાંતની માફક અગ્નિ વિગેરેના પણ તથા

પ્રકારના સ્વભાવ કદપવા કોણુ નિષેધ કરે તેમ છે, કોઈ રોકે તેમ નથી. ॥૯૪॥

આ વાતનો ઉપસંહાર કર્તા કહે છે.

દૃષ્ટાન્તમાત્રં સર્વત્ર યદેવં સુલભં ક્ષિતૌ ॥

एतत्प्रधानस्तत्केन स्वनीत्यापोचते ह्ययम् ॥૯૫॥

અર્થ. લોક પ્રતીતિથી આધિત વસ્તુ દ્રષ્ટાન્ત માત્રથી સિદ્ધ કરે છતે જગતમાં સર્વત્ર વિશેષ વગર કહેલ નીતીથી દ્રષ્ટાન્તો મલવા સુલભ છે, અને આ કુતર્ક પણુ તેને લઈ-નેજ છે. તો પછી તે કુતર્કને કોણુ આધિત કરી શકે તેમ છે-? યોતાની નીતિથી વિરુદ્ધ કોણુ આધિત કરે તેમછે.? ॥૯૫॥

વિવેચન. વસ્તુતત્વનોનિશ્ચય દૃષ્ટાન્ત માત્રથી થઈ શકતો નથી, લોક પ્રતીતિથી આધિત વસ્તુ દૃષ્ટાન્ત માત્રથી સિદ્ધ કરે છતે જગતમાં વિશેષ વગર દરેક વસ્તુ સિદ્ધ થઈ જશે ? અને પછી દરેક વસ્તુ સ્વભાવ માત્રથી જ ઉત્પન્ન થવાથી કારણુ વિગેરે સામગ્રી મેળવવા, તથા ધર્માનુષ્ઠાનો પણુ કરવા જરૂર નહિ રહે. યોતાના કુતર્કવાદને યોષણુ આપનાર દ્રષ્ટાન્ત તો મળી આવવાનુંજ. દ્રષ્ટાન્ત પ્રધાનવાળો આ કુતર્કવાદ કયા ઉપાયથી દૂર કરી શકાય ? સ્વભાવવાદિની નીતિ કઈ રીતે વિરોધી કરવી ? ॥૯૫॥

આ વાત ઉપર દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

द्विचन्द्रस्वप्नविज्ञान निदर्शनबलोत्थितः ॥

निरालम्बनतां सर्वज्ञानानां साधयन्त्यथा ॥૯૬॥

અર્થ. જેમ કોઈ માણુસને સ્વપ્નાની અંદર બે ચંદ્રનું

જ્ઞાન થયું વસ્તુ વગર, આ બે અંદ્રજ્ઞાનના દ્રષ્ટાંતના બળથી તે માણસ તમામ જ્ઞાનો વસ્તુ વગર ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સાધે તેા કોણ તેને નિવારી શકે તેમ છે. સ્વપ્નામાં જેમ બે અંદ્રનું જ્ઞાન નિરાલંબન છે વસ્તુ વગરનું છે. તે દ્રષ્ટાંતથી તમામ જ્ઞાનો પણ વસ્તુ વગરના નિરાલંબન થાય છે એમ પણ સાધિ શકાય છે. ॥૯૬॥

વિવેચન. યત્ કિંચિત્ દ્રષ્ટાંતથી ગમે તેવી રીતે વસ્તુને સિદ્ધ કરવામાં આવે તેા પછી પૂર્વાચાર્યોએ વસ્તુ તત્વનો જે નિર્ણય કરેલ છે તે કેવી રીતે ટકી શકશે ? જેમ એક માણસે સ્વપ્નામાં બે અંદ્રને જોયા. બીજા માણસે પાણી નહિ છતાં પણ ઝાંઝવામાં પાણી જોયું. આ બંને જ્ઞાનો પદાર્થો નહિ છતાં ઉત્પન્ન થયાં, આ દ્રષ્ટાંતોને લક્ષ્યમાં રાખી કોઈ સ્વભાવવાદિ માણસની માફક એમ કહે છે કે, જેટલા જ્ઞાનો થાય છે. તે તમામ સામાન્ય રીતે નિરાલંબન છે, વસ્તુ વગર જ્ઞાન થાય છે આમ સિદ્ધ કરે દ્રષ્ટાંતના બળથી તેા તેને કોણ નિવારણ કરે તેમ છે ? ॥૯૬॥

આથી કાંઈ તત્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી.

सर्वं सर्वत्र चाप्नोति यदस्मादसमंजसम् ॥

પ્રતીતિબાધિતં લોકે તદનેન ન કિંચન ॥૯૭॥

અર્થ. આકૃતકંથી અસમંજસ—અતિ પ્રસંગ અને લોક પ્રતીતિથી બાધિત આવા અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિશેષ વગર સર્વવસ્તુસર્વપ્રકારે સાધિ શકાશે. પ્રતિનિયત-પણું રહી શકશે નહિ. દ્રષ્ટાંત માત્રને મુખ્ય ગણવાથી. માટે આ કૃતકંની કાંઈ પણ જરૂર નથી. ॥૯૭॥

વિવેચન. આ કુતર્કરૂપી વિષમગ્રહથી કોઈપણ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, માટે આનો ત્યાગ કરી દેવો, સ્વપ્નામાં જેમ જે અંદરના જ્ઞાનરૂપી દ્રષ્ટાંતથી તમામ જ્ઞાનોને નિરાલંબન ગણવામાં આવે તો પછી તમામ વસ્તુનો અભાવ થવાથી અસમન્સપણું તથા અતિપ્રસંગ એકને બદલે બીજું સિદ્ધ થવાથી, તથા લોકપ્રતીતિ સિદ્ધ વસ્તુ ઓળ વવાથી, બીજી રીતે કલ્પના કરવાથી પ્રતીતિ બાધિતવિગેરે અનેક દોષો લાગુ પડે છે. માટે દ્રષ્ટાંત માત્રને સાર-મુખ્ય માની તેના દ્વારા કુતર્ક કરવો તે સારો નથી.

બીજી પણ બીના કહે છે.

અતીન્દ્રિયાર્થસિદ્ધચર્યં યથાલોચિતકારિણામ્ ॥

પ્રયાસઃ શુષ્કતર્કસ્ય ન ચાસૌ ગોચરઃ ક્વચિત્ ॥૧૮॥

અર્થઃ અતીન્દ્રિય એવો અર્થ ધર્માદિ તેની સિદ્ધિ માટે બુદ્ધિવાળાઓનો પ્રયાસ-પ્રકર્ષ પ્રવૃત્તિ છે તે. શુષ્કતર્કસમાન છે. આનાથી અતીન્દ્રિયઅર્થનો નિશ્ચય થતો નથી. ॥૧૮॥

વિવેચન. વિચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા એવા વિદ્વાનોએ અતીન્દ્રિયઅર્થ સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ. ધર્મ વિગેરે બાબતોમાં શુષ્કતર્કવડે નિર્ણય કરવાનો પ્રયાસ કરવો તે નકામો છે. કારણ કે અતીન્દ્રિયધર્માદિપદાર્થો છે તે શુષ્ક-તર્કનાવિષયજ નથી. અર્થાત્ તર્કથી વર્તમાન વસ્તુનો પણ નિર્ણય થતો નથી તે પછી અતીન્દ્રિયપદાર્થો કે જે પ્રત્યક્ષ વિષય છેજ નહિ એવી વસ્તુનો નિર્ણય તર્કથી કેમ થાય ? ॥૧૮॥

ગોચરસ્ત્વાગમસ્યૈવ તતસ્તદુપલબ્ધિયતઃ ॥

ચન્દ્રસૂર્યોપરાગાદિસંવાદ્યાગમદર્શનાત્ ॥૧૯૧॥

અર્થ. અતીન્દ્રિયઅર્થ છે તે. આગમ પ્રમાણનો વિષય છે. કારણ કે આગમથીજ અતીન્દ્રિય અર્થોનો નિશ્ચય થાય છે, ચંદ્ર સૂર્યના થતા ગ્રહણોનો સંવાદ નિશ્ચય કરનાર આગમો જોવામાં આવે છે. ॥૬૬॥

વિવેચન. અતીન્દ્રિય સ્વર્ગ-નરક-મોક્ષ, જીવ, સંવર, નિર્જરા. નિગોદ વિગેરે જે જે વસ્તુઓ છે તે આગમનોજ વિષય છે, અને આગમથી તે વસ્તુતત્વનો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ, પણ હદમસ્થપ્રાણી પોતાની જેણે વસ્તુ તત્વનો નિર્ણય કરી શકતો નથી, પણ આગમ શાસ્ત્રથીજ વસ્તુતત્વનો નિશ્ચય થાય છે. ભવિષ્યમાં થનારા ચંદ્ર તથા સૂર્યના ગ્રહણોનો નિશ્ચય. અમુક દિવસે ગ્રહણ થશે, અને એ પ્રમાણે વાત જે મળતી આવે છે તેજ આગમ પ્રમાણની સત્યતા બતાવે છે. આ લૌકિક અર્થની સત્યતા બતાવી. તે પ્રમાણે અલૌકિક અર્થની સત્યતા પણ જાણી લેવી. પરંતુ તર્કથી નિર્ણય થતો નથી. એ ચોકસ સમજવું. ॥ ૬૬॥

ઉપસંહાર કરે છે.

एतत्प्रधानः सच्छाद्गः शीलवान् योगतत्परः ॥

जानात्यतीन्द्रियानर्थस्तथा चाह महामतिः ॥१००॥

અર્થ. અતીન્દ્રિયઅર્થને કોણ જાણી શકે તે જણાવે છે કે. શાસ્ત્ર છે પ્રધાન જેને એવો સારો શ્રદ્ધાળુ-પ્રાણ, શીલવાન-પરના દ્રોહથી પાછો હઠેલો, યોગાભ્યાસમાં તત્પર, આવો

પ્રાણી છે તે. ધર્માદિઅર્તીદ્રિયપદાર્થોને જાણે છે. આ બાબતમાં મહામતિ-પતંજલિરૂપી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે. ॥૧૦૦॥

વિવેચન. શ્રુતકેવલી છે તે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવ-જ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાન નહિ છતાં જેટલું કેવલી કેવળજ્ઞાનના બળથી જાણે છે અને જણાવે છે તેટલુંજ શ્રુતજ્ઞાનના બળથી શ્રુતકેવલી પણ જાણે છે તેમજ જણાવી શકે છે. છદ્મસ્થ જીવો ન જાણી શકે કે આ કેવલી નથી તેતો એમજ જાણે છે કે આ પણ કેવલીજ છે, અતિશય જ્ઞાનવાળો કેઈ હોય તેજ જાણી શકે કે આ શ્રુત જ્ઞાની છે પણ કેવલી નથી, આ ઉપરથી જણાવવાનું કે આગમના બલથી ત્રણે કાળમાં રહેલા પદાર્થોને જાણી શકાય છે, પણ આ આગમનો લાભ પ્રાપ્ત કરવા સારૂ તેવા પ્રકારના ગુણો હોય તેજ લાભ મેળવે છે, તે ગુણો બતાવે છે. શ્રદ્ધાવાન પ્રથમ પ્રભુના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાવાળો જોઈએ. પ્રાણ-બુદ્ધિશાળી જોઈએ. શીલવાન આચાર વિચાર સારા જોઈએ. પરનો દ્રોહ થાય એવું વચન પણ બોલનાર ન જોઈએ. યોગતત્પર યોગાભ્યાસ કરવામાં તત્પર, મનવચન અને કાયાના યોગોને જેમ અને તેમ કાળુમાં રાખવામાં તત્પર આવો પ્રાણી છે તે આગમદ્વારા સ્વર્ગ, નરક, ધર્મ, ધર્માસ્તિકાય વિગેરે અર્તીદ્રિય અર્થો છે તેને જાણે છે. આ બીના મહામતિ-પતંજલિ યોગિઓ પણ કહે છે. જે કહે છે તે નિચેના શ્લોકથી બતાવે છે. ॥૧૦૦॥

રૂપી પતંજલિ જણાવે છે.

આગમેનાનુમાનેન યોગાભ્યાસરસેન ચ ॥

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞાં લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥૧૦૧॥

અર્થ. આગમપ્રમાણથી, અનુમાનથી, અને યોગાભ્યાસરસથી ત્રણ પ્રકારે બુદ્ધિને સંસ્કારવાળી બનાવવાથી ઉત્તમ તત્ત્વને મેળવે છે-જાણે છે. ॥૧૦૧॥

વિવેચન, બાલજીવો પ્રમાણીક પુરૂષોના વચનરૂપી આગમથી, મધ્યમપુરૂષો હેતુ થકી થતું સાધ્યનું જ્ઞાનરૂપ અનુમાનથી, અને પંડીત પુરૂષો શાસ્ત્રમાં કહેલ અનુષ્ઠાનાત્મક યોગાભ્યાસથી પોતાની બુદ્ધિને સંસ્કારવાળી બનાવીને ઉત્તમ તત્ત્વને મેળવે છે-જાણે છે. પાપરૂપ સંમોહની નિવૃત્તિ થવાથી બીજીરીતે જાણી શકતા નથી; શ્રુતાદિભેદ-શ્રુત, ચિંતા, ભાવના, તર્ક. સ્વપરહીત આ વિગેરેથી ઉત્તમ તત્ત્વને જાણી શકાય છે, એમ પતંજલી રૂપી કહે છે. ॥૧૦૧॥

આગમથી અતીંદ્રિયઅર્થને જાણાવે છે.

ન તત્ત્વતો મિન્નમતાઃ સર્વજ્ઞાં વહવો યતઃ ॥

મોહસ્તદવિમુક્તીનાં તદ્ભેદાશ્રયણં તતઃ ॥૧૦૨॥

અર્થ. શાસ્ત્રમાં વાસ્તવિક રીતે જુદા જુદા અભિપ્રાય વાળા ઘણા સર્વજ્ઞો કહેલા નથી, યતઃ જે કારણથી અંધ શ્રદ્ધાવાળા સર્વજ્ઞોમાં ભેદ માને છે. તે તેઓનો મોહ છે, એમ જાણવું. સામાન્યપણે સર્વજ્ઞ એકજ છે. ॥૧૦૨॥

વિવેચન. શાસ્ત્રમાં કહેલ છે કે જેટલા જેટલા સર્વજ્ઞો ભૂતકાલમાં થયા અને વર્તમાનમાં થાય છે. અને ભવિષ્યમાં થશે તે તમામ સર્વજ્ઞોના વિચારોમાં કદિ ભેદ પડતો નથી. અનંત ધર્માત્મક જે વસ્તુ છે તેને બધા સર્વજ્ઞો એક રીતે જાણે છે, જેવામા ફારફેર હોતો નથી. માટે સામાન્યથી

તમામ સર્વજ્ઞોનો એક અભિપ્રાય હોવાથી ઘણા સર્વજ્ઞો નથી. “તદવિમુક્તીનાં” સર્વાતિશય શ્રાદ્ધાનાં—અંધ શ્રદ્ધાવાળાઓ સર્વજ્ઞમાં ભેદ માને છે, તે મોહને લઈને માને છે તેમ સમજવું વાસ્તવિક રીતે સર્વજ્ઞોમાં ભેદ નથી. ॥૧૦૨॥

કેમ ભેદ નથી તે કહે છે.

સર્વજ્ઞો નામ યઃકશ્ચિત્પારમાર્થિક एव हि ॥

स एक एव सर्वत्र व्यक्तिभेदेऽपि तत्त्वतः ॥૧૦૩॥

અર્થ. સર્વજ્ઞના નામને ધારણ કરનાર જો કોઈ હોય તો તે વાસ્તવિક અહંદાદિ સર્વ જગ્યાએ વ્યક્તિ ભેદ—ઋષભાદિ વિગેરે ભેદ છતાં પણ અહંદાદિ સર્વજ્ઞ સામાન્ય પ્રકારે એક જ છે. ॥૧૦૩॥

વિવેચન. સર્વજ્ઞના ગુણ નહિ છતાં પોતાના માનેલા ઇષ્ટદેવને સર્વજ્ઞ તરીકે માનવા તે ઉપચરિત અવાસ્તવિક જાણવા. પણ ઉપચાર વગર વાસ્તવિક સર્વજ્ઞના નામને ધારણ કરનાર જો કોઈ સર્વજ્ઞ હોય તોતે અહંદાદિ એકજ સર્વજ્ઞ છે. પછી ઋષભ અજીત સંભવ વિગેરે વ્યક્તિ ભેદ છતાં પણ પ્રતિપત્તિ—તે સર્વજ્ઞની સામાન્ય પ્રકારે પ્રાપ્તિ એકજ છે; જોકે તમામ દર્શનકારો સર્વજ્ઞને માનનારા છે. તો પણ મુખ્યત્વપણે સર્વજ્ઞ એકજ છે એમ ન્યાયમતિ પતંજલી ઋષિ માને છે. સામાન્ય પ્રકારે સર્વજ્ઞનો સ્વિકાર નહિ કરે છતે નૈયાયિક વિગેરેના માનેલા એવા સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ પણ ક્યાંથી થશે? માટે સામાન્યપણે એકજ સર્વજ્ઞ માનવો સારો છે. ॥૧૦૩॥

વિશેષસ્તુ પુનસ્તસ્ય કાત્સ્ન્યેનાસર્વદર્શિભિઃ ॥

સર્વે ન જ્ઞાયતે તેન તમાપન્નો ન કશ્ચનઃ ॥૧૦૪॥

અર્થ. સર્વજ્ઞ સામાન્ય પ્રકારે એક છે, પણ વિશેષની અપેક્ષાએ બુદ્ધા બુદ્ધા પણુ છે, તમામ અસર્વદર્શિ એવા પ્રમાતાઓની અપેક્ષાએ આ તમામ પ્રમાતાઓ સર્વજ્ઞને બાણુતા નથી કારણુકે સર્વજ્ઞને જોએલ ન હોવાથી, કદાચ માનો કે સર્વજ્ઞને જોયા પણુ હોય. તો પણુ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનને બાણુી શકતા નથી, સર્વજ્ઞના જ્ઞાનને બાણુ છે એમ માનો તો પોતેજ સર્વજ્ઞપણુને પામે છે, અને એમ થશે તો પછી જગતમાં કોઈ પણુ અસર્વજ્ઞ રહી શકશે નહિ. ॥૧૦૪॥

વિવેચન. દરેક વસ્તુ સામાન્ય તથા વિશેષરૂપ છે. દરેક ઘટમાં ઘટત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ રહેલ છે અને આ સામાન્ય ધર્મને લઈ દરેક ઘટોને એક ઘટ તરીકે ઓળખાવાય છે. પણુ પટાદિ તમામ વસ્તુથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અનેકરૂપ વિશેષ પણુ છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મ સર્વજ્ઞત્વપણુને લઈ બધા એકરૂપ સર્વજ્ઞ છે, પણુ સર્વ અસર્વદર્શિ પ્રમાતૃઓથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અનેક રૂપ વિશેષ વિલિન્નરૂપ પણુ છે, કારણુ કે આ તમામ પ્રમાતાઓએ સર્વજ્ઞને જોએલ ન હોવાથી બાણુતા નથી. કદાચ સર્વજ્ઞને જોયા હોય તો પણુ સર્વજ્ઞવું જ્ઞાન અરૂપી હોવાથી તેઓ બાણુી શકતા નથી કે જોઈ શકતા નથી. અને જોઈ શકે તો પોતેજ સર્વજ્ઞ બની જાય. આથી એ ખીના જણાવી કે અનેક સર્વજ્ઞો છે તો પણુ સામાન્ય પ્રકારે એકજ છે તેમ માનવું. ॥૧૦૪॥

તસ્માત્સામાન્યતો ડપ્યેન મભ્યુપૈતિ ય એવ હિ ॥

નિર્વ્યાજં તુલ્ય એવાસૌ તેનાંશેનૈવ ધીમતામ્ ॥૧૦૬॥

અર્થ, તસ્માત્ સામાન્ય પ્રકારે સર્વજ્ઞ એક છે એમ કથન કરે છતે જે કોઈ અસર્વજ્ઞ પ્રમાતા સામાન્ય પ્રકારે સર્વજ્ઞને માન્ય કરે છે શુદ્ધ અંતઃકરણથી, અને તેમના વચનો પાલવાને જે તત્પર થાય છે, તેજ બુદ્ધિશાળીઓની મધ્યમાં સામાન્ય પ્રકારે સર્વજ્ઞની પ્રતિપ્રતિ-પ્રાપ્તિ સ્વીકાર-રૂપ એક અંશથી તે સર્વજ્ઞની તુલ્ય ગણાય છે. ॥૧૦૫॥

વિવેચન. જીનેશ્વરપ્રભુનીઆજ્ઞા માનનારા-પછી રાગ-દ્વેષને જીત્યા હોય યા ન જીત્યા હોય તોપણ તે જૈન કહેવાય છે, તેવી રીતે સામાન્ય પ્રકારે સર્વજ્ઞ એક છે તે પ્રમાણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી અંગીકાર કરનારા અને સર્વજ્ઞના વચનોને માન આપનારાઓ પણ સર્વજ્ઞની તુલ્ય ગણાય છે. ॥૧૦૫॥

આ વાતને દ્રષ્ટાંતથી સમજાવે છે.

યથૈવૈકસ્ય નૃપતે ર્બંહવો ડપિ સમાશ્રિતાઃ ॥

દૂરાસન્નાદિભેદેપિ તદ્ભૃત્યાઃ સર્વ એવ તે ॥૧૦૬॥

અર્થ. જેમ કોઈ એક રાજાની ઘણા પુરૂષો સેવા કરે છે. તેમાં કોઈને દૂર રાખે છે, કોઈને પોતાની પાસે રાખે છે, કોઈને દિવાન પદવી છે કોઈને કોટવાળ પદવી છે. કોઈ કૈજદાર છે, આ પ્રમાણે જે કે ભેદો પડે છે તોપણ તે બધાઓ રાજાના તો આકરોજ કહેવાય છે. ॥૧૦૬॥

વિવેચન. ગુણ પ્રમાણે જુદા જુદા હોદ્દા અપાય છે. અને તે પ્રમાણે તેઓને કામ સોંપવામાં આવે છે. તેમજ

પગાર પણ તે કામના પ્રમાણે મળે છે, ફેજદાર, કોટવાળ, દિવાન, મત્રિ વિગેરે હોદ્દાથી જુદા છે, તો પણ તે બધા રાબતી આજ્ઞાને માનનારા રાબતી સેવકોજ કહેવાય, તે પ્રમાણે સર્વજ્ઞમાં પણ સમજવું. ॥૧૦૬॥

આ વાતને ચાલુ દ્રષ્ટાંતમાં ઘટાડે છે.

સર્વજ્ઞત્વાભેદેન તથા સર્વજ્ઞવાદિનઃ ॥

સર્વે તત્તત્ત્વગા જ્ઞેયા મિત્ત્રાચારસ્થિતા અપિ ॥૧૦૭॥

અર્થ. સામાન્ય પ્રકારથી સર્વજ્ઞ રૂપતત્ત્વની સાથે અભેદપણાને લઈ રાબતી આશ્રય કરનાર અનેક પુરૂષની માફક સર્વજ્ઞવાદિઓ બધા શ્રુતાજન; અવધિજન, મનઃપર્યાયજન, કેવલિજન વિગેરે જુદા જુદા આચારમાં રહ્યા છતાં પણ અધિકારના ભેદવાળા પુરૂષની માફક આ બધા જનો સર્વજ્ઞ રૂપતત્ત્વનોજ આશ્રય કરનારા છે. ॥૧૦૭॥

વિવેચન. સર્વજ્ઞરૂપી મહારાબતી આશ્રય કરનાર તમામ શ્રુતાદિ જનો જુદા જુદા આચાર-ગુણવાળા છતાં સર્વજ્ઞ થવાની સન્મુખ બનેલા સર્વજ્ઞરૂપી મહારાબતી સેવા કરનારા બધા સર્વજ્ઞ સમજવા અથવા સર્વજ્ઞનાશાસ્ત્રને બતાવનારાશ્રુતાદિજનોબધા સર્વજ્ઞપ્રભુના દાસ કહેવાયછે. ॥૧૦૭॥

આ વાતનો ઉપસંહાર કરે છે.

ન ભેદ એવ તત્ત્વેન સર્વજ્ઞાનાં મહાત્મનામ્ ॥

તથા નામાદિભેદેપિ ભાવ્યમેતન્મહાત્મમિઃ ॥૧૦૭॥

અર્થ. ઉપર કહી આવ્યા તે વાતને હવે પૂર્ણ કરતા જણાવે છે કે, વાસ્તાવિક રીતે ભાવસર્વજ્ઞ મહાત્માઓમાં

પરસ્પર જરાપણ ભેદ નથી.જે કે નામજન સ્થાપનાજન-
દ્રવ્યજન અને ભાવજનરૂપ સર્વજ્ઞોમાં ભેદ પડે છે. તોપણ
મહાત્માઓએ શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેનો નિશ્ચય કરી લેવો. ॥૧૦૭॥

વિવેચન. ધ્યાનાદિ દ્વારા જ્યારે આત્મસ્વરૂપ સંપૂર્ણ
પ્રગટ થાય છે ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. અને આ
જ્ઞાનથી ત્રણે કાળનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. આ જ્ઞાનવાળા
જેટલા જીવો હોય તે બધા ભાવસર્વજ્ઞ કહેવાય છે, આ
બધા સર્વજ્ઞોમાં જરા પણ ભેદ ન હોવાથી બધા એકજ
ગણાય છે, જે કે નામસર્વજ્ઞ કોઈનું નામ સર્વજ્ઞ પાડવું,
સ્થાપનાસર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞની મૂર્તિ, દ્રવ્યસર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ થયા
પહેલાનો જીવ, ભાવસર્વજ્ઞ ત્રણેકાળમાં રહેલ વસ્તુ તત્વને
સમ્યક્ પ્રકારે જાણનારા આ પ્રમાણે નામાદિ સર્વજ્ઞોમાં
ભેદ પડે છે. કારણ કે નામ; સ્થાપના અને દ્રવ્યસર્વ-
જ્ઞોમાં ત્રિકાળ જ્ઞાન હોતું નથી, પણ ભાવસર્વજ્ઞોમાં જ્ઞાન
હોય છે, અહીં જે પરસ્પર સર્વજ્ઞોમાં અભેદ જણાવેલ છે તે
ભાવસર્વજ્ઞોને આશ્રિને જણાવેલ છે. બાકી નામાદિ ત્રણ સર્વજ્ઞો,
તે વાસ્તવિક સર્વજ્ઞો નથી. આ વાત મહાત્મા પુરૂષોએ અ-
સંમોહ બુદ્ધિથી જાણી લેવી. ॥૧૦૭॥

શાસ્ત્ર ગભિર્ત બીજી યુક્તિ જણાવે છે,

ચિત્રાચિત્રવિભાગેન યચ્ચ દેવેષુ વર્ણિતા ॥

ભક્તિઃ સદ્યોગશાસ્ત્રેષુ તત્તોડપ્યેવમિદં સ્થિતમ્ ॥૧૦૮॥

અર્થ. ચિત્રા તથા અચિત્રાવિભાગથી એ પ્રકારની ભક્તિ
લોકપાલ વિગેરે દેવોની કરવા અધ્યાત્મ ચિંતાવાળા યોગ-

શાસ્ત્રમાં પતંજલીરૂપીએ જણાવેલ છે, “તતો પિકાણાત્” ચિત્રા ચિત્ર લક્ષિતરૂપ કારણથી, “ઈદં સ્થિતં પ્રસ્તુતં” સામાન્ય પ્રકારથી સર્વજ્ઞની સાથે અલેદવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે, ૧૧૧૦૮૧।

વિવેચન. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવે છે એવી ચિત્રાલક્ષિત તથા અચિત્રાલક્ષિત આ પ્રમાણે બે પ્રકારની લક્ષિત દેવોની કરવા અધ્યાત્મ વિષયવાળા યોગ-શાસ્ત્રમાં પતંજલીરૂપી જણાવે છે, આ દેવો બે પ્રકારના છે લૌકિક અને લૌકોત્તર, લૌકિકમાં શોભ, યમ, વરૂણ, કુબેર, ઈંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, મહેશ્વર, બ્રહ્મા વિગેરે દેવો જાણવા. લૌકોત્તરમાં પરમપદ પામેલા એવા અહાંદાદિ વિગેરે મુક્તાત્માઓ લેવા, આ પ્રમાણે દેવોમાં ફેર છે તે પ્રમાણે લક્ષિતમાં પણ ફેર છે, છતાં પતંજલી રૂપી પૂજા સત્કાર બહુમાન રૂપી લક્ષિત કરવા જણાવે છે, આથી જેમ દેવોમાં અલેદ વૃત્તિ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવી તેવી રીતે સર્વજ્ઞોમાં અલેદ વૃત્તિ જાણવી; ૧૧૧૦૮૧।

આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે,

સંસારિષુ હિ દેવેષુ ભક્તિસ્તત્કાયગામિનામ્ ॥

તદતીતે પુનસ્તત્ત્વે તદતીતાર્થયાયિનામ્ ॥૧૦૯॥

અર્થ. સંસારમાં રહેલા પણ હજી સુધિ મોક્ષે ગયા નથી એવા લૌકિક દેવો લોકપાલ વિગેરે તેઓની ભક્તિ-સેવા સંસારિદેવકાયગામિ-ભવિષ્યમાં દેવ થવાની ભાવના-વાળા સંસારમાં રહેલા એવા જીવો કરે છે, અને સંસારથી જેઓ અતિત થયા છે. પરમપદને પામ્યા છે એવા સર્વ જ્ઞોની ભક્તિ સંસારથી અતિત થવાના માર્ગને અનુસરવા વાળા એવા યોગિઓ-મહાત્માઓ કરે છે, ૧૧૧૦૯।

વિવેચન. સંસારી જીવો પુદ્ગલીક સુખની ઇચ્છાથી હરી. હર, બ્રહ્મા વિગેરે દેવોની ભક્તિ કરે છે, અને તેઓની ભાવના અનુસારે દેવલોકાદિ વિગેરે પુદ્ગલીક સુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને આત્મકલ્યાણ કરવાની ભાવનાથી વિતરાગ દેવ સર્વજ્ઞપ્રભુની પૂજા ભક્તિ બહુ માન, સંસારથી મુક્ત ઘર્ષ પરમપદ મેળવવાની ભાવનાવાળા એવા યોગિમહાત્માઓ કરે છે, વિતરાગ પ્રભુના સ્મરણ કે ધ્યાનથી યોગિઓ વિતરાગ બને છે માટે તેઓ સર્વજ્ઞની પૂજા કરે છે, અને સરાગી દેવોના સ્મરણ કે ધ્યાનથી મનુષ્યો સરાગી બને છે. કારણ કે તેજ તેઓને પ્રિય હોય છે, આથી વિતરાગ દેવને છોડી સરાગી દેવોની પૂજા કરે છે. ॥૧૦૯॥

બંને ભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવે છે,

ચિત્રા ચાચેષુ તદ્રાગતદન્યદ્વેષસંગતા ॥

અચિત્રા ચરમે ત્વેષા શમસારાશિલૈવ હિ ॥૧૧૦॥

અર્થ. ચિત્રાભક્તિ નાના પ્રકારની છે. અને તે સંસારિક દેવોને વિષે રાગથી તથા દ્વેષથી કરે છે, જે દેવોના ઉપર પ્રેમ છે તેઓની ભક્તિ રાગથી કરે છે, અને જે દેવોના ઉપર પ્રેમ નથી તેઓના ઉપર દ્વેષભાવ ધારણ કરે છે, આ ભક્તિ મોહગર્ભિત છે. અચિત્રાભક્તિ એક પ્રકારની છે અને તે સંસારથી અતીત થએલા એવા સર્વજ્ઞોની આ ભક્તિ શમ સારા-શાંતિ છે પ્રધાન જેમાં એવી શમસારા સમગ્ર ભક્તિ એક પ્રકારની છે, કારણ કે આમાં મોહનો અભાવ છે. ॥૧૧૦॥

વિવેચન. લૌકિક દેવોની ભક્તિ રાગ અને દ્વેષથી

થાય છે જે દેવોની માનતા કરવાથી પોતાનું કામ કાક તાલિય ન્યાયથી થઈ ગયું હોય તેવા દેવોની ભક્તિ રાગથી કરે છે અને બીજા દેવોની ભક્તિ નહિ કરીશ તેા હેરાન કરશે આવી બુદ્ધિથી જે ભક્તિ થાય છે તે દ્રેષ યુક્ત સમજવી. કારણ કે આમાં મોહ રહેલ છે અને મોહથી ભક્તિ આવી જ થાય છે. આ પ્રમાણે ચિત્રા ભક્તિ અનેક પ્રકારે છે. પણ વિતરાગપ્રભુ જેઓ સંસારથી મુક્ત થઈ પરમપદમોક્ષમાં બીરાજમાન થયા છે તેઓના પ્રતે અંતઃકરણથી શુદ્ધપ્રેમ રાખવો, માનસીક પૂજા કરવી. અગર તેઓની મૂર્તિની પૂજા, બહુમાન, સત્કાર કરવો આ એક પ્રકારની અચિત્રાભક્તિ છે. મોહના અભાવથી થતી હોવાથી એકજ પ્રકારની છે. આજ ભક્તિ કરવી ઉત્તમ છે. ॥૧૧૦॥

સંસારિણાં હિ દેવાનાં યસ્માચ્ચિત્રાણ્યનેકથા ॥

સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાઘ્નૈઃ સ્થાનાનિ પ્રતિશાસનમ્ ॥૧૧૧॥

અર્થ. સંસારમાં રહેલા એવા શોભ, યમ, વરૂણ, કુબેર વિગેરે દેવોની નાના પ્રકારની અનેક રીતે પૂજા થાય છે, તેમજ દેવોની સ્થિતિ. ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, અને સહજ રૂપ વિગેરે તથા વિમાનો વિગેરેના ભેદો અનેક પ્રકારે પડે છે, તથા પ્રતિશાસન-દરેક દેવની આજ્ઞા બુદ્ધિ બુદ્ધિ હોય છે, સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાલ વાસિદેવ બધા બુદ્ધિ બુદ્ધિ જ્ઞાતના હોય છે, આ બધાની પૂજા એકરીતિ એ કે, એક પ્રકારે થતી નથી, જેવી જેવી જેની યોગ્યતા-લાયકાત, તે તે પ્રમાણે પૂજા થાય છે; દરેક દેવની એક રીતે પૂજા થતી નથી. ॥ ૧૧૧ ॥

વિવેચન. ભુવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિશી-વૈમાનીક, વિગેરે સંસારમાં રહેલા દેવો અનેક પ્રકારના છે. આ દેવોની આયુષ્યની સ્થિતિ; ઐશ્વર્યતા, પ્રભાવ, તથા શરીરની કાંતિ, રૂપ. પણ એક સરખા હોતા નથી; તેમ જ તેઓને રહેવાના સ્થાનો-વિમાનો તથા શાસન-આજ્ઞા વિગેરે દરેક દેવની એક સરખી હોતી નથી, તેમજ તેઓની પૂજા ભક્તિ પણ એક પ્રકારે નથી, જેવી જેની યોગ્યતા પૂન્યમાં વધારે જેને હોય છે. તેની પૂજા ભક્તિ, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, આયુષ્ય. વિમાનો વિગેરે ઘણા સારા પ્રમાણમાં હોય છે. જેની પુન્ય પ્રકૃતિ ઓછી હોય છે તેને તેવા પ્રમાણમાં પૂજા ભક્તિ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, આ બીના ત્રણે લોક આશ્રિ જાણવી. ॥૧૧૧॥

આ વાતનો નિર્ણય કરે છે.

તસ્માત્ત્સાધનોપાયો નિયમાચ્ચિત્ર એવ હિ ॥

ન ભિન્નનગરાણાં સ્યાદેકં વર્ત્મ કદાચન ॥૧૧૨॥

અર્થ. દેવો નાના પ્રકારના હોવાથી તે દેવોને આરાધના કરવાના ઉપાયો પણ નિયમે કરી નાના પ્રકારના હોય છે; આ વાત દ્રષ્ટાંત આપી જણાવે છે કે, જુદા જુદા નગરો પ્રતે જવાનો માર્ગ ક્યારે પણ એક હોતો નથી, અને એક માર્ગ હોય તો જુદા નગરો કહેવાયજ નહિ.

વિવેચન. મંત્રવાદિઓ મંત્ર સાધના કરવા બેસે છે ત્યારે જે જાતિનો દેવ હોય તેને તે પ્રકારે પૂજાપુલ નૈવેદ્ય ધરવા પડે છે, હલકી જાતિના દેવોને જે ભોગો ધરવા પડે છે તે વૈમાનીક દેવોને ધરવા પડતા નથી, તેને તો સારામાં

સારા સુગંધી પદાર્થો, સારા સારા ફળો, પુલો વિગેરે ધરવા પડે છે, ત્યારે વ્યંતર જાતના ભેરવ ક્ષેત્રપાલ વિગેરે દેવોને ભોગો જુદીજ પ્રકારના ધરવા પડે છે. આ બધી પૂજન વિધી ભક્તિજ કહેવાય છે, પણ લાયકાતના પ્રમાણમાંજ કરવાથી તે લાભદાયક થાય છે, આ બીનાને લોક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણથી જણાવે છે કે, અમદાવાદ, મુંબઈ, જયપુર, જેસલમેર, રતલામ, હૈદરાબાદ વિગેરે જુદા જુદા નગરોનો એક માર્ગ કદિ હોતો નથી, અને જો એકજ માર્ગ હોય તો તેને જુદા જુદા નગરો કહેવાય જ નહિ, તે પ્રમાણે દેવોની પૂજનભક્તિ નાના પ્રકારની હોય છે. ॥૧૧૨॥

તેજ વાત જણાવે છે.

इष्टापूर्तानि कर्माणि लोके चित्राभिसंधितः ॥

નાનાફલાનિ સર્વાણિ દ્રષ્ટવ્યાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥૧૧૩॥

અર્થ. જગતમાં જુદા જુદા અભિપ્રાયથી કરાતી યજ્ઞ સંબંધી ઈષ્ટપૂર્ત ક્રિયાઓ છે તે સર્વે જુદા જુદા ફલને આપે છે, એમ વિદ્વાનોએ સમજવું. હૃદયના આશય પ્રમાણે ફળ મળે છે. ॥૧૧૩॥

વિવેચન. પ્રથમના વખતમાં પરચક્રના ભય પ્રસંગે, વરસાદના કારણ પ્રસંગે તથા કોઈ પણ ઈચ્છીત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેતે દેવોને ઉદેશી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ બ્રાહ્મણો કરાવતા હતા, આ યજ્ઞાદિ પ્રસંગે જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી અને બ્રાહ્મણોને મંત્રાદિના સંસ્કારથી વાસિત કરી સોનું રૂપું વિગેરે દાન આપતા તથા બીજાઓ વાવ, કુવા,

તળાવ, જગ્યા તથા અન્નાદિ વિગેરે વસ્તુ દાન દેતા, આ ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કર્મક્રિયા કરનારા અનેક મનુષ્યો જુદા જુદા અભિપ્રાયથી કરે છે. આપણુ દેવને ઉદ્દેશીને થતી ક્રિયા એક પ્રકારની ભક્તિ છે. આ નાના પ્રકારની ભક્તિતનું કૃણ જેવા જેવા આશયો-અભિપ્રાયો-લાગણીઓ હોય તેવાતેવા પ્રકારના કૃણો મળે છે. આ બધા અનુષ્ઠાનો મોહ ગભિત હોવાથી જે જે આશયથી કરેલ હોય તેવા તેવા કૃણો મળે છે. ॥૧૧૩॥

ઇષ્ટાપુર્તાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

ऋत्विग्भिर्मंत्रसंस्कारैर्बाह्यणानां समक्षतः ॥

अंतर्वेद्यां हि यत्तदत्तमिष्टं तदभिधीयते ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ. યજ્ઞમાં અગ્રેસર તરીકે ક્રિયા કરાવનારા બ્રાહ્મણો મંત્રના સંસ્કાર વડે વાસિત કરેલ સુવર્ણાદિ યજ્ઞની વેદિકાની અંદર એસી બ્રાહ્મણોની સમક્ષ, યજ્ઞમાન, ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોને જે દે છે, તે ઇષ્ટ કહેવાય છે, ॥૧૧૪॥

વિવેચન. પુત્રાદિ અગર સ્વર્ગાદિની ઇચ્છાવડે પ્રથમના વખતમાં ઘણા અજ્ઞાનિ જીવો યજ્ઞ કરાવતા હતા, તે વખતે યજ્ઞ સંબંધી ક્રિયા કરાવનાર મુખ્ય બ્રાહ્મણને ઋત્વિજ કહે છે, આ ઋત્વિજે યજ્ઞમાને દાન દેવા માટે એકઠી કરેલ ચીજો સ્વર્ણ રૂપું વસ્તુ વિગેરે તેને વેદના મંત્રવડે પવિત્ર બનાવીને યજ્ઞ કરાવનાર યજ્ઞમાન બ્રાહ્મણોની સમક્ષ ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોને દાન આપે છે, આનું નામ ઇષ્ટ કહે છે. ॥૧૧૪॥

હવે પુર્ત જણાવે છે.

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ॥

अन्नप्रदानमेतच्च पूर्तं तत्रत्रिदो विदुः ॥૧૧૫॥

અર્થ. વાવ, કુવો, તલાવ, દેવમંદિર, વસતિ, મુકામ વિગેરે તથા અન્ન વિગેરેનું જે દાન દેવું તેને તત્વના બ્લણકાર પુર્ત કહે છે. ॥૧૧૫॥

વિવેચન. યજ્ઞના પ્રસંગે યજ્ઞ કરાવનારાઓ—યજ્ઞ-માને આ લોકની કે પરલોકની કોઈપણ પુદ્ગલીક વસ્તુ મલવાની ભાવનાએ પ્રાહ્મણોને જે વાવ, કુવા સાર્વજનીક ઉપયોગી વસ્તુ દાનમાં આપે છે આને પુર્ત કહે છે, આપણ એક પ્રકારની ભકિત દેવની છે. આ ભકિતકરનારા અનેક હોય છે, તો પણ તેઓ બધાને એક સરખું ક્ષણ મળતું નથી. ॥૧૧૫॥

આંતર હેતુ અધિકૃત્ય કહે છે.

અભિસંધેઃ ફલંભિન્ન મનુષ્ટાને સમેડપિ હિ ॥

પરમો ડતઃ સ એવેહ વારીવ કૃષિકર્મણિ ॥૧૧૬॥

અર્થ. એક સરખા ધર્મના અનુષ્ઠાનો—ધર્મ કરણીઓ કરતાં છતાં અંતઃકરણના આશયોને લઈ ઈષ્ટ વસ્તુરૂપી ફલ મલવામાં પરમઃકેતા ઉત્કૃષ્ટ ભેદ પડે છે, અતઃકેતા આ કારણને લઈ “ સએવ ” અભિસંધિ. હૃદયનો આશય છે તેજ પાણીની માફક કૃષિકર્મના ક્ષેત્રોમાં ભેદ પાડે છે, પાણી એક છે છતાં તેનાથી પાકનાં ધાન્યો. કે ક્ષેત્રો. એક સરખા થતા નથી. ॥૧૧૬॥

વિવેચન. પોષા, પૂજા, પ્રતિક્રમણ. વ્રત, તપ, જપ દેવ પૂજાદિ વિગેરે ધર્મના અનુષ્ઠાનો એક સરખા કરનારા ઘણા માણસો જોવામાં આવે છે, છતાં તેઓના ક્ષેત્રમાં ઘણા મોટો ફેર પડે છે, જે જે આશયથી ધર્મક્રિયા

કરાતી હોય તેને તે પ્રમાણે ફલ મલે છે; કુવા, વાવ, નદી કે તળાવનું પાણી એક સરખું ખેતરમાં પડે છે, છતાં આશય રૂપ ઉપાદાન કારણ જુદાજુદા હોવાથી બાજરો, બર, ઘઉં, મગ, અડદ, શ્રીફળ, કેરી, દાડમ, નારંગી વિગેરે ભિન્નભિન્ન પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. આશયરૂપ ઉપાદાન કારણમાં ફેર હોવાથી એક સરખા પ્રકારની સેવા પણ ફલમાં ભિન્ન ભિન્ન પણે પરિણમે છે. ॥૧૧૬॥

આશયના ભેદનું કારણ જણાવે છે.

રાગાદિભિરયં ચેહ મિચતેઽનેકધા નૃણામ્ ॥

નાનાફલોપમોક્તૃણાં તથા બુદ્ધ્યાદિ ભેદતઃ ॥૧૧૭॥

અર્થ. નાના પ્રકારના ફલનો ઉપભોગ કરનારા મનુષ્યોના રાગદ્વેષાદિ દોષોવડે આશયો-વિચારો લોકમાં અનેક પ્રકારે જુદા પડે છે. તથા બુદ્ધ્યાદિના ભેદવડે પણ આશયો જુદા પડે છે. ॥ ૧૧૭ ॥

વિવેચન. ધર્મના કે અધર્મના અનુષ્ઠાનો-ક્રિયાઓ જીવો કરે છે તેમાં રાગદ્વેષની મંદતા, મધ્યતા, અને તિવ્રતાને લઈ વિચારોમાં અનેક પ્રકારના ભેદો પડે છે અને આ આશયો-અભિપ્રાયોને લઈ નાના પ્રકારના ફળોનો ઉપભોગ કરતા પ્રત્યક્ષ મનુષ્યો જીવોમાં આવે છે તથા આગળ બતાવવામાં આવતા બુદ્ધ્યાદિના ભેદથી પણ અભિપ્રાયો જુદા પડે છે, આ પ્રમાણે રાગાદિદોષો તથા બુદ્ધ્યાદિભેદોને લઈ અભિપ્રાયો જુદા પડે છે, અને તેને લઈ ફલમાં પણ ભિન્નતા પડે છે. ॥૧૧૭॥

(૧૪૩)

બુદ્ધ્યાદિ ભેદો બતાવે છે.

બુદ્ધિજ્ઞાનમસંમોહ સ્ત્રિવિયો બોધ ઇષ્યતે ॥

તદ્ભેદાત્સર્વકર્માણિ ભિદ્યન્તે સર્વદેહિનામ્ ॥૧૧૮॥

અર્થ. બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અને અસંભોહથી ત્રણ પ્રકારે બોધ થાય છે. અને બુદ્ધ્યાદિના ભેદથી સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો ઇષ્ટપૂર્તાદિ જુદા પડે છે કારણના ભેદથી જ્ઞાનમાં પણ ભેદ પડે છે ॥૧૧૮॥

વિવેચન. વર્તમાન વિષયવાળી બુદ્ધિ દરેક મનુષ્યોની એક સરખી હોતી નથી, એક વસ્તુના નિર્ણયમાં દરેક મનુષ્યો જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપે છે. શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થતો બોધ તે જ્ઞાન છે, આપણુ બોધ દરેકનો એક સરખો હોતો નથી, જે વસ્તુજે પ્રમાણુ છે તેને યથાર્થ જાણવું. જેમકે સામાયક, પ્રતિકમણુ; યૌષધ, દેવવંદન, પૂજા વિગેરે સદ્અનુષ્ઠાનો જે સ્વરૂપે છે, તેને તે રૂપે જાણવા, અને તેમાં આદર કરવો, પણ તેમાં મુંજવું નહિ, આનું નામ અસંભોહ કહેવાય છે, આ અસંભોહ દરેકનો એકસરખો હોતો નથી, આને લઈ શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનો બોધ કહેલ છે, આ બુદ્ધ્યાદિ ત્રણના ભેદને લઈ સર્વ ક્રિયાઓ યજ્ઞમાં થતી ઇષ્ટપૂર્તાદિ તથા બીજી દેવવંદન પૂજા વિગેરે તમામ પ્રાણીઓની જુદી પડે છે, કારણના ભેદને લઈ જ્ઞાનમાં અવશ્ય ભેદ પડે છે. ॥૧૧૮॥

इन्द्रियार्थाश्रया बुद्धि ज्ञानिंत्वागमपूर्वकम् ॥

सदनुष्ठानवच्चैतदसंमोहोऽभिधीयते ॥૧૧૯॥

અર્થ. ઇન્દ્રિય અને અર્થને આશ્રય કરવાવાળી બુદ્ધિ

છે. આગમ પૂર્વક થનાર બોધને જ્ઞાન, અને સારા અનુષ્ઠાનવાળું જે જ્ઞાન તે અસંભોહ, આ પ્રમાણે બુદ્ધ્યાદિત્રયનું સ્વરૂપ છે. ॥૧૧૬॥

વિવેચન. ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયો, અર્થ ઘટપટ વિગેરે, આ બંનેના આશ્રયથી થનાર જે બોધ તેનું નામ બુદ્ધિ. જેમ કોઈ તીર્થયાત્રિકને જોવાથી નિશ્ચય કરી શકાય છે કે આ યાત્રિકો કોઈ તીર્થે જાય છે, આનું નામ બુદ્ધિ કહેવાય, આગમ પૂર્વક થનાર બોધ તે જ્ઞાન છે, જેમ કે તીર્થયાત્રા વિધિનું જેમ જ્ઞાન, સત્ અનુષ્ઠાનનું યથાર્થજ્ઞાન તે અસંભોહ. આ પ્રમાણે બોધરાજ કહે છે. ॥૧૧૬॥

આ બીના ઉપર લોક પ્રસિદ્ધ દ્રષ્ટાંત કહે છે.

રત્નોપલમ્ભ તજ્ઞાન તત્પ્રા પ્ત્યાદિ યથાક્રમમ્ ॥

इहोदाहरणं साधु ज्ञेयंबुद्ध्यादि सिद्धये ॥१२०॥

અર્થ. રત્નની પ્રાપ્તિ થવી તે બુદ્ધિ, આગમપૂર્વક રત્નનો બોધ તે જ્ઞાન છે, અને રત્નની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેની વ્યવસ્થા કરવી. તેની કિંમત આંકવી વેચવું વિગેરે અસંભોહ છે, આ પ્રમાણે બુદ્ધ્યાદિ ત્રણની સિદ્ધિ માટે આ ઉદાહરણ સુંદર છે ॥૧૨૦॥

વિવેચન. બોધરાજ નામના કોઈ યોગાચાર્ય જણાવે છે કે ત્રણ પ્રકારે વસ્તુ તત્ત્વનો બોધ થાય છે, અને આ બુદ્ધ્યાદિ ભેદોને લઈ ફલોમાં પણ ભેદ પડે છે. આ ત્રણ પ્રકારનો બોધ દ્રષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે કે રત્નની પ્રાપ્તિ થવી તે ચક્ષુ ઈન્દ્રિય અને અર્થના આશ્રયથી થાય છે માટે

તે બુદ્ધિજન્ય બોધ છે, રત્નનું જ્ઞાન આગમથી થાય છે તે જ્ઞાનજન્ય છે, રત્નની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનપૂર્વક હોવાથી તેની વ્યવસ્થા કરવી, કિંમત આંકવી, કે વેચવું વિગેરે અસંમોહજન્ય બોધ છે, આ પ્રમાણે બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અને અસંમોહની સિદ્ધિ ખાતર આ રત્નનું દ્રષ્ટાંત સુંદર આપેલ છે. ॥૧૨૦॥

સારા અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

આદરઃ કરણે પ્રીતિ રવિઘ્નઃસંપદાગમઃ ॥

જિજ્ઞાસા તન્નિસેવાચ સદનુષ્ઠાન લક્ષગામ ॥૧૨૧॥

અર્થ. આત્મકલ્યાણ માટેની જે જે શુભક્રિયાઓ છે, તેમાં આદર-બહુમાન, તથા તે ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિ-આસક્તિ તથા વિઘ્નનો નાશ ભાગ્યના યોગથી થવો તે, સંપદાગમઃ--અભ્યંતરલક્ષ્મીજ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થવી, સદનુષ્ઠાન કરવાની જિજ્ઞાસા-ઈચ્છા થવી; તે પછી તે ક્રિયાઓ કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી. તથા તેના પ્રતે હૃદયની લાગણી ધારણ કરવી, આ સારા અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે, આનાથી ભાવિ સારો અનુબંધ-પુણ્યાનું અધિપુણ્યનો અનુબંધ પડે છે. ॥૧૨૧॥

વિવેચન. વર્તમાન કાલમાં સામાયક, પૂજા, પ્રતિક્રમણ, દેવવંદન, પૂજા, પૌષધ, વ્રત, તપ, જપ વિગેરે જે જે ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે છે, આ બધા અનુષ્ઠાનો મોટે ભાગે ઓધદ્રષ્ટિથી થાય છે, પણ આ અનુષ્ઠાનોને અમૃતક્રિયારૂપ બનાવવા ગુરૂશ્રી જણાવે છે કે, આ અનુષ્ઠાનોમાં આદર-બહુમાન રાખવો. ક્રિયા કરવામાં અત્યંત પ્રીતિ કરવી વેઠ ન ઉતારવી, હૃદયના શુદ્ધ આશયથી ધર્મ

ક્રિયા કરે છે ત્યારે વિદ્ને પણ ભાગ્યોદયથી પોતાની મેળે આલ્યા બંધ છે, વિદ્ને આલ્યા જવાથી શુભ ભાવની વૃદ્ધિ થતા પુણ્યની પણ વૃદ્ધિ થાય છે, તેમજ સત્ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં જ્ઞાન દર્શનાદિ રૂપભાવ લક્ષ્મી પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પોતાને ઇષ્ટ એવી પ્રભુની પૂજા વિગેરે સદ્ અનુષ્ઠાનો કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા કરવી તે જ્ઞાસા, તે પછી તે કાર્ય કરવું તેઓની સેવાભક્તિ કરવી તે “ તન્નિસેવા ” અશબ્દથી તે અનુષ્ઠાનો ઉપર હૃદયની લાગણી રાખવી આ સત્અનુષ્ઠાન ક્રિયાનું લક્ષણ છે, આનાથી ભાવિ ઘણોજ પુણ્યનો અંધ પડે છે, અને પરંપરાએ મોક્ષ મેળવી આપે છે. ॥૧૨૧॥ યુદ્ધ્યાદિ ઓધથી કરાતા અનુષ્ઠાનોના ફળ કહે છે.

બુદ્ધિપૂર્વાણિ કર્માણિ સર્વાણ્યેવેહદેહિનામ ॥

સંસાર ફલદાન્યેવ વિપાકવિરસ ત્વતઃ ॥૧૨૨॥

અર્થ. યુદ્ધિ, જ્ઞાન, અને અસંમોહ, આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો ઓધ પ્રથમ જણાવી આવ્યા છીએ, હવે આ ત્રણ પ્રકારના ઓધનું ફલ જણાવે છે, આમાં પ્રથમ યુદ્ધિ ઓધનું ફલ કહે છે, આ ઓધ પુદ્ગલીક વસ્તુની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી તેના ગુણ દોષનું જ્ઞાન આ જીવમાં ન હોવાથી પુદ્ગલીક વસ્તુ તરફ અત્યંત આસક્તિ કરવાથી, યુદ્ધિપૂર્વકના જે જે શુભાશુભ કર્મો કરે છે તે સમગ્ર કર્મો, સામાન્ય પ્રકારે લોકમાં મનુષ્યોને આર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવા રૂપ ફલને આપે છે, કારણ કે શાસ્ત્રપૂર્વક તે પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી, તેમજ પરિણામે મહાદાણુવેદના વિપાકે વિરસ હોવાથી. નિશ્ચયે કરી મનુષ્યોને ભોગવવી પડે છે ॥૧૨૨॥

વિવેચન. જગતમાં એવા પણ ઘણા જીવો પડ્યા છે કે જે જે વસ્તુ જોવામાં આવે કે તરત તેનો ઉપલોગ કરવા મન લલચાય. તેમજ મોઢેથી પણ જોલે છે કે પ્રભુએ આ બધી ચીજો શા માટે બનાવી છે? ઉપલોગની ખાતર જ બનાવી છે આમ કહી તે વસ્તુનો ઉપલોગ છુટે હાથે કરે છે, આવા ભવાલિનંદિ જીવો બુદ્ધિપૂર્વકના જે જે શુભા-શુભ કર્મો કરે છે, તે તમામ કર્મો ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવા રૂપ ફલને દેનારા છે અને પરિણામે ઘણો કડવો વિષાક મનુષ્યોને લોગવવો પડવાનો છે. ॥૧૨૨॥

જ્ઞાનપૂર્વાણિ તાન્યેવ મુક્તયંગં કુલયોગિનામ્ ॥

શ્રુતશક્તિસમાવેશાદનુબન્ધફલત્વતઃ ॥૧૨૩॥

અર્થ. જ્ઞાન પૂર્વાણિ-શુભ દોષની સમજણ પૂર્વકના પૂર્વોક્ત જે જે કર્મો-શુભ અનુષ્ઠાનો કરે છે તે તમામ કર્મો મુક્તિના અંગો બને છે શા માટે, તે કહે છે કે. શ્રુતશક્તિ-શ્રુતજ્ઞાન રૂપ શક્તિ તેઓમાં હોવાથી, તેમજ તાત્વિક અનુ. બંધ-શુદ્ધ અંતઃકરણની વિચાર શ્રેણિરૂપ ફલવાળા હોવાથી આ અનુષ્ઠાનો મોક્ષના અંગરૂપ બને છે. ॥૧૨૩॥

વિવેચન. તામલીતાપસે સાઠહજાર વર્ષ સુધી ઘોર તપશ્ચર્યાદિ વિગેરે અનુષ્ઠાનો કર્યા પણ તે જ્ઞાન પૂર્વકના ન હોવાથી મુક્તિના અંગભૂત તે કર્મો-અનુષ્ઠાનો ન બન્યા, પણ જ્ઞાન પૂર્વકના જો અનુષ્ઠાનો હોત તે મોક્ષ મેલવી આપત, કુલયોગિઓ જે જે અનુષ્ઠાનો કરે છે તે જ્ઞાન પૂર્વક કરતા હોવાથી તેઓને તે શુભક્રિયાઓ મોક્ષનું અંગ બને

છે. કુલયોગિઓનું સ્વરૂપ પહેલા જણાવેલ છે. વળી આગલ કહેવામાં આવશે, અહીં કુલયોગિઓ લેવાથી ગોત્રયોગિઓ જે છે તે ન લેવા, કારણ કે કુલયોગિઓ કરતાં તેમાં જ્ઞાન ઓછું હોય છે, તેમજ અમૃતશક્તિતુલ્ય શ્રુતજ્ઞાનરૂપશક્તિનો પ્રવેશ કુલયોગિઓમાં હોય છે, આ શક્તિને લઈ કુલયોગિઓને મુખ્ય ગણવામાં આવ્યા છે, તેમજ તાત્વિક શુદ્ધ અંતઃકરણની વિચાર શ્રેણિને લઈ કુલયોગિઓના અનુષ્ઠાનો પરમપદના અંગભૂત બને છે. ॥૧૨૩॥

અસંમોહસમુત્થાનિ ત્વેકાન્તપરિશુદ્ધિતઃ ॥

નિર્વાણફલદાન્યાશુ ભવાતીતાર્થયાયિનામ્ ॥૧૨૪॥

અર્થ. કોઈપણ પ્રકારના પુદ્ગલિક ફલની ઈચ્છા રાખ્યા વગર, કરાતાં ધર્મના અનુષ્ઠાનો તે અસંમોહ જનિત છે. તે એકાંત શુદ્ધ હોવાના કારણથી શિદ્ધ નિર્વાણફલ-મોક્ષફલને દેનારા તે અનુષ્ઠાનો બને છે; આ લાભ ભવાતીતાર્થયાયિ-સમ્યક્ પ્રકારે પરમતત્ત્વ-મોક્ષને બાણુનારા અને મોક્ષ નિકટ-વર્તિ એવા મહાત્માઓ મેલવે છે. ॥૧૨૪॥

વિવેચન. જે જે ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરે છે, તેમાં જરાપણ પુદ્ગલિક ભાવની ઈચ્છાનો અંશપણ નથી, કેવલ આત્મકલ્યાણ કરવાની ભાવનાથીજ કરે છે. તે અનુષ્ઠાનો અસંમોહ કહેવાય છે, મોહગભિત ન હોવાથી, આ અસંમોહથી કરાતા પૂર્વોક્ત ધર્મના અનુષ્ઠાનો એકાંતથી પરિશુદ્ધ હોવાથી પરિણામે મોક્ષના ફલને આપે છે, ભવાતીત જે અર્થ પરમપદ તેને બાણુનારાઓ, અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે પરમપદને

જાણનારા જેઓ હોયછે તે આ લાલ મેલવે છે—મોક્ષ જવાની તૈયારી જેની થઈ ચુકી છે તેઓ આ લાલ મેળવે છે. ॥૧૨૪॥

લવાતીતાર્થયાયિનું લક્ષણ બતાવે છે,

પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ યેષાંચેતો નિરુત્સુકમ્ ॥

ભવભોગવિરક્તાસ્તે ભવાતીતાર્થયાયિનઃ ॥૧૨૫॥

અર્થ. સામાન્ય પદાર્થો શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ આ વિગેરે પદાર્થોમાં જે મહાત્માઓનું ચિત્ત અંતઃકરણ નિરુત્સુક બન્યું છે—તે તે પદાર્થોમાંથી લાગણી નીકળી ગઈ છે જેઓની તથા ભવલોગ—સાંસારિક વિષય સુખોથી જેઓ વિરક્ત બન્યાછે, એવા જીવો મુક્ત જેવા છે તે લવાતી-તાર્થયાયિ કહેવાયછે, ભવમાં ચિત્તનો સ્પર્શ નહોવાથી ॥૧૨૫॥

વિવેચન. જગતમાં જે જે મોહક પદાર્થો છે, અને જેમાં જગતના તમામ જીવો રાત અને દિવસ મન્યા રહ્યા છે, આવા પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખો—કામ લોગો છે, આ કામ લોગોમાં જે મહાત્માઓનું ચિત્ત—અંતઃકરણ નિરુત્સુક—નિવૃત્ત થઈ ગયું છે—પાછું હઠી ગયું છે નિસંગપણાને લઈ, તેમજ ભવલોગ—સાંસારિક વિષય સુખોથી જેઓ વિરક્ત બન્યા છે એવા જીવો મુક્ત કલ્પા—મુક્ત જેવા છે; તેઓને લવાતીતાર્થયાયિ કહે છે, કારણ કે તેઓનું અંતઃકરણ સાંસારિક પદાર્થોને હવે સ્પર્શ કરતું નથી. ॥૧૨૫॥

एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ॥

अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥૧૨૬॥

અર્થ લવાતીતાર્થયાયિ મહાત્માઓનો મોક્ષરૂપ મહે-

લમાં જવાનો એકજ માર્ગ છે. ચિત્ત વિશુદ્ધિ લક્ષણ તથા શમભાવમાં નિષ્ઠ રહેવું તે, જે કે અવસ્થા ભેદથી ભેદ છે, ગુણુ સ્થાનકના ભેદની અપેક્ષાએ ભેદ પડે છે, તો પણ મોક્ષરૂપી મહેલમાં જવાને આ માર્ગ દરેકનો એકજ છે, જેમ કે સમુદ્રમાં આગલ પાછળ ઘણા વહાણો આટ્યા કરે છે, તો પણ આ બધા વહાણોનો માર્ગ તો કિનારા પર આવવાનો—બંદર ઉપર આવવાનો એકજ છે. ॥૧૨૬॥

વિવેચન. જગતમાં અનેક દર્શનોને લઈ અનેક વાડાઓ પડ્યા છે. પણ પરંપરાએ આખરે ધ્યેય—મોક્ષ મેલવવું તે દરેકનું એક હોય છે. કોઈ દર્શનકાર એમતો કહેતા નથી કે રાગ, દ્વેષ, મોહ, ઈર્ષ્યા, અભીમાનથી મોક્ષ મલશે, મોક્ષ મેળવવામાટે ચિત્તની વિશુદ્ધિ તથા શમ ભાવતો દરેક દર્શનકારો માને છે, આથી મોક્ષ મેળવવા માટે સર્વનો એકજ માર્ગ છે કે, ચિત્તની વિશુદ્ધિ કરો, મનમાં રહેલી અનાદિ કાળની મલીનવાસના તેને દૂર કરો. અને સ્વસ્વરૂપમા સ્થીરતા કરો; રાગદ્વેષને બંધ કરો. આજ મોક્ષનો એકજ માર્ગ છે. જેઓ સંસારથી અતીતથઈ પરમપદની સન્મુખ થયાછે, એવા ભવાતીતાર્થયાચિઓ—મોક્ષ રૂપીનગર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. જે કે આ ભવાતીતાર્થયાચિઓ ગુણુ સ્થાનકના ભેદથી જુદા પડે છે, તો પણ સમુદ્રમાં ચાલતા અનેક વહાણો આગળ, પાછળ, દૂર, નજીક વિગેરેથી ભેદ જોડે છે તો પણ તે બધા વહાણોવાલાઓનો માર્ગ એકજ છે કીનારા ઉપર જવાનો—બંદર ઉપર પહોંચવાનો માર્ગ બધાઓના માટે એકજ છે, તેવી રીતે મોક્ષરૂપી નગર કે મહેલમાં પહોંચવાને બધા ગુણુઠાણા વાળા જીવો આમ જુદા પડે છે, તો પણ તે

(૧૫૨)

અધાનો ઇરાદો મોક્ષરૂપી નગરમાં પ્રવેશ કરવા ચિત્તવિશુદ્ધિ તથા શમપરાયણુઃ અંતઃકરણની નિર્મળતા કરવી, તથા રાગદ્વેષના અભાવથી આત્મસ્વરૂપમાં રમણુતા કરવારૂપ માર્ગ અધા માટે આ એકજ છે. અને આ માર્ગેથીજ અધાઓ પરમપદને મેલવે છે. ॥૧૨૬॥

પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.

સંસારાતીતતત્ત્વં તુ પરં નિર્વાણસંજ્ઞિતમ્ ॥

તદ્વચેકમેવ નિયમાચ્છબ્દમેદેડપિ તત્ત્વતઃ ॥૧૨૭॥

અર્થ. સંસારાતીત એવું તત્ત્વ છે તે તો પ્રધાન નિર્વાણુ સંજ્ઞાવાળું વાસ્તવિક સામાન્ય પ્રકારે શબ્દ ભેદ છતાં પણ નિયમે કરીએકજ છે, આગળ કહેવામાં આવતાં એવા શબ્દો પણ પરમાર્થથી આ એકજ પરમતત્ત્વને જણાવે છે. ॥૧૨૭॥

વિવેચન. જ્યાં પરમશાંતિ છે, જન્મ, જરા, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, મરણુ, શોક, હર્ષ, શરીર, વિષયો, શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, વિગેરે જ્યાં કંઈ પણ નથી, માત્ર સ્વસ્વરૂપમાં-આત્મ સ્વરૂપમાં રમણુતા કરવા રૂપ સંસારાતીતતત્ત્વ-પરમ પ્રધાન નિર્વાણુ જેતું નામ છે તે એકજ પરમતત્ત્વ છે, પછી આ પરમતત્ત્વના ભલે અનેક નામો આપો, પરંતુ તે માત્ર શબ્દ ભેદજ છે, પણ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં તે પરમતત્ત્વ અર્થથી એકજ છે. ॥૧૨૭॥

આજ વાત ખતાવે છે.

સદાશિવઃ પરંબ્રહ્મ સિદ્ધાત્મા તથાતેતિ ચ ॥

જ્ઞબ્દૈસ્તદુચ્યતેડન્વર્થાદેકમેવૈવમાદિભિઃ ॥૧૨૮॥

અર્થ. એકજ પરમતત્ત્વને જુદા જુદા દર્શનકારો જુદા

બુદ્ધા નામથી-શબ્દથી કથન કરે છે, પરંતુ અન્વર્થને લઈ તે એકજ નિર્વાણનેજ જણાવે છે, જેમકે સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા આ વિગેરે શબ્દોથી તે એકજ તત્ત્વને કહે છે. ॥૧૨૮॥

વિવેચન. સંસારાતીતતત્ત્વને દરેક દર્શનકારે બુદ્ધા બુદ્ધા શબ્દથી કથન કરે છે, પણ આ બધા શબ્દો વાસ્તવિક નિર્વાણ તત્ત્વનેજ અન્વર્થના યોગથી જણાવે છે તેજ કહે છે, નૈયાયિક વિગેરે પરતત્ત્વને સદાશિવ કહે છે. આ અન્વર્થથી ખરોખર છે. સદાશિવ સર્વકાળ જ્યાં શાંતિ છે ક્યારે પણ અશાંતિ નથી ત્રણેકાલમાં પરિશુદ્ધ હોવાથી સર્વ અશિવનો અભાવ હોવાથી પરમતત્ત્વને સદાશિવ કહે છે. પરં પ્રધાનં બ્રહ્મ-ઉત્કૃષ્ટબ્રહ્મ બૃહત્ત્વ અને યુંહત્ત્વવડે મહાન્ અને વિસ્તૃત સદ્ભાવના આલંબન ભૂત હોવાથી પરબ્રહ્મ, કૃતકૃત્ય હોવાથી હવે જેને કાંઈ કરવાપણું બાકી રહેલ નથી માટે સિદ્ધાત્મા, કાયમ માટે જેમ છે તેમ રહેવાથી તથા-તેતિ, કહ્યું છે કે, ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણથી જેઓ વિકારને પામતા નથી માટે તેને ધ્રુવા કહે છે, તથા સર્વકાલ એકરૂપ હોવાથી તથાતા કહે છે, તથા “વિસંયોગાત્મિકા ચ હ્યં”-સર્વ સંયોગથી રહિત હોવાથી આ સિદ્ધિને વિસંયોગાત્મકા કહે છે, તથા આધિદૈવિક, આધિભૌતિક, તથા આધ્યાત્મિક આપ્રમાણે ત્રણે પ્રકારના દુઃખથી રહિત હોવાથી મુક્તિને ત્રિદુઃખપરિવર્ણતા કહે છે, અત્યંત જીવની રાશી હોવાથી મુક્તિને ભૂતકોટિ કહે છે, કર્મનો ક્ષય થવાથી જીવને પરમફલ આપનાર હોવાથી મુક્તિને ભૂતાર્થ ફલદા કહે છે, આ પ્રમાણે અનેક શબ્દો વડે તે પરમતત્ત્વ-નિર્વા-

ણુને જણાવે છે, અન્વર્થનો યોગ તથા ઉક્તનીતિથી તે તમામ શબ્દો એકજ પરમતત્વને જણાવે છે. શબ્દો ભિન્ન છતાં પણ અર્થમાં ફેર પડતો નથી, માટે પરમતત્વ એકજ છે. ॥૧૨૮॥

કેમ આમ છે તે કહે છે.

તલ્લક્ષણાવિસંવાદાન્નિરાબાધમનામયમ્ ॥

નિષ્ક્રિયં ચ પરં તત્ત્વં યતો જન્માદ્યયોગતઃ ॥૧૨૯॥

અર્થ. ઉપર જે જે નામો પરમતત્વના કહી આવ્યા તે બધા નામોને નિર્વાણના લક્ષણની સાથે વિસંવાદ આવતો નથી, તેમજ બીજા નામો પણ બતાવે છે, જેમાંથી આબાધા પીડા નીકળી ગઈ છે તેને નિરાબાધ કહે છે, જેમાંથી દ્રવ્યરોગ તથા ભાવરોગ નીકળી ગયો છે તેને અનામય કહે છે, કારણના અભાવથી કર્તવ્યનો અભાવ થવાથી તેને નિષ્ક્રિય કહે છે, જે કારણથી જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોકવિગેરેનો આમાં અભાવ હોવાથી પરમતત્વ આવા પ્રકારનું હોય છે. ॥૧૨૯॥

વિવેચન. દરેક દર્શનકારોએ પરમતત્વનું જે જે લક્ષણ બાંધ્યું છે, તે લક્ષણ આ નિર્વાણ લક્ષણતત્વ સાથે જરાપણ વિસંવાદ આવતો નથી. આ પ્રમાણે બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક શબ્દોથી પરમતત્વને સંબોધે છતાં વાસ્તવિક પરમ તત્વ એકજ અને એકરૂપ છે, તે પરમતત્વને ભલે બુદ્ધા નામથી બોલાવો પણ તેના અર્થમાં ફેર પડતો નથી. ॥૧૨૯॥

આ બધાનું સહસ્ય જણાવે છે.

જ્ઞાતે નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્નસંમોહેન તત્ત્વતઃ ॥

પ્રેક્ષાવતાં ન તદ્ભક્તૌ વિવાદ ઉપપદ્યતે ॥૧૩૦॥

અર્થ. અસંમોહ બોધથી આ નિર્વાણું તત્ત્વનો નિશ્ચય જાણે છતે પરમાર્થથી બુદ્ધિવાનોને નિર્વાણું તત્ત્વ વિષય ભકિત કરવામાં વિવાદ ઉત્પન્ન થતો નથી. ॥૧૩૦॥

વિવેચન. સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ નિર્વાણું તત્ત્વનો આ પ્રમાણે નિશ્ચય અસંમોહ બોધથી વાસ્તવિક થયે છતે પ્રેક્ષવતાં-વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનારા બુદ્ધિવાનોને નિર્વાણું તત્ત્વની સેવા કરવામાં-મોક્ષને લાયક યોગ્ય અનુષ્ઠાનનું સેવન કરવા-રૂપ ભકિત કરવામાં વિવાદ ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણકે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદ નહોવાથી અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદ સમજેતો બુદ્ધિમત્તામાં વિરોધ આવે અનેતે બુદ્ધિમાનજ ન ગણાય. ॥૧૩૦॥

સર્વજ્ઞપૂર્વકં ચૈત્ત્વિયમાદેવ યત્તિસ્થિતમ ॥

આસન્નોડયમ્બુમાર્ગસ્તદ્દેદસ્તત્કથં ભવેત્ ॥૧૩૧॥

અર્થ. સર્વજ્ઞપૂર્વક આ નિર્વાણુતત્ત્વ નિયમે કરી રહેલ છે, કારણકે અસર્વજ્ઞ નિર્વાણુતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, સર્વજ્ઞ લક્ષણુ ઋણુ-વાંકો નહિ એવો આ મોક્ષનો નજીક માર્ગ છે. આ માર્ગમાં “તદ્ભેદઃ” સર્વજ્ઞ બાબત મતભેદ કેમ હોઈ શકે ? ॥ ૧૩૧ ॥

વિવેચન. પરમ શાંતિરૂપ નિર્વાણુતત્ત્વનો નિર્ણય ઉપર કરી આવ્યાછીએ, આનિર્વાણુતત્ત્વની પ્રાપ્તિ ત્રણે કાલનું જ્ઞાન થવારૂપ સર્વજ્ઞ પણાની પ્રાપ્તિ થયા સિવાય કદિ થઈ શકિત નથી. આ સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થયું એટલે નિર્વાણુતત્ત્વની નજીક પોઆ છીએ એમ સમજવું, આને લઈ શુરૂશ્રી જણાવે છે કે સર્વજ્ઞપૂર્વક નિર્વાણુતત્ત્વ નિયમે કરી સ્થિત છે-પ્રાપ્ત થાય

છે, અને નિર્વાણનો આ નજીક અને સરલ-સિદ્ધો માર્ગ છે, સર્વજ્ઞની પ્રાપ્તિ થયા સિવાય નિર્વાણતત્ત્વ મળતું નથી આને લઈ સર્વજ્ઞતત્ત્વમાં યુદ્ધિમાનોને ભેદ કેમ હોઈ શકે ? ॥૧૩૨॥

સર્વજ્ઞ એક છે તો દેશના ભેદ કેમ છે ?

ચિત્રા તુ દેશનૈતેષાં સ્યાદ્વિનેયાનુગુણ્યતઃ ॥

યસ્માદેતે મહાત્માનો ભવવ્યાધિભિષ્ગ્વરાઃ । ૧૩૨॥

અર્થ. આ સર્વજ્ઞો બધા એક સ્વરૂપ છે તો તેઓની દેશના-તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતોમાં ભિન્નતા કેમ પડે છે ? ઉત્તર આપે છે કે-શિષ્યને ગુણ જેવી રીતે થાય તેવી રીતે દેશના આપે છે. કારણકે તે માહાત્માઓ સંસારરૂપ વ્યાધિનો નાશ કરવાને ઉત્તમ પ્રધાન વૈદ્યો છે. ॥ ૧૩૨ ॥

વિવેચન. શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાંખ્યદર્શનકાર કપિલ રૂપી. બૌદ્ધદર્શનકાર સુગત રૂપી વિગેરેને સર્વજ્ઞની કક્ષામાં મુકે છે, તે તેઓની માન્યતાને અનુસારે બાણવું. આ કપિલ, સુગત વિગેરે સર્વજ્ઞોની દેશના ચિત્રા-નાના પ્રકારની છે, જેમકે, સાંખ્યદર્શનકાર કપિલરૂપી કહે છે કે આ આત્મા નિત્ય છે, ત્યારે બૌદ્ધમતવાળા સુગતાચાર્ય કહે છે કે આત્મા અનિત્ય છે. આવા જે ભેદો બેવામાં આવે છે તે. તથા પ્રકારના શિષ્યોને લાભ જેવી રીતે થાય તે પ્રમાણે દેશના આપે છે. જેમકે કપિલમતવાળા આત્માને નિત્ય માને છે. આ બીના પણ અપેક્ષાએ સત્ય છે. ભવિષ્યમાં થનારા પર્યાયોનો નાશ લક્ષ્યમાં રાખીને પર્યાયોને ગૌણ કરી. અને દ્રવ્યને મુખ્ય ગણી જે દેશના આપે છે તે નિત્ય દેશના સમજવી, પુદ્ગલીક

ક્ષણિક વસ્તુમાં ભોગની આસ્થાવાળા પ્રાણીને આશ્રિ તે વસ્તુની અનિત્યતા બતાવવાને ખાતર દ્રવ્યને ગોણુ કરી પર્યાયેને મુખ્ય કરી જે દેશના આપે છે તે અનિત્યદેશના સુગમમતવાળાની સમજવી, આ પ્રમાણે દરેક વસ્તુમાં અન્વય અને વ્યતિરેક ધર્મો રહેલા છે, તેને તે સર્વજ્ઞો નથી જાણતા તેમ નથી, નહિ તો તેઓ સર્વજ્ઞો નજ કહેવાય. આ પ્રમાણે અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી તથા પ્રકારના ગુણુ જોઈને અપાતી દેશના તે અદુષ્ટ દેશના છે, કારણકે આ સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ છે તે સંસારરૂપી વ્યાધિ તમામ જીવોને લાગી છે અને તેને લઈ જન્મ-જરા-મરણ-આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના અનેક દુખો સહન કરી રહ્યા છે તેઓનો રોગ નાશ કરવાને તેઓ શ્રી ઉત્તમ વૈદ્યનું કામ કરે છે, ॥ ૧૩૩ ॥

આથી શું સમજવું તે કહે છે.

यस्य येन प्रकारेण बीजाधानादिसंभवः ॥

सानुबन्धो भवत्येते तथा तस्य जगुस्ततः ! १ ३ ३ ॥

અર્થ. જે માણસને જે દેશનાથી ખીજાધાનનો સંભવ જોવે છે. તેને તે પ્રકારે તે મહાત્માઓ ઉપદેશ કરે છે. આથી સાનુબન્ધ શુદ્ધહૃદયની લાગણી થાય છે. ॥૧૩૩॥

વિવેચન. આ મહાત્માઓ કેવલજ્ઞાનથી જોઈ રહ્યા છે કે આ જીવ કઈ દેશનાથી પ્રતિબોધને પામશે તે વાત લક્ષ્યમાં રાખી પછી નિત્ય દેશના આપે છે અને આ દેશનાથી અનેક ભવ્ય જીવોના હૃદયમાં પહેલા કહી આવ્યા એવા યોગના ખીજોળું આધાન-સ્થાપન કરે છે, તથા સંસારથી

ઉદાસીન વૃત્તિલાવી સાનુબંધ-હૃદયને શુદ્ધ કરે છે, તથા ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે આ સર્વજ્ઞો તેઓને ધર્મ દેશના આપે છે. ॥૧૩૩॥

બીજી રીતે દેશના લેદનું કારણ કહે છે.

एकापि देशनेतेषां यद्वा श्रोतृविभेदतः ॥

अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्रावभासते ॥૧૩૪॥

અર્થ. યદ્વા અથવા સર્વજ્ઞ ભગવાનોની એક પણ દેશના શ્રોતાઓના લેદને લઈ તથા અચિન્ત્યપુણ્યના સામર્થ્યને લઈ નિત્યાદિ પ્રકારવડે ભુદી ભુદી દેખાય છે. ॥૧૩૪॥

વિવેચન. પહેલા સર્વજ્ઞ ભગવાનોની દેશનાની ભિન્ન-તાનું કારણ શિષ્યોને જેવી રીતે ગુણ થાય તે પ્રમાણે દેશના આપવાનું કારણ જણાવ્યું. અહીં હવે બીજું કારણ બતાવે છે કે તમામ સર્વજ્ઞ ભગવાનોની દેશના તેઓના મુખમાંથી નીકળેલી “एकापि देशना” દેશના એક છે છતાં શ્રોતાઓના લેદને લઈ-દરેક શ્રોતા એક સરખા જ્ઞાનવાળા હોતા નથી, આ જ્ઞાનના લેદોને લઈ દરેક શ્રોતા પ્રભુની વાણી એક સરખી રીતે જીવી શકતો નથી. આને લઈ દેશનામાં લેદ પડે છે, તથા તથાભવ્યતા દરેક જીવોની એક-સરખી નથી. જેની નીકટ તથાભવ્યતા હોય છે તે એ દેશના સારી રીતે જીવી શકે છે, બીજાઓ જીવી શકતા નથી-બ્રહ્મણ કરી શકતા નથી. આ કારણોને લઈ દેશના ભુદી ભાસે છે, તથા અચિન્ત્ય પુણ્યના સામર્થ્યને લઈ સામા જીવોને પ્રતિબોધ કરવાનું ઉપાર્જીત કરેલ

કર્મ વિપાકને લઈ દેશનામાં ભિન્નતા દેખાય છે, પ્રભુના સમવસરણુમાં અનેક જીવો દેશના સાંભળવા આવતા હતા ત્યારે પ્રભુની વાણી દરેક જીવોના માટે એક સરખી હતી છતાં પ્રભુના અતિશયને લઈ દરેક જીવો પોતપોતાની ભાષામાં બોલતા હતા, અને દરેક જીવો એમ સમજતા હતા કે પ્રભુ અમને ઉદ્દેશીને કહે છે. આ પ્રમાણે દેશના એક છતાં નિત્યાદિ પ્રકારવડે દરેક જીવોને જુદી જુદી દેશના ભાસે છે. ॥૧૩૬॥

આથી ગુણ નથી તેમ નથી ગુણ છે તે કહે છે.

यथाभव्यं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः ॥

जायतेऽवन्ध्यताप्येवमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥૧૩૫॥

અર્થ. ભવ્યતાને અનુસારે તમામ જીવોને ઉપગાર દેશનાથી થાય છે, આને લઈ પ્રભુ દેશનાને અવંધ્ય પાણું છે. કોઈ જગ્યાએ નિષ્ફલ જતી નથી, સર્વ જગ્યાએ સુસ્થિત છે. ॥૧૩૫॥

વિવેચન. પ્રભુની દેશના એક છતાં, અનેક રીતે જીવોને આશ્રિ અવભાસ થાય છે, આનાથી જીવોને અવશ્ય લાભ થાય છે, તેજ વાત બતાવે છે, કે જે જીવોને જેવા પ્રકારનું ભવ્યત્વ પાણું મળેલ છે તે જીવોને તેના અનુસારે પ્રભુની દેશનાથી બધાને ઉપકાર-ગુણ થાય છે. આથી પ્રભુની દેશના અવંધ્ય ગણાય છે, અવશ્યે કરી દરેક જીવોને લાભ થાયજ, સર્વ જગ્યાએ સારી રીતે દેશના સ્થિત છે. ॥૧૩૫॥

બીજી રીતે દેશનાનો ભેદ કહે છે.

यद्वा तत्तन्नयापेक्षा तत्कालादिनियोगतः ॥

ऋषिभ्यो देशना चित्रा तन्मूर्त्तेशापि तत्સ્વतः ॥૧૩૬॥

અર્થ. અથવા તે તે નયનીઅપેક્ષાને આશ્રિ તથા તે તે કાલના સંબંધને લઈ કપિલાદિ ઋષિઓએ નાના પ્રકારની દેશના આપી છે, આ દેશના પણ સર્વજ્ઞદેશનાની મૂળવાળી છે પરમાર્થથી, નિર્મૂલ નથી. ॥૧૩૬॥

વિવેચન. અથવા દેશના નાના પ્રકારની બીજી રીતે બતાવે છે કે. તે તે નયોને આશ્રિ, દ્રવ્યાસ્તિકનય દ્રવ્યોને મુખ્યત્વે માને છે, અને પર્યાયોને ગૌણ માને છે, પર્યાયાસ્તિક નય પ્ર્યાયોને મુખ્ય માને છે, અને દ્રવ્યોને ગૌણ માને છે, તથા તે તે કાલાદિના યોગથી, સુસુમ, હુષમ, હુષમાદિ કાલને આશ્રિકપિલાદિ ઋષિઓએ અનેકપ્રકારની દેશનાઆપી છે,આ દેશના નિર્મૂલ નથી; પણ સર્વજ્ઞમૂલા દેશના છે—સર્વજ્ઞદ્વારા પ્રાપ્ત થએલ છે. પરમાર્થથી સર્વજ્ઞના પ્રવચનને અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરવાથી સર્વજ્ઞ મૂલા દેશના તેઓની છે. ॥ ૧૩૬ ॥

આ બીના ચાલુ ઋષિઓમાં જોડે છે.

તદભિપ્રાયમજ્ઞાત્વા ન તતોઽર્વાગ્દેશાં સતામ્ ॥

યુજ્યતે તત્પ્રતિક્ષેપો મહાનર્થકરઃ પરઃ ॥૧૩૭॥

અર્થ. સર્વજ્ઞના અભિપ્રાયને જાણ્યા સિવાય અર્વાક દૃષ્ટિવાળા પ્રમાતાઓએ સર્વજ્ઞના અભિપ્રાયનો તિરસ્કાર કદિ પણ કરવો નહિ. કારણકે તે મહાન્ અનર્થને કરનાર છે. ॥૧૩૮॥

વિવેચન. આજકાલના વિતંડાવાદિ અર્ધદગ્ધો સામાના અભિપ્રાયને જાણ્યા વગર એકદમ તેઓનું ખંડન કરવા બેસી બાય છે. તેઓને સમજાવતા સૂરીશ્વરજી મહારાજ જણાવે છે કે સર્વજ્ઞ પ્રભુના અભિપ્રાયને જાણ્યા સિવાય વર્તમાન

દષ્ટિવાળા એવા પ્રમાતા-સત્પુરૂષોએ તત્પ્રતિક્ષેપ-સર્વજ્ઞના અભિપ્રાયનો તિરસ્કાર કે ખંડન કદિ ન કરવું. કારણકે તે પ્રતિક્ષેપ છે તે. મહાન્ અનર્થને કરવામાં પ્રધાન કારણ છે. અવિધ્યમાં મહાન્ દુર્ગતિને દેનાર બને છે. ॥૧૩૭॥

આ વાત દૃષ્ટાંત આપી જાણાવે છે.

નિશાનાથપ્રતિક્ષેપો યથાન્ધાનામસંગતઃ ॥

તદ્ભેદપરિકલ્પશ્ચ તથૈવાર્વાગ્દશામયમ્ ॥૧૩૮॥

અર્થ. જેમ આંધળા માણસો ચંદ્રમાનો પ્રતિક્ષેપ-નિષેધ કરે આ અસંગત-અચુકત છે, તેમજ ચંદ્રના ભેદની કલ્પના કરવી આ જેમ અયોગ્ય છે, તેવી રીતે વર્તમાન દષ્ટિવાળા જીવોએ સર્વજ્ઞનો પ્રતિક્ષેપ કરવો તે, તેનાજેવો છે. ॥૧૩૮॥

વિવેચન. જે વસ્તુ આપણાથી હબરો કોષ દૂર પડી હોય, જેને આપણે જાણતા પણ ન હોઈએ, નજરે પણ ક્યારે જોઈ નથી, આવી વસ્તુ બાબત આપણે તેનો નીકાલ કરવા-ફેંસલો આપવા તૈયાર થઈએ આ જેટલી મુર્ખતા છે તેટલી સર્વજ્ઞના અંગે તેઓની દેશના વિગેરેમાં તર્કવિર્તક કરવા તેપણુ એટલી મુર્ખતા છે. આ વાતને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે કેટલાક આંધળા માણસો છે, કે જેઓને જન્મથી ચક્ષુઓ નથી. તેમજ ચંદ્રમાને પણ ક્યારે જોયો નથી આવા અંધ માણસો ચંદ્રમા બાબત કલ્પના કરે કે ચંદ્રમા વાંકો છે, ગોળ છે, ચતુરસ્ર છે, તેમજ ચંદ્રમા છેજ નહિ, આ વિગેરે ભેદની કલ્પના તથા તિરસ્કાર કરવો કે ચંદ્રમા છેજ નહિ, આ જેમ અસંગત-અયોગ્ય છે, તેટલુંજ વર્ત

માન દષ્ટિવાળા જીવો-સર્વજ્ઞબાબત કે તેમની દેશનાબાબત કે જે વસ્તુને પોતે જોઈ પણ નથી, તે બાબતની કલ્પના કરવી કે નિષેધ કરવો તે પણ અસંગત અને અયોગ્ય છે. ॥૧૩૮॥

આના અંગે હિત શીક્ષા આપે છે.

ન યુજ્યતે પ્રતિક્ષેપઃ સામાન્યસ્યાપિ તત્સતામ્ ॥

આર્યાપવાદસ્તુ પુનર્જિહ્વા છેદાધિકો મતઃ ॥૧૩૯॥

અર્થ. સામાન્ય માણસનો પણ તિરસ્કાર કરવો મુનિઓને-માહાત્માઓને વાજબી નથી, તો પછી આર્યાપવાદ-સર્વજ્ઞનો અપવાદ અવર્ણવાદ બોલવો તેતો જીહ્વાનો છેદ કરવો તેના કરતાં પણ અધિક માનેલ છે. ॥૧૩૯॥

વિવેચન. શાસ્ત્રકાર મહારાજ જણાવે છે કે સર્વ ગુણ સંપન્ન વિતરાગ પરમાત્મા છે. બાકી દરેક જીવોમાં ઓછા વધુ દોષો તો રહેલા હોય છે, તો પછી આપણા પોતાના દોષો જોવા અને તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, પણ ખીબાઓના દોષો જોવાથી આપણને કાંઈપણ લાભ થવાનો નથી, આ ખીના ગુરૂશ્રી જણાવે છે કે સામાન્ય માણસોના દોષો જોવા તથા અવર્ણવાદો બોલવા તેમજ તેઓનો તિરસ્કાર કરવો વિગેરે સત્પુરૂષોને કરવાયોગ્ય નથી, તો પછી આર્યાપવાદ-સર્વજ્ઞ પ્રભુનો અવર્ણવાદ-સર્વજ્ઞ પ્રભુની દેશનાનો અવર્ણવાદ જે બોલવો છે, તેતો જીહ્વા ઈન્દ્રિયનો છેદ કરવો તેના કરતાં અધિક માનેલ છે, તથા પ્રકારના પ્રત્યપાયો-અન્યલવમાં જીહ્વા છેદ કરવા કરતાં પણ અધિક દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૩૯॥

આજ બીના જણાવે છે.

કુદૃષ્ટ્યાદિવન્નો સન્તો ભાષન્તે પ્રાયસઃ ક્વચિત્ ॥
નિશ્ચિતં સારવચ્ચૈવ કિં તુ સત્ત્વાર્થકૃત્સદા ॥૧૪૦॥

અર્થ. પ્રાયે કરી કુદૃષ્ટિ-મિથ્યાદૃષ્ટિની માફક મુનીઓ માહાત્માઓ બિલત્સશબ્દો કદિ પણ બોલતા નથી, ત્યારે કેવી રીતે બોલે છે, નિશ્ચિત-સંદેહ વગરનું, તથા સારવાળું પણ નકામું નહિ. તેમજ “સત્ત્વાર્થકૃત્” પરાર્થને કરવાનું શીલ છે જેને આવી ભાષા નીરંતર બોલે છે. ॥૧૪૦॥

વિવેચન. પત્રવણાશુસૂત્ર તથા દશવૈકાલિકસૂત્ર વિગે રેમાં ઘણા ઠેકાણે ભાષાનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે, આમાં કેટલીક ભાષા બોલવા લાયક છે, અને કેટલીક બોલવા લાયક નથી, આ ભાષાનું સ્વરૂપ બરોબર જાણતો હોય તોજ તે મુનિ-પદને લાયક ગણાય છે, મતલબ કે સામાને અપ્રિય લાગે એવી ભાષા પણ ન બોલવી, પ્રીય, પથ્ય, હીતકારી, તથા સત્ય, સામાને અપ્રીય લાગે એવી ભાષા સત્ય હોય તો પણ ન બોલવી, આ શાસ્ત્રીય ફરમાન છે, આજ બીનાને અંગે જણાવે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિની માફક મુનીઓ-સતપુરૂષો કદાપિ કુત્સ્યશબ્દ-બિલત્સ શબ્દવાળી ભાષા પ્રાયે કરીને બોલતા નથી, પણ શાસ્ત્રથી નિશ્ચિત કરેલ, સંદેહવગરની, તથા સારવાળી-જે સાંભળવાથી બીજને લાલ થાય એવી, પણ રાજકથા, દેશકથા, ભક્તકથા, તથા સ્ત્રીકથા, આવી કથા કદિ બોલે નહિ, તથા પરાર્થ કરણ શીલવાળી-દરેક જીવોને જે ભાષાથી સારો લાલ થાય તથા પરોપકાર કરવામાં તમામ જીવો સદા તત્પર થાય આવી ભાષા બોલવી. ॥૧૪૦॥

આ બીનાનો હવે ઉપસંહાર કરે છે,

નિશ્ચયોસ્તીન્દ્રિયાર્થસ્ય યોગિજ્ઞાનાદ્દત્તે ન ચ ॥

અતોડ્પ્યત્રાન્વકલ્પાનાં વિવાદેન ન કિંચન ॥૧૪૧॥

અર્થ. અતીંદ્રિય અર્થ—સર્વજ્ઞ વિગેરે તેનો નિશ્ચય યોગિ માહાત્માઓના જ્ઞાન સિવાય થતો નથી. આ કારણથી સર્વજ્ઞના અધિકારમાં અન્વકલ્પા—અતત્ત્વદર્શિ—છદ્મસ્થો ને વિવાદ કરવાવડે કાંઈ પણ ક્ષણ નથી. ॥ ૧૪૧ ॥

વિવેચન. છદ્મસ્થજીવો કે જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી તેઓ સમીપમાં રહેલ વસ્તુને જ જોઈ શકે છે, પણ ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલ વસ્તુને જોઈ શક્તા કે બાણી શક્તા નથી, કેટલીક રૂપી તથા અરૂપી વસ્તુઓ પણ એવી છે કે સમીપમાં રહેલ હોય તો પણ છદ્મસ્થ જીવો જોઈ શક્તા તથા બાણી શક્તા પણ નથી તો પછી અતીંદ્રિય અર્થો, ધર્મ, સ્વર્ગ, નરક, સર્વજ્ઞ, ધર્મોસ્તિક કાયાદિ વિગેરે પદાર્થો જે આપણી દષ્ટિ મર્યાદા બહાર છે તેનો નિશ્ચય સર્વજ્ઞ જ્ઞાનવાળા યોગિ માહાત્માઓ જ કરી શકે છે, તે સિવાય બીજાઓ કરી શક્તા નથી, યોગિ જ્ઞાનથી જ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે. આ કારણને લઈ સર્વજ્ઞના અધિકારમાં “અન્વકલ્પાનાં” વિશેષ પ્રકારે તત્ત્વને જોનારા નહિ એવા છદ્મસ્થોએ, વિવાદ કરવા જરૂર નથી, આ વિવાદ કરવામાં પરિણામની જે ધારા છે તેનો નાશ થયા સિવાય ક્ષણ મળવાનું નથી, જગડામાં પરિણામની ધારા કલુશીત બની કર્મબંધ કરવા સિવાય બીજો લાલ નથી. ॥૧૪૧॥

ન ચાનુમાનવિષય ણ્ણોડ્ઠર્થસ્ત્ત્વતો મતઃ ॥

ન ચાતો નિશ્ચયઃ સમ્યગ્ન્યત્રાપ્યાહ ધીધનઃ ॥૧૪૨॥

અર્થ. સર્વજ્ઞ વિશેષ લક્ષણ આ અર્થ છે તે અનુમાન, કે, યુક્તિ પ્રમાણનો વિષય પરમાર્થથી છેજ નહિ, તેમજ આ અનુમાનથી સર્વજ્ઞનો સમ્યક્ પ્રકારે નિશ્ચય પણ થતો નથી, આ બાબતમાં બીજે ઠેકાણે ધીધન ભર્તૃહરિ કહે છે. ॥૧૪૨॥

વિવેચન. જેટલા જેટલા અતીંદ્રિયઅર્થો સર્વજ્ઞ વિગેરે છે તે બધાનો નિશ્ચય યોગિ જ્ઞાનની થઈ શકે છે, પણ અનુમાનથી કે ઉપમાનપ્રમાણથી કે તર્કપ્રમાણથી સર્વજ્ઞ લક્ષણ અતીંદ્રિય અર્થનો નિશ્ચય કદિ થઈ શકે નહિ, કારણકે આ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો સમીપમાં રહેલ વસ્તુનેજ સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે, પણ દૂર રહેલ અતીંદ્રિય વિષયને ગ્રહણ કરી શકતા નથી, આથી આ પ્રમાણો સમ્યક્ રીતે અતીંદ્રિય અર્થનો નિશ્ચય કરી શકતા નથી, આ બાબતમાં બીજે ઠેકાણે સામાન્ય અર્થમાં ધીધન ભર્તૃહરિ આ પ્રમાણે જણાવે છે.

જે જણાવે છે તે કહે છે.

યત્નેનાનુમિતોડ્ઠ્પ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાતૃભિઃ ॥

અભિયુક્તરૈરન્યૈરન્યથૈવોપપાદ્યતે ॥ ૧૪૩॥

અર્થ. ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે અન્વય વ્યતિરેક વિગેરે હેતુના સ્વરૂપને જાણવામાં કુશળ એવા પ્રમાતા વડે પ્રયત્નથી અનુમિતકરેલા-નિશ્ચિત કરેલા એવા પણ અર્થને તેના કરતાં પણ ચડીયાતાં એવ બીજા અન્વય વ્યતિરેક વિગેરે હેતુના

સ્વરૂપને જાણનારા પ્રમાતાઓ તે અર્થને બીજી રીતે નિશ્ચય કરે છે-મૂલ અર્થને ઉલટાવી બીજી રીતે નિશ્ચય કરે છે. ॥૧૪૩॥

વિવેચન. શાસ્ત્રકાર મહારાજ જણાવે છે કે જગતમાં જેટલી યુક્તિઓ છે, તેના કરતાં કુયુક્તિઓ વધારે છે. એટલે એક વાદિ એકવસ્તુને સિદ્ધ કરવા અનુમાન કરે છે. ત્યારે બીજા વાદિ તે વસ્તુને બીજી રીતે સિદ્ધ કરે છે. આથી આ વાદવિવાદનો અંતકદિ પણ આવતો નથી, અને અર્તીદ્રિય વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી કદિ થતો પણ નથી. આજ વાતને આગલના શ્લોકથી ચોકસ કરી આપે છે. ॥૧૨૫૩॥

નિશ્ચય બતાવે છે.

જ્ઞાયેરન્હેતુવાદેન પદાર્થા યદ્યતીન્દ્રિયાઃ ॥

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્તેષુ નિશ્ચયઃ ॥૧૪૪॥

અર્થ. અનુમાન પ્રમાણવડે જો અર્તીદ્રિય પદાર્થો સર્વજ્ઞાદિ વિગેરે જાણવામાં આવે-નિશ્ચય કરવામાં આવે તો આટલા કાલસુધિમાં તાર્કિકોએ અર્તીદ્રિય અર્થોને વિષે નિશ્ચય કર્યો હોત? અર્થાત્ હજી સુધી નિશ્ચય કર્યોજ નથી. ॥૧૪૪॥

વિવેચન. પ્રભુ મહાવીર દેવના વખતમાં પણ જ્ઞાન વાદિ. અજ્ઞાનવાદિ, ક્રિયાવાદિ, વિનયવાદિ વિગેરે ત્રણસોને ત્રેષઠ પાખંડિઓ પ્રભુના સમવસરણમાં આવતા હતા. છતાં પોતાના નિશ્ચયોનો નિર્ણય સર્વજ્ઞની સમક્ષ પણ કરી શક્યા નથી. પ્રભુની પાસે જઈ પુછેતો તેનો નિર્ણય થાય ને? વળી સમવસરણમા દેશના શાંભળતા કાંઈ પણ વસ્તુ સમજે.

પણ સમવસરણુથી બહાર ગયા એટલે હતા એવાને એવાજ. આથી પ્રભુ મહાવીરના સમયથી માંડી આજ સુધીના કાલ પર્યંત કોઈપણ તાર્કિકે અનુમાન પ્રમાણથી કોઈ પણ અતીંદ્રિય વસ્તુનો નિર્ણય કરી શક્યા હોત ? અર્થાત્ હજી સુધી કોઈપણ મતનો કે કોઈપણ અતીંદ્રિય વસ્તુનો નિર્ણય કોઈપણ અર્વાગ્દષ્ટિ જીવે કરેલ નથી ॥૧૪૪॥

ન ચૈતદેવં યત્તસ્માચ્છુષ્કતર્કગ્રહો મહાન્ ॥

મિથ્યાભિમાનહેતુત્વાત્યાજ્ય એવ મુમુક્ષુભિઃ ॥૧૪૫॥

અર્થ. “નચપતત્પવં” આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞનો નિશ્ચય કૃતકર્કી વિષમ ગ્રહથી થતો નથી, તે કારણથી આ શુષ્ક તર્ક ગ્રહમહાન્ અતિરોદ્ર-ભયંકર મિથ્યાઅભિમાનનો હેતુહોવાથી મોક્ષના ઈચ્છક એવા મુમુક્ષુઓએ તેનો ત્યાગ કરવો. ॥૧૪૫॥

વિવેચન. અત્યાર સુધિમાં કૃતકર્કી વિષમગ્રહની બાબતમાં જે જે બીના જણાવવામાં આવી, અને તેનાથી વસ્તુ તત્ત્વનો નિર્ણય પણ થતો નથી, તથા તે કેટલો બધો અનર્થને કરે છે તે તમામ બીના લક્ષ્યમાં રાખી મોક્ષના ઈચ્છક એવા મુમુક્ષુઓએ આ શુષ્ક તર્કગ્રહ છે તે મહાન્ અતિભયંકર મિથ્યાઅભિમાનનો હેતુહોવાના કારણે તેનો ત્યાગ કરવો. કે જેથી વેદ્યસંવેદ્યપદ પ્રાપ્ત થતાવાર લાગે નહિ. ॥૧૪૫॥

ગ્રહઃ સર્વત્ર તત્ત્વેન મુમુક્ષૂણામસંગતઃ ॥

મુક્તૌ ધર્મા અપિ પ્રાયસ્ત્યક્તવ્યાઃ કિમનેન તત્ ॥૧૪૬॥

અર્થ. તમામ વસ્તુમા પરમાર્થથી મુમુક્ષુઓને કૃતકર્ક ગ્રહ રાખવો અસંગત-અયુક્ત છે-રાખવોનો જીવે. કારણકે

મુક્તિમાં પ્રાપ્તિ કરીને ધર્મોનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. તો પછી આ શુષ્કતર્કના આગ્રહ વડે શું ? કાઈ નહિ. ॥૧૪૬॥

વિવેચન. પહેલાં ત્રણ પ્રકારના યોગોનું સ્વરૂપ બતાવતા સામર્થ્ય યોગના બે લેહ પાડ્યા હતા. તેમાં પહેલો લેહ ધર્મ સંન્યાસ નામનો છે, આ યોગઆઠમા ગુણુઠાણુથી માંડી તેરમાં સુધિ હોય છે, પછી યોગ સંન્યાસ ચઉદમે ગુણુઠાણુ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં આઠમે ગુણુઠાણુ ક્ષપક શ્રેણી માંડી તેરમે ગુણુઠાણુ પોચતા, ક્ષયોપશમ ભાવના જ્ઞાન. દર્શન, આરિત્ર વિગેરે ધર્મો છે, તેનો ત્યાગ કરવો પડે છે, તે જ્ઞય એટલે ક્ષાયિક ભાવના જ્ઞાન દર્શન અને આરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં હવે કહેવાનું કે મુક્તિમાં જતી વખતે-કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે ક્ષયોપશમભાવના જ્ઞાન, દર્શનાદિ ધર્મો જ્યારે ત્યાગ કરવા પડે છે. તો પછી આ શુષ્ક તર્ક પ્રતે આગ્રહ રાખવાનું શું પ્રયોજન ? તેને છોડી દેવો એજ શ્રેષ્ઠ છે, અહીં મૂળમાં પ્રાયશબ્દ કહેલ છે. આથી એમ જણાવે છે કે મુક્તિમાં ક્ષાયિક ભાવના જ્ઞાન દર્શનાદિ ધર્મો હોય છે પણ ક્ષયોપશમ ભાવના જે ધર્મો છે જ્ઞાનાદિ, તે ત્યાગ કરવા પડે છે, અને તે ત્યાગ થાય ત્યારે જ કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ॥૧૪૭॥

કરવ યોગ્ય જણાવે છે.

તદત્ર મહતાં વર્ત્મ સમાશ્રિત્ય વિચક્ષ્ણૈઃ ॥

વર્તિતવ્યં યથાન્યાયં તદતિક્રમવર્જિતૈઃ ॥૧૪૭॥

અર્થ. વિચક્ષણુ પુરૂષોએ આ ચાહુ કુતર્ક વિષમગ્રહ ના અંગે પોતાનો આગ્રહ છોડી મહાન્ પુરૂષો જે માર્ગે આલ્યા

છે તેજ માર્ગનો આશ્રય લઈને વર્તવું, યથાન્યાય—યથા-
યોગ્ય રીતે તે માર્ગમાં અતિચાર દોષ ન લાગે તે મવર્તવું ॥૧૪૭॥

વિવેચન. તર્કવિતર્ક કરવાથી—કે—અનુમાનાદિ પ્રમા-
ણથી કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય થતો નથી, તેમ એવું અતિ-
શય વાળું જ્ઞાન પણ આપણી પાસે નથી કે તેનો નિર્ણય
આપણે આપણી મેલે કરી શકીએ ? આથી આત્મહીતના
ધંધક, એવા મુમુક્ષે માહાન્ પુરૂષો જે રસ્તે આગલ વધ્યા
છે, તેજ માર્ગ અંગીકાર કરી ન્યાય—નીતિને ઉલ્લંઘન કર્યા
સિવાય, તેમજ તે ઉત્તમ માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ
અતિક્રમ. વ્યતિક્રમ. અતિચાર. વિગેરે ન લાગે તેવિરીતે
વર્તન કરવું તેજ શ્રેયસ્કર છે. ॥ ૧૪૭ ॥

આત્મહિતશિક્ષા ખતાવે છે.

પરપીડેહ સુક્ષ્માપિ વર્જનીયા પ્રયત્નતઃ ॥

તદ્વત્તદુપકારેડપિ યતિતવ્યં સદૈવ હિ ॥૧૪૮॥

અર્થ. પરપીડા જરામાત્રપણુ આલોકમાં પ્રયત્નથી
વર્જવી, તે પ્રમાણે તે જીવોને ઉપકાર કરવા નિરંતર પ્રયત્ન
કરવો. આત્મહિતનો આ ઉત્તમ માર્ગ છે, ॥ ૧૪૮ ॥

વિવેચન. જ્ઞાનિ માહાત્માએ આપણા લલાની ખાતર
તમામ સિદ્ધાંતના સારભૂત તરીકે કરવા લાયકા કર્તાવ્ય.
જણાવે છે કે. હે મહાનુભાવો તમારાથી ખીજી ધર્મ કરણી
ખની શકેતો સાઈ છે, પણ આટલું કામ કરતાં કદિ ચુકશે
નહિ, આટલાથી પણ તમારો ઉદ્ધાર આ સંસાર સાગ-
રથી ચોકસ થઈ જશે, તે ખતાવે છે કે, આ જગતમાં

નાના મોટા જેટલા પ્રાણીઓ છે તેઓની સૂક્ષ્મ સરખી-
જરાપણ પીડા ન કરવી, જેમ અને તેમ પ્રયત્નથી તેઓનો
બચાવ કરવા પ્રયત્ન કરવો, તેમજ તેઓને ઉપકાર કરવા
પણ નિરંતર પ્રયત્ન કરવો, સારાંશ એ છે કે સામા પ્રાણીને
હુઃખ થાય, તેઓના અંતઃકરણને આઘાત પોચે તેવો પ્રયત્ન
કદિપણ ન કરવો, મોટી પીડાની વાતતો દૂર ગઈ, પણ અંશ
માત્ર પીડા ન કરવી, તેમજ તેઓના ભલા માટે તમારા તન
મન અને ધનનો જેટલો આપવો જોઈએ તેટલો ભોગ
આપવો, આજ તમારા ભાગ્યના ઉદયની નિશાની છે. ॥૧૪૮॥

ગુરવો દેવતા વિપ્રા યતયશ્ચ તપોધનાઃ ॥

પૂજનીયા મહાત્માનઃ સુપ્રયત્નેન ચેતસા । ૧૪૯॥

અર્થ. માતા પિતા વિગેરે વડીલો. સામાન્ય પ્રકાર
વડે દેવો, બ્રાહ્મણો, યતિઓ-સાધુઓ, તથા પ્રવ્રજીત તપો-
ધનો, આ બધા મહાત્માઓ છે, તેઓની શુદ્ધહૃદયથી,
તેમજ બનતા પ્રયત્નથી યોગ્યતાને અનુસારે પૂજકરવી ॥૧૪૯॥

વિવેચન. કરવા યોગ્ય ખીના પ્રથમ જણાવી ગયા
છીએ. તેની સાથે ખીજી પણ ખાશ કરવા યોગ્ય ખીના
જણાવે છે કે, જેઓ પોતાના ઘરમાં રહેલા માતા પિતા
કાકા સાસુ સસરા વિગેરે પૂજ્ય વડીલો, તેઓનો વિનય,
આદર-બહુમાન વિગેરે કરે છે તેજ દેવગુરુનું બહુ માન
કરે છે, આ ખાતર પહેલવેલા વડીલોની પૂજા બતાવી, પછી
દેવઅરિહંતાદિ વિગેરે-વિપ્રો-બ્રાહ્મણો-બ્રહ્મચર્યવ્રતને ધારણ
કરનારા, યતય-સાધુઓ આરિવ્રતને અંગિકાર કરેલા, તપો-
ધના-તપરૂપી ધનવાળા સંન્યાસી વિગેરે બધા મહાત્માઓની

પૂજા-યથા યોગ્ય તેઓની ભૂમિકાને અનુસારે “સુપ્રયત્ને-
નચેતસા” આજ્ઞા પ્રધાન શુદ્ધઅંતઃકરણથી કરવી. ॥૧૪૯॥

પાપવત્સ્વપિ ચાત્યંતં સ્વકર્મનિહતેષ્ણમ્ ॥

અનુકમ્પૈવ સત્ત્વેષુ ન્યાય્યા ધર્મોઽયમુત્તમઃ ॥૧૫૦॥

અર્થ. પાપાત્માઓ પારધી કસાઈ વિગેરે પોતાના
કર્મોથીજ મરી ગએલા છે એવા જીવો ઉપર દ્વેષ ન કરતા
અત્યંત અનુકંપા--દયાચિંતવવી એ સનાતન--ઉત્તમોત્તમ
ધર્મ છે. ॥૧૫૦ ॥

વિવેચન. કરવા યોગ્ય બીજી બીના જણાવે છે કે.
આ જગતમાં એવા પણ ઘણા જીવો જોવામાં આવે છે કે
પોતાના સ્વદેહ સ્વાર્થ ખાતર બીજા જીવોનો નાશ કરતાં
કઠિપણુ પાછી પાની કરતા નથી, આ બીચારા જીવો
પોતાના કરેલા કર્મથીજ મરી ગયા છે, તેને મારવા માટે
સત્પુરૂષો કઠિ પ્રયત્ન કરતા નથી, કસાઈઓ-પારધિઓ-
મચ્છીમારો-વિગેરે અજ્ઞાનિ જીવો એક પાપી પેટની ખાતર
લાખો નિરાપરાધિ જીવોના ગળા ઉપર છરી મુકતા અચકાતા
પણુ નથી, આવા અધમ આત્માઓ પોતાના કર્મથીજ
મરી ગયા છે તેને મારવા માટે વિચાર ન કરતાં, તેઓના
ઉપર દ્વેષભાવ પણુ ન કરતાં, માત્ર ઉપેક્ષા-અનુકંપા બુદ્ધિ
ધારણુ કરવી આજ ઉત્તમ ધર્મ છે. ધર્મનું કારણુ છતાં
ધર્મ કહેવો તે કારણુમાં કાર્યનો ઉપચાર કરેલ છે, શાસ્ત્રકાર
મહારાજ નિરંતર મૈત્રિ, પ્રમોદ, કરૂણા અને મધ્યસ્થ ભાવના
રાખવા જણાવે છે તેનું આજ કારણુ છે કે વગર પ્રયોજને કર્મ
બંધ આપણે ન કરવો, તેના કર્યાકર્મો તે ભોગવશે. ॥૧૫૦॥

(૧૭૧)

આ વાતનો હવે ઉપસંહાર કરે છે.

કૃતમત્ર પ્રસંગેન પ્રકૃતં પ્રસ્તુમોઽધુના ॥

તત્પુનઃ પંચમી તાવચોગદષ્ટિર્મહોદયા ॥૧૫૧॥

અર્થ. પ્રસંગ વડે કરી હવે સર્થુ, પ્રસ્તુત-ચાલુ વાત હવે અમો જણાવશુ, ચાલુ બીના પાંચમી યોગદષ્ટિ સ્થિરા નામની મહોદયને દેનારી છે, તેને અમો જણાવશું ॥૧૫૧॥

વિવેચન. સત્યાશી શ્લોકથી માંડી એકસોને સુડતા-લીશ શ્લોક સુધિ કૃતક વિષમગ્રહને અંગે જે જે બીના કહેવામાં આવી છે તે બધી પ્રસંગને લઈ અપ્રસ્તુત કહી છે, પ્રસ્તુત તો પાંચમી સ્થિરાદષ્ટિનું વર્ણન કરવાનું હતું હવેથી પાંચમી યોગદષ્ટિ સ્થિરાનામની કહીશું-જે દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી ભાવિ મહોદય-પરમપદ મોક્ષ મલતા વાર લાગતી નથી પ્રસંગને લઈ શાસ્ત્રકાર મહારાજે જે કૃતક વિષમગ્રહનું વર્ણન કરેલ છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાજેવું છે. આ વિષમગ્રહ જ્યાં સુધી ખેડો હશે ત્યાં સુધિ સત્યવસ્તુનું જ્ઞાન કદિ થશે નહિ, તેમજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની આશા તો સ્વપ્ને પણ રાખવીજ નહિ, આ ખાતર ખાસ અહીં ભાર દઈને કહેવામાં આવ્યું છે કે આકૃતક વિષમગ્રહનો ત્યાગ કરી માહાનૂ પુરૂષો જે માર્ગે આગલ વધ્યા છે તેજ માર્ગે અંગીકાર કરવા જરૂર છે કે જેથી આત્મકલ્યાણ થતા વાર લાગે નહિ. ॥ ૧૫૧ ॥

इति चतुर्थी दीप्राहृष्टि समाप्ता

વિસ્તાર પૂર્વક ચોથી દષ્ટિ કહીને પાંચમી દષ્ટિ કહે છે.

સ્થિરાયાં દર્શનં નિત્યં પ્રત્યાહારવદેવ ચ ॥

કૃત્યમભ્રાન્તમનઘં સૂક્ષ્મબોધસમન્વિતમ ॥૧૫૨॥

અર્થ. પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિમાં તત્ત્વબોધ રત્નની કાંતિના જેવો હોય છે. અને જે બોધ થયો છે તે દીર્ઘકાલ સુધી બન્યો રહે છે, અપ્રતિપાતિ છે. નિત્ય છે, રત્નની કાંતિની માફક સ્થિર રહે છે. આ દષ્ટિ સાથે અષ્ટાંગ યોગમાંથી પાંચમું પ્રત્યાહાર નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યાહાર એટલે ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી વાળવી, પણ વિષયોમાં બેડવી નહિ. કૃત્ય-કરવા યોગ્ય વંદનાદિ કૃત્યો આનંદથી અને સમબળ પૂર્વક કરે છે અભ્રાન્ત-પ્રથમ કહી આવ્યા તે આઠ દોષો પૈકી પાંચમો ભ્રાંત દોષ, તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે કાંઈ શંકા રહેતી-વિપરીત ભાસ થતો તે હવે અહિંયાં વીરમી ન્દય છે અને અભ્રાંતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને આઠ ગુણો પૈકી પાંચમો ગુણ સૂક્ષ્મબોધ અહિં પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સ્થિરાદષ્ટિમાં ગ્રંથિભેદ થવાથી, દર્શન-સમ્યક્ત્વ સૂક્ષ્મબોધ વડે સહિત તથા અપ્રતિપાતી અભ્રાંત તથા કરવા યોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૫૨॥

વિવેચન. ચોથી દષ્ટિ દીપ્રા નામની છે. આમાં દીવાના પ્રકાશ જેવો બોધ છે. છતાં પણ પવન રૂપી નિમિત્ત કારણ મળતાં દીવાને બુઝાતાં વાર લાગતી નથી પરંતુ આ પાંચમી દષ્ટિમાં રત્નની પ્રભા-કાંતિ તેના જેવો બોધ છે આ બોધ એટલો સુંદર અને સ્થિર છે કે ગમે તેવા ખરાબમાં ખરાબ સંયોગો રૂપી કલિકાળના અંબાવાતના અપાટામાં આવી

ગયો હોય તોપણ જેમ આ રત્નપ્રભાને પવન કાંઈ પણ કરી શકતો નથી—ખુઝાવી શકતો નથી. તેવી રીતે તેના ઊંધને જરા પણ ઈજા આવતી નથી. તેને ચળાવવાને વ્રત, પરચખખાણુ નિયમ તથા સમ્યકત્વથી પતિત કરવા ઈંદ્રો પણ આવે છતાં કદી પણ તે ચલાયમાન થતો નથી આ ઊંધ ક્ષાયિકદર્શનરૂપ છે. નિત્ય છે, આઠ્યા પછી કદી પણ જતો નથી. માટે અપ્રતિપાતિ છે. તેમજ આમાં અતિચારરૂપ દોષ પણ નથી. ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ ભાવના જે સમ્યકત્વો છે તે અતિચાર દોષવાળા છે. જેમકે કોઈ માણસના ચક્ષુના પડલનો ઉપદ્રવ સર્વથા નાશ થઈ ગયો છે, અને ચક્ષુ નિર્મળ થઈ છે. છતાં હજી વૈદ્યનો ખતાવેલ ઉપાય જાણી શકતો નથી અને આને લઈ ફરી પડલ આવવા સંભવ છે. તેવી રીતે આ ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ ભાવના સમ્યકત્વમાં પણ પતિત થવાના કારણોને લઈ અનિત્ય છે. અને અતિચારવાળાં છે. રત્નની પ્રભામાં પણ રજ-ધૂલીનો ઉપદ્રવ થાય છે. તેમ આ ક્ષયોપશમ તથા ઉપશમ સમ્યકત્વમાં પણ જાણવું. આ વીજળી લાઈટ નથી પણ ગ્યાસની બત્તી છે, પરંતુ ક્ષાયિકસમ્યકત્વ છે તે વીજળી લાઈટ છે તે કદી ખુઝાતી નથી. પણ આ ગ્યાસની બત્તી ખુઝાઈ જવાની છે. આટલી મલીનતા છે. છતાં ઊંધ સમ્યક્ પ્રકારનો, અને સૂક્ષ્મ હોવાથી અત્યારસુધી આપુર્વની પ્રવૃત્તિ ઈંદ્રિય વિષયોમાં જે આસક્તિ હતી અને પુદ્ગલીક બાબતમાં જે લોભપતા રહેતી તે અહિં ઘટી જાય છે, અને તેની દૈવિક પ્રકૃતિ પ્રબળ બની જાય છે. અહિં પ્રત્યાહારનામનું યોગનું પાંચમું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈંદ્રિયોને યોગના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ

કરતી અટકાવવી, પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે તેમાં ઇંદ્રિયોને ન જોડતાં સ્વચિત્ત સ્વરૂપાનુસારી તેને બનાવી દેવી તેવું નામ પ્રત્યાહાર છે. આટલી હદે જ્યારે આત્મા આવે છે. ત્યારે અવશ્ય ઇંદ્રિયો ઉપર કાબુ આવે છે. અને પુદ્ગલિક વસ્તુ ઉપરની આસક્તિ હઠી જાય છે. આલું આ દર્શન છે. તેમજ કૃત્ય-કરવા યોગ્ય દેવ ગુરૂવંદન, પૂજા, સત્કાર, સન્માન, સામાયિક, પોષધ, પ્રતિક્રમણુ વિગેરે તમામ ધાર્મિક ક્રિયા કરવા ઉપર તેને ઘણોજ આનંદ આવે છે. તેમજ આ અનુષ્ઠાનો સમજણુપૂર્વકના થતાં હોવાથી હવે આ બધા અનુષ્ઠાનો અમૃતક્રિયારૂપ બને છે. પહેલાં જે જે ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરતો હતો તે મોટે ભાગે ઓઘદષ્ટિથી વગર સમજણુ પૂર્વકના કરતો હતો પણ હવેના અનુષ્ઠાનો આદર. બહુમાન, અને સમજણુ પૂર્વકના થાય છે. તેથી અમૃતક્રિયા બને છે. તેમજ પ્રથમના આઠ દોષો પૈકી પહેલાની ચાર દષ્ટિમાં ખેદ. ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, અને ઉત્થાન નામના ચાર દોષો ચાલ્યા જવાથી આ પાંચમી દષ્ટિમાં અનુક્રમે ભ્રાંત-ભ્રમ નામનો પાંચમો દોષ ચાલ્યો જાય છે. એટલે આ જીવને અત્યારસુધી તત્વજ્ઞાનમાં તથા સર્વજ્ઞની વિશિષ્ટતા વિગેરેમાં કાંઈક શંકાથયા કરતી હતી તે અહિં વિરમી જાય છે, અને લઈને અહિં ખોધ સમ્યક્ પ્રકારનો અને સૂક્ષ્મ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ-ખોધને લઈ પહેલાંકહી ગયાએવી રાગદ્વેષરૂપી ગાઠ કર્મની ગ્રંથિ આ જીવે અનાદિકાલની બાંધેલી છે. તેને આ દષ્ટિવાળો જીવ અપૂર્વકરણુ-અપૂર્વ પરિણામની ધારારૂપ બડગથી તોડી નાખે છે અને અનિવૃત્તિકરણુથી અનંતાનુબંધિ ક્રોધ, માન માયા અને લોભરૂપ ચાર કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીય

અને મિશ્ર મોહનિય અને સમ્યક્ મોહનીય આ પ્રમાણે સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય કરવાથી વેદસંવેદ્ય પદ-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સૂક્ષ્મબોધથી યુક્ત હોવાથી આમાં કોઈ પણ જાતનો અતિચાર દોષ લાગતો નથી. અને પરિણામે આજ લવમાં ઉત્કૃષ્ટથી પરમતત્વરૂપ મોક્ષ, ક્ષપકશ્રેણી માંડે તો અપૂર્વ અધ્યવસાયથી મેળવી શકે છે. પરંતુ જો ઉપશમશ્રેણી માંડી હોય તો અનુત્તર વિમાનમાં જાય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પોતાના આયુષ્યના ત્રીજે ભાગે નરકના આયુષ્યનો બંધ પડી ગયો હોય તો નરકમાં પણ જવું પડે છે. આને લઈ ક્ષાયિક દષ્ટિવાળા જીવને ત્રણ લવ કરવા પડે છે. રત્ન ઉત્તમ હોય પણ રજ પડવાના કારણે જેમ સહેજ ઝાંખાશ માલુમ પડે તેના જેવું આ સમ્યક્ત્વ હોવાથી ત્રણ લવ કરવા પડે છે, બાકી શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું નિર્મળ હોય તો તેજ લવમાં મોક્ષ મેળવી દે છે. ॥ ૧૫૨ ॥

આ દષ્ટિવાળાને હવે સંસાર કેવો ભાસે છે.

બાલધૂલીગૃહક્રીડાતુલ્યાસ્યાં ભાતિ ધીમતામ્ ॥

તમોઘ્રંથિવિભેદન ભવચ્છાસ્વિલૈવ હિ ॥૧૫૩॥

અર્થ. શુદ્ધ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે આ દષ્ટિવાળા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને અજ્ઞાનરૂપી ઘ્રંથિનો નાશ થવાથી સંસાર સંબંધી તમામ ચેષ્ટાઓ બાલકોએ રમવાને માટે બનાવેલા ધૂલીના ઘરો તેના જેવી જણાય છે. ॥૧૫૩॥

વિવેચન. જ્યાંસુધી આ જીવને સત્યવસ્તુનો બોધ થયો નથી, ત્યાંસુધી બનાવટી હીરા, માણેક, મોતીને સત્ય

માની તેના તરફ આસક્તિ કરે છે, પણ જ્યારે સમજાયું કે આતો ખોટા છે એટલે તરત તેના તરફની જે લાગણી હતી તે તરત નીકળી જાય છે, તે પ્રમાણે આ જીવને સાંસારમાં અનેક પ્રકારની પુદ્ગલિક વસ્તુને સત્ય માની તે મેળવવા માટે રાત અને દિવસ પ્રવૃત્તિ કરતો હતો, પણ જ્યારે સદ્ગુણો સમાગમ થતા આવસ્તુ સત્ય નથી પણ સત્યવસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા લાયક કેઈ જુદીજુદી આપ્રમાણે સદ્ગુણના સમાગમથી તેની અજ્ઞાનરૂપી કર્મનીગ્રંથિ તુટી જતાં સત્યવસ્તુ સમજતાં આ બુદ્ધિમાનને પૂર્વે કરેલી તમામ સાંસારિક ચેષ્ટાઓ સ્વાભાવિક અસુંદર તથા અસ્થિરપણાને લઈ નાના બાળકો રમવા માટે જેમ ધૂળના ઘરો બનાવે છે અને ભાંગે છે તેના જેવી હવે માલુમ પડે છે. આ ચેષ્ટાઓ તો શું પણ ચકવર્તિની રાજ્ય શિક્ષિસિદ્ધિઓ અને તેના ભોગોનો અનુભવ આખરે અસુંદર, અને વિનશ્વર જેવાથી બાળકના ધૂલીના ઘરોના જેવા માલુમ પડે છે. આ સત્યવસ્તુના ધોધનોજ પ્રતાપ છે. ॥ ૧૫૩ ॥

માયામરીચિગન્ધર્વનગરસ્વપ્નસંનિભાન ॥

બાહ્યાન પંચયતિ તત્ત્વેન ભાવાન્શ્રુતવિવેકતઃ ॥૧૬૪॥

અર્થ. વળી આ દષ્ટિવાળો જીવ શ્રુતજ્ઞાનના વિવેકથી શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થોને ઉનાળામાં દૂરવી દેખાતા ઝાંઝવાના પાણી-મૃગતૃણા, ગંધર્વનગર-આકાશમાં દેખાતા જુદા જુદા વિચિત્ર દેશો અને સ્વપ્નામાં મળેલ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિ તેની સમાન પુદ્ગલિક વિષયોને જુએ છે. ॥૧૫૪॥

વિવેચન. સૂક્ષ્મ ધોધ થયા પહેલાં આ જીવ સાંસાર

રિક તમામ પદાર્થોને જુદી દૃષ્ટિથી જોતો હતો પણ હવે સૂક્ષ્મ બોધ થવા સાથે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાથી પુત્ર, સ્ત્રી, શરીર, ઘર, હાટ, ધન, ધાન્યાદિ તમામ બાહ્યવસ્તુને હવે શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલ વિવેકજ્ઞાનને લઈ મૃગતૃષ્ણિકા-ઉનાળામાં દૂરથી જોવામાં આવતા ઝાંઝવાના પાણી-ગંધર્વ-નગર-આકાશમાં સંધ્યાના સમયમાં થતા અનેક પ્રકારના દેખાવો, સ્વપ્નામાં થયેલ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિ, આની સમાન ઉક્ત પદાર્થોને દેખે છે. અને નીજસ્વભાવમાં રમણુતા કરી શાંતિ પામે છે. ॥ ૧૫૪ ॥

અંગિકાર કરવા યોગ્ય કર્ત્તવ્ય બતાવે છે.

અવાહ્યં કેવલં જ્યોતિ-નિરાવાયમનામયમ્ ॥

યદત્ર તત્પરં તત્ત્વં શેષઃ પુનરુપપ્લવઃ ॥૧૫૫॥

અર્થ. આદર કરવા લાયક, આંતરિક એકજ્યોતિસ્વરૂપ-જ્ઞાનસ્વરૂપ નિરાવાય-પીડારહિત, અનામય-રોગરહિત એવું આ જગતમાં એક પરમતત્ત્વ-આત્મતત્ત્વ અંગીકાર કરવા લાયક-બાણુવા લાયક છે; બાકી તમામ ઉપપ્લવો-ઉપાધિઓ ઉપદ્રવરૂપ સમજવી. આમ સમજી આત્મસ્વરૂપમાંજ રમણુતા કરવી તે યોગ્ય છે. ॥ ૧૫૫ ॥

વિવેચન. પ્રથમ કહી આવ્યા કે ચક્રવર્તિની રીદ્ધિ-સિદ્ધિ તમામ પાંચેઈદ્રિયોના વિષય ભોગો વિગેરે પુદ્ગલિક વસ્તુઓ મૃગતૃષ્ણા, ગંધર્વનગર, તથા સ્વપ્નરાજ્ય સમાન છે. તે પછી જગતમાં અંગિકાર કરવા લાયક એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેના સ્વિકારથી આત્મ કલ્યાણ થઈ શકે ? તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે આંતરિક, કેવલ જ્યોતિ સ્વ-

રૂપ, પીડા રહિત, નિરોગી, આ જગતમાં આદર કરવા-
લાયક આત્મતત્વ એજ પરમતત્વ છે. આકીના તમામ દેખાતા
આદ્ય સ્વરૂપો એક પ્રકારના ઉપદ્રવો-રોગો છે. પુદ્ગલિક
વસ્તુમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે વસ્તુ આદ્ય છે-
જડસ્વરૂપ છે. પરિણામે દુઃખ-પીડા, તથા વ્યાધિ દેનાર
છે. અને આખરે છોડવી પડે તેમ છે. પરંતુ આ આત્મતત્વ
છે તેજ અંગિકાર કરવા લાયક સત્યવસ્તુ છે. આત્મતત્વને છોડી
આકી તમામ વસ્તુઓ અવસ્તુ છે.-ઉપદ્રવો છે. ૧૫૫ ॥

एवं विवेकिनो धीराः प्रत्याहारपरास्तथा ॥

धर्मबाधापरित्याग-यत्नवन्तश्च तत्त्वतः ॥૧૫૬॥

અર્થ. વિવેકીન જડ ચૈત્યન્યના સ્વરૂપને સમજનારા
ધીરા-અપળતા રહિત ઈંદ્રિયોના વિષયોને કાબુમાં લેનારા
તથા ધર્મને બાધ આવે એવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવામાં પ્રયત્ન
વાળા જેઓ છે તેઓજ આ વાસ્તવિક પરમતત્વના સ્વરૂપનો
વિચાર કરનારા અગર પ્રાપ્ત કરનારા છે એમ જાણવું. ૧૫૬ ॥

વિવેચન. ઉપર કહેલા એવા પરમતત્વના સ્વરૂપને
પ્રાપ્ત કરવાને લાયક કોણુ છે તે જાણાવે છે કે, જેઓને
જડ અને ચૈતન્યનું જ્ઞાન થયું છે, શરીર જડ છે, ગમે તેટલું
તેનું પોષણ કરે! પણ આખરે મુકીને જવાનું છે, અંદરમાંથી
જે જાય છે તેજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા છે. શરીર ભિન્ન
છે, અહિંયાં પડી રહે છે પણ આત્મા તો આ શરીરને
છોડી ભવાંતરમાં ખીન્નું શરીર અંગિકાર કરે છે માટે તે
ભિન્ન છે. આ વિવેકજ્ઞાન કહેવાય. ધીરા-અપળતા રહિત
અંગિકાર કરેલ વસ્તુને પાર પાડવાવાળા, પત્યાહારપરા-

પાંચે ઇંદ્રિયોના તેવીશ વિષયો તેમાંથી પાછા હડી ગયેલા તથા તે તે પ્રકારની એવી સુંદર પ્રવૃત્તિ કરે કે ધર્મને બાધા જરાપણ ન આવે, તેમજ ધર્મવિરૂધ્ધ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવા- માંજ વાસ્તવિક પ્રયત્નશીલ રહે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર માણસ પરિશુદ્ધ આત્મતત્વનો લાભ વાસ્તવિક ગ્રંથિનો ભેદ થવાથી ઉત્તમ શ્રુતજ્ઞાન પ્રધાન હોવાથી તે મેળવી શકે છે અને અનંતર કહી ગયા તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપનો વિચાર પણ તેઓજ કરી શકે છે. ॥૧૫૬॥

न ह्यलक्ष्मी सखी लक्ष्मीर्यथानंदाय धीमताम् ॥

તથા પાપસ્રવા લોકે દેહિનાં ભોગવિસ્તરઃ ॥૧૫૭॥

અર્થ. અલક્ષ્મી-દરિદ્રતા તેની ખંડેનપણી લક્ષ્મી આ જેમ બુદ્ધિમાનોને આનંદ માટે થતી નથી તેવી રીતે મનુષ્યોને ભોગવિસ્તાર-પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયસુખો. જગતમાં પાપ મિત્ર છે. તે કદાપિ બુદ્ધિમાનોને આનંદ દેનારા થતા નથી. ॥૧૫૭॥

વિવેચન. જગતમાં લક્ષ્મીની અપલતા પ્રસિદ્ધ છે. કોઈની પાસે કાયમ માટે સ્થિરતા કરીને રહી હોય તેમ ભાગ્યેજ બને છે. આને લઈ લક્ષ્મીને દરિદ્રતાની ખંડેનપણી ગણી છે. લક્ષ્મી આવી હોય ત્યારે આનંદ થાય છે, પણ પાછી જ્યાં ચાલી જાય છે એટલે પાછું દુઃખ તેના કરતાં વધારે થાય છે. આથી શાસ્ત્રકાર મહારાજ જણાવે છે કે દરિદ્રતાની ખંડેનપણી લક્ષ્મી છે તે બુદ્ધિમાનોને આનંદ માટે થતી નથી. કારણ કે લક્ષ્મીની સાથેજ પાછી દરિદ્રતા રહેલી છે. તેમજ જેટલો જેટલો ભોગ વિસ્તાર છે તે બધો પાપની સાથે સંગઘરાખનાર હોવાથી બુદ્ધિમાનોને આનંદ

આપનાર થતો નથી. જીવોનો નાશ કર્યા સિવાય ભોગો મળતા નથી, રહેવા માટે સુંદર મહેલો બનાવવા, બાગ બગીચા બનાવવા, સુંદર રમણીઓને પરજીવી આ બધામાં પાપ થયા સિવાય ભોગો ભોગવાતાં નથી. માટે સત્યવસ્તુને સમજનારા, આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરનારા બુદ્ધિમાનોને આ ભોગ સામગ્રી પાપસખા સમજાય છે. અને તેથી તેઓને તેમાં આનંદ આવતો નથી. ॥૧૫૭॥

ધર્મજન્ય ભોગો સુંદર હશે તે શંકા દૂર કરે છે.

ધર્માદપિ ભવન્ ભોગઃ પ્રાયોઽનર્થાય દેહિનામ્ ॥

ચન્દનાદપિ સંભૂતો દહત્યેવ હુતાશનઃ ॥૧૫૮॥

અર્થ. સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ શુભ અનુષ્ઠાનથી પુન્ય-બંધરૂપી ધર્મથી દેવલોકાદિ ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ ઘણું કરી મનુષ્યોને અનર્થ માટે થાય છે, તો પછી બીજા ભોગો માટે શું કહેવું? અંદનના લાકડાથી ઉત્પન્ન થયેલો ઝોવો પણ અગ્નિ મનુષ્યોને બાળે છે. આમ સમજી ભોગોથી પાછા હઠી જવું તેજ ઉત્તમ છે. ॥૧૫૮॥

વિવેચન. પ્રથમ પાપજન્ય ભોગો બુદ્ધિમાનોને આનંદ આપનાર થતા નથી આમ જણાવ્યું હતું હવે ધર્મજન્ય ભોગો પણ સારા નથી તેમ જણાવે છે. દેવગુરૂવંદન, પૂજન વ્રત, તપ, જપ, દાન, સામાયિક, પૌષધ, પ્રતિક્રમણ વિગેરે ધર્મના અનુષ્ઠાનોથી જે દેવગતિ મળે છે, મનુષ્યગતિમાં રાજ્ય-રિદ્ધિ, ચક્રવર્તિપણું વાસુદેવપણું વિગેરે જે ભોગો મળે છે તે પ્રાયે કરીને મનુષ્યોને અનર્થ માટે થાય છે. કારણકે આ

લોગો મળ્યા પછી તેમાં આસક્ત બને છે અને કરવાયોગ્ય કર્તવ્યો કરવામાં પ્રમાદી બની જાય છે. મૂળમાં પ્રાય શબ્દ હોવાથી ધર્મજન્ય લોગો દરેકને અનર્થ આપનાર છે તેમ ન સમજવું, કારણકે શુદ્ધ ધર્મથી પ્રાપ્ત થનારા લોગો તે અનર્થને આપતા નથી. મળેલા લોગોમાં આસક્તિ પણ નથી. તથા પ્રમાદજીવિત્વપણુ નથી. પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય હોવાથી ઉત્તરોત્તર આગળ વધતો જાય છે. અને પરિણામે અત્યંત નિર્દોષ તિર્થંકરાદિરિદ્ધિલોગફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. આગમને આશ્રિ ધર્મ પ્રધાન શુદ્ધ અંતઃકરણની પ્રાપ્તિ થવાથી. આથી એ જણાવ્યું કે વિંશતિસ્થાનક તપનું આરાધન કરવાથી તિર્થંકર નામ ગોત્ર બાંધે છે, આ અપૂર્વ પુન્યબંધથી આવતા ત્રીજા ભવમાં સાક્ષાત્ ભાવતિર્થંકર થઈ દેવોએ બનાવેલ શાતાવેદનીય કર્મના અનુભવરૂપ સમવસરણુ માં ખીરાજમાન થઈ ભવજીવોના હિત ખાતર ધર્મદેશના આપે છે. જન્યથી એક કોડ દેવતાઓ પ્રભુની સેવા કરે છે. છત્ર, આમર, ઇંદ્રધ્વજ વિગેરે અનેક લોગના સાધનો છતાં શુદ્ધ ધર્મજન્ય લોગો હોવાથી બંધનકર્તા થતા નથી, પરંતુ સામાન્ય ધર્મજન્ય લોગોમાં આસક્તિ હોવાથી અનર્થ માટે ગણ્યા છે. આ વાત દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે અન્ય લાકડા કરતાં ચંદનનું લાકડું કિંમતિ છે, શીતલતાને આપનાર છે તેપણુ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ ચોક્કસ મનુષ્યોને બાળે છે, કારણકે તેનો સ્વભાવ બાળવાનો છે. આ વાત પણ પ્રાયિક જાણવી. મંત્રીની શક્તિથી અગ્નિની દાહક શક્તિનો નાશ કરવાથી ક્યારેક નથી પણ બાળતો. આ વાત સમગ્રલોક પ્રસિદ્ધ છે. સારાંશ એ છે કે શુદ્ધ ધર્મજન્ય લોગના

સાધનો બાધક થતાં નથી પણ અશુદ્ધ ધર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ભોગના સાધનો આસક્તિપણાને લઈ અનર્થ માટે થાય છે. માટે આસક્તિ પુદ્ગલિક વસ્તુમાં કદી પણ ન કરવી. ॥૧૫૮॥

ભોગાત્તદિચ્છાવિરતિઃ સ્કંધભારાપનુત્તયે ॥

સ્કંધાન્તરસમારોપસ્તસંસ્કારવિધાનતઃ ॥૧૫૯॥

અર્થ. સંસારિક ભોગ સુખો ભોગવવાથી ભોગની ઈચ્છા નિવૃત્તિ થાય છે, આ વાત ખલા ઉપર રહેલા ભારને ઉતારી ખીજ ખલા ઉપર ભાર મુકવા જેવી છે. ઘડીભર વિસામો મળ્યો પણ પાછો તેનો તેજ ભાર તે ખલા ઉપર આવે છે. તેવી રીતે ઘડીભર ઈચ્છાની નિવૃત્તિ થઈ પણ પાછી તેવીજ ઈચ્છા પ્રગટે છે. કારણકે “ તત્સંસ્કાર ” ભોગના સંસ્કાર વિદ્યમાન હોવાથી ઈચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી. ॥૧૫૯॥

વિવેચન. આ પાંચમી દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ થવાથી પુદ્ગલિક વસ્તુ તરફની આસક્તિ ઘણી ખરી ઝોછી થઈ જાય છે. તેમજ ધર્મજન્ય ભોગો પણ અનર્થ દેનાર બને છે. તો પછી પાપજન્મ ભોગો માટે તો શું કહેવું? આ પ્રમાણે આ દષ્ટિવાળો જીવ સમજે છે. તેમજ જાણે છે કે સંસારિક કામ ભોગ ભોગવવાથી કામની ઈચ્છા કદી પણ શાંત થતી નથી. ભોગ ભોગવ્યા પછી જે કામની શાંતિ દેખાય છે તે તો માત્ર કોઈ પણ એક માણસે પોતાના ખલા ઉપર લીધેલો ભાર હલકો કરવા જેમ ખીજ ખલા ઉપર રાખે અને આથી થોડીવાર પેલા ખલાને જેમ શાંતિ મળી, પણ પાછી તેના તેજ ખલા ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે. તેવી રીતેવિવેકજ્ઞાનના અભાવે પુદ્ગલિક વસ્તુમાંસુખ માનવાથીફરી

લોગની ઇચ્છા પ્રગટ થાય છે. કારણકે “તત્સંસ્કાર વિધાનતઃ” તથા પ્રકારના કર્મબંધને લઈ અનિષ્ટ એવા લોગના સંસ્કાર અનાદિ કાલના પડવાથી તેની ઇચ્છા નિવૃત્તિ પામતીજ નથી. લોગની ઇચ્છા નિવૃત્તિ પામવા માટે સત્યુરૂનો સમાગમ તથા અગમબોધ આ બેથીજ સત્યવસ્તુ સમજવામાં આવતાં આપોઆપ લોગેચ્છા નિવૃત્તિ પામે છે. આ પ્રમાણે પાંચમી દષ્ટિ પૂર્ણ થાય છે. આ દષ્ટિમાં અલૌક્યાદિ બીજા ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. એમ યોગાચાર્ય જણાવે છે. તેજ બતાવે છે કે આ દષ્ટિવાળામાં ચપલતા દોષ આલ્યો જાય છે. અને સ્થિરતા ગુણ પ્રગટે છે. ૧. રોગરહિત શરીર બને છે. ૨. હૃદયની કઠોરતા ચાલી જાય છે, ૩. શરીરમાં સારી સુગંધ પ્રસરે છે. ૪. શરીરના મલો-પેશાબ તથા ઝાડો અલ્પ થઈ જાય છે. ૫. ભવ્યતા સારી રીતે દેખાય છે. ૬. તેની ભવ્ય પ્રસન્નમૂર્તિ સર્વને આકર્ષક થઈ પડે છે. ૭. તેનો સ્વર સુંદર થઈ જાય છે. ૮. આ માણસની યોગમાં પ્રવૃત્તિ થયેલ છે, તેને જણાવનારા આ ગુણો પ્રથમ ચિન્હરૂપ છે. તેની દરેક જીવોના ઉપર મૈત્યાદિ ભાવના રહે છે. ૯. તેનું અંતઃકરણ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર જતું નથી. ૧૦ તે અનેક પ્રકારે ધર્મનો પ્રભાવ કરે છે. ૧૧. પ્રારંભ કરેલા ધર્મના કાર્યોને પૂર્ણ કરવાની તેનામાં ધૈર્યતા હોય છે. ૧૨. કર્મસંયોગે પ્રાપ્ત થયેલા સુખ કે દુઃખ અગર રાગ કે દ્વેષ તેનાથી દબાઈ જતો નથી. ૧૩. અભિષ્ટ વસ્તુનો લાભ તે મેળવી શકે છે. ૧૪. મનુષ્યોને ઘણો પ્રિય થાય છે. ૧૫. તથા દોષોનો નાશ કરનાર હોય છે. ૧૬. પુદ્ગલિક દરેક બાબતમાં તૃપ્તિ સંતોષ ધારણ કરનાર તે હોય છે. ૧૭.

શાસ્ત્રાનુસારે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવાવાળો તે હોય છે. ૧૮. વળી તેનાનાં સમભાવવૃત્તિ ઘણી વધારે હોય છે. ૧૯. તે જ્યાં જાય ત્યાં એક બીજામાં રહેલા વૈરોનો નાશ થઈ જાય છે. ઝગડાઓ ઉભા રહેતા નથી. નવા ઉત્પન્ન થતા નથી. ૨૦. તેનામાં સર્વ વ્યાપક બુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે—વિશાળ ભાવના પ્રગટ થાય છે. મારા તારાપણું નીકળી જાય છે સર્વ વિશ્વને કુટુંબ ગણે છે. ૨૧. નિષ્પન્ન યોગ—યોગમાં તે નિપુણ બન્યો છે તેના આ બધા—ચિન્હો—લક્ષણો સમજવા. આ ગુણો સ્થિરાદૃષ્ટિમાં પ્રગટ થાય છે. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી જડ ચૈતન્યનું જ્ઞાન થતા ઉપરના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. અને આગળની ભૂમિ વધવામાં ઘણી ગતિ કરે છે. ૧૧૫૯

इति श्री पंचमी स्थिरादृष्टि समाप्ताः

હવે છઠ્ઠી કાન્તા દૃષ્ટિ બતાવે છે.

कान्तायामेतदन्येषां प्रीतये धारणा परा ॥

अतोऽत्र नान्यमुन्नित्यं मीमांसास्ति हितोदया ॥१६०॥

અર્થ. કાન્તા દૃષ્ટિમાં ઉપર જે ગુણો પાંચમી દૃષ્ટિમાં કહ્યા તે બધા સંપૂર્ણ સમજવા. અહિં તારાની પ્રભા જેવો બોધ સ્થિર હોય છે. તેમજ બીજાઓની પ્રીતિ માટે થાય છે. પણ દ્વેષ માટે થતો નથી. યોગના આઠ અંગો પૈકી અહિં ધારણા યોગાંગ છઠું પ્રધાન હોય છે. કોઈ વસ્તુ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી આનું નામ ધારણ છે. ચિત્તની અપગતા ઓછી થઈ જાય છે. અને મનને વિશેષ પ્રકારે સ્થિર કરી શકે છે. આઠ દોષો પૈકી અન્યમુદ્ નામનો દોષ

અહિં આદ્યો બંધ છે. એટલે પ્રસ્તુત ક્રિયા છોડી બીજી ક્રિયા કરવામાં ચિત્તની અપગતાને લઈ જે હર્ષ થતો હતો તે અહિં મન સ્થિર થવાથી હવે હર્ષ થતો નથી. તેમજ આઠ ગુણો પૈકી છઠો ગુણ મીમાંસા નામનો પ્રગટ થાય છે, તેથી નિરંતર હિતના ઉદયવાળી સત્ વિચારશ્રેણી બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, ॥૧૬૦॥

વિવેચન. છઠી કાન્તાદૃષ્ટિમાં આ જીવ જ્યારે દાખલ થાય છે ત્યારે તેનામાં પાંચમી દૃષ્ટિમાં જે જે ગુણો ખતાવ્યા તે બધા આવી ગયેલા હોય છે. આ ગુણુ જ્યારે આવેલા હોય છે ત્યારે નિષ્પન્નયોગ-યોગમાં નિપુણ થઈ ગયેલો હોય છે. તેનાજ આ બધાં ચિન્હો-લક્ષણો જણાવ્યા છે. યોગમાં નિપુણ થવાથી તેનામાં યોગની સિદ્ધિઓ સારી રીતે પ્રાપ્ત થઈ બંધ છે. પણ તેમાં ન રાચતાં આ જીવ સારી રીતે આગળ વધે છે. આ દૃષ્ટિમાં બોધ તારાની પ્રભા જેવો સ્થિર હોય છે. રત્નની કાંતિનો પ્રકાશ રત્ન જ્યાં હોય તેટલામાંજ આપે છે, વળી તેમાં રજ પડવાથી સ્હેજ મલીન પણ થાય છે પણ તારાનો પ્રકાશ ઘણો લાંબો હોય છે તેમજ રજથી ઝાંખાશ પણ આવતી નથી. જોકે ચંદ્ર કે સૂર્યના પ્રકાશ જેટલો પ્રકાશ તેજસ્વી તો નથી તોપણ પહેલાની પાંચ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ઘણો સારો અને સ્થિર પ્રકાશ છે. આ બોધ પણ સ્થિર તથા ઘણો સુંદર તેમજ ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગો આવે છતે પણ પોતાના વ્રત નિયમોમાં જરા પણ અતિચાર દોષ લાગવા દેતો નથી. એવો સુંદર નિત્યબોધ થાય છે. વળી બોધ બીજાની પ્રીતિ માટે થાય છે, પણ દ્વેષના માટે થતો નથી, તથા આ

દૃષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગમાંથી છૂટું યોગાંગ ધારણા પરા પ્રધાન પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ત-મનની એકાગ્રતા દેશ થકી કોઈ વસ્તુમાં થવી તે ધારણા છે “ ધારણા તુ ક્વચિત્ દ્યેયેચિત્તસ્ય સ્થિર બંધનં ” કોઈ પણ દ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તને સ્થિર બાંધવું. અર્થાત્ ચિત્તને તે દ્યેય વસ્તુમાં અમુક અંશે સ્થિર કરવું તે ધારણા છે. આ ધારણાથી ચિત્તની ચપળતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. આને લઈ અન્યમુદ્ નામનો છૂટો દોષ છે તે પણ અહિં ચાલ્યો જાય છે. ચાલુ ધ્યાનના વિષયને છોડી બીજી બાબતમાં હવે હર્ષ કે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આત્મ સ્વરૂપમાં ધારણા કરવાથી હવે બીજી બાબતનો તેને પ્રતિભાસ થતો નથી. બીજા કામોમાં પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જવાથી તેમજ પ્રથમ દર્શાવેલા આઠ ગુણો તે પૈકી આ દૃષ્ટિમાં છૂટો ગુણ મીમાંસા નામનો પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિચારણા નિરંતર આત્મસ્વરૂપવાળી બન્યા રહે છે. તેમજ સત્વિચારશ્રેણી બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી નકામા અસ્વસ્થ વિચારો ઉપર અંકુશ આવી જાય છે, આ મીમાંસા ગુણ બહુ લાભ કરનાર થાય છે. કારણકે તત્ત્વશ્રવણને અંગે થયેલ સૂક્ષ્મબોધ ગુણ સાથે જ્યારે શુભ વિચારશ્રેણી ચાલવા માંડે છે ત્યારે આ જીવ પ્રગતિમાં ઘણો આગળ વધે છે. અને આ મીમાંસા સમ્યક્ જ્ઞાનનું ફલ હોવાથી પરિણામે મહોદય—પરમપદને આપનાર થાય છે. ॥૧૬૦॥

આ બીનાને સ્પષ્ટ કરે છે.

अस्यां तु धर्ममाहात्म्यात्समाचारविशुद्धितः ॥

प्रियो भवति भूतानां धर्मैकाग्रमनास्तथा ॥१६१॥

અર્થ. આ કાંતાદૃષ્ટિમાં ધર્મના મહાત્મ્યને લઈ તથા આચારની વિશુદ્ધિથી તમામ પ્રાણીઓને પ્રિય થાય છે, તથા ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો બને છે. ॥૧૬૧॥

વિવેચન. આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો પ્રાણી એટલો બધો આગળ વધેલો હોય છે કે તે જ્યાં જાય છે ત્યાં તમામ પ્રાણીના વૈર વિરોધ શાંત થઈ જાય છે. તેમજ ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં એટલો બધો પ્રવીણ હોય છે કે તે ધર્મ-મહાત્મ્યના કારણને લઈ તથા આચારની વિશુદ્ધિને લઈ જગતના તમામ જીવોને પ્રિય થાય છે. તેમજ ધર્મમાં ઘણો એકાગ્ર ચિત્તવાળો બને છે, જે કામ કરે છે તે સમજણ-પૂર્વક અમૃતક્રિયા કરે છે, ઘણો આનંદ આવે છે અને ધર્મમાં સ્થિર થાય છે. ॥૧૫૧॥

આજ બીના કહે છે.

શ્રુતધર્મે મનો નિત્યં કાયસ્ત્વસ્યાન્યચેષ્ટિતે ॥

અતસ્ત્વાક્ષેપકજ્ઞાનાન્ન ભોગા ભવહેતવઃ ॥૧૬૨॥

અર્થ. અ દૃષ્ટિવાળા જીવનું મન નિરંતરશ્રુત ધર્મે-આગમના રહસ્યોને વિચારવામાંજ લાગેલું હોય છે. પણ આ દૃષ્ટિવાળાની કાયા છે તે તે બીજા કાર્ય કરવામાં લાગેલી હોય છે. આ “ આક્ષેપજ્ઞાનાત્ ” વસ્તુતત્ત્વના સ્વરૂપને વિવેચક-પ્રયત્ન કરાના જ્ઞાનને લઈ ભોગો છે તે આ દૃષ્ટિ-વાળા જીવને સંસારના કારણભૂત થતા નથી. ॥૧૬૨॥

વિવેચન. આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિવાળો જીવ એટલો બધો આગળ વધેલો હોય છે કે તેને પુદ્ગલક વસ્તુ તરફ ઘણીજ

અરૂચિ થઈ ગઈ હોય છે, સંસારમાં રહીને નિર્લેપ રહેવાની ભાવના ઘણી હોય છે. આને લઈ શ્રુતધર્મ-આગમ રહ-સ્થોની મીમાંસા-વિચારણા મનથી નિરંતર કર્યા કરે છે. અને કાયાને ખીજ સામાન્ય કામ કરવામાં જોડે છે, જડ ચૈતન્ય તથા ભોગાદિ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે સ્વરૂપને વિવેચક કરનાર-પૃથક્ કરનાર જ્ઞાનથી એવું તો સરસ રીતે જાણેલ છે કે ઈન્દ્રિય સંબંધી ભોગોમાં આસક્તિ ન હોવાથી તેને સંસારનું કારણ ખીલકુલ થતા નથી-કર્મબંધનનું કારણ થતા નથી, આ વાતને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે કોઈ એક સ્ત્રી પોતાના ઘરના તમામ કામકાજ કરે છે, પણ જ્યારે કામથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તેનું મન પોતાના પ્રાણુ-વલ્લભ પતિને મળવાનું રહ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે આ દશામાં રહેલો પ્રાણી કદાચ સંસારિક કાર્યો કરે તો પણ તેનું મન શ્રુતનું વાંચન, શ્રવણ અને મનન તરફ સર્વદા દોરાયેલું રહે છે. આ સુંદર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ જ્ઞાન ઉપરનો તેનો આદરભાવ અને તેને પ્રાપ્ત થયેલ મિમાંસા ગુણ છે. આને લઈ વિષયભોગો તેને સંસારનું કારણ થતા નથી. ॥૧૬૨॥

આ વાતને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે.

માયામ્ભસ્તત્ત્વતઃ પશ્યન્નનુદ્વિગ્નસ્તતો દ્રુતમ્ ॥

તન્મધ્યેન પ્રયાત્યેવ યથા વ્યાઘાતવર્જિતઃ ॥૧૬૩॥

અર્થ. આ દૃષ્ટિવાળો પ્રાણી માયાજળને વાસ્તવિક દેખી તેથી જરાપણ મુંઝાઈ ન જતાં તે પાણીની મધ્યમાં થઈને જલદી તરી વ્યાઘાત વગર પાર ઉતરી જાય છે. ॥૧૬૩॥

વિવેચન. આ દષ્ટિવાળો પ્રાણી વસ્તુતત્ત્વને સમ્યક્-પ્રકારે જાણતો હોવાથી પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો-કામલોગોને “માયાંમ” ઈન્દ્રિજ્ઞાનના પાણીની માફક જોતો, અને તે પાણીના આવતા મોટા ઘોઘને જોઈ તેમાં જરાપણ ન મુંઝાતાં તેની મધ્યમાં થઈ શીઘ્ર તેના પારને પામી જાય છે. યથાશબ્દઉદાહરણ ઉપન્યાસ માટે છે. “માયાંમ” ઈન્દ્રિજ્ઞાનના પાણીનું વાસ્તવિક જ્ઞાનથવાથી તે પાણીમાંડુખવારૂપ વ્યાઘાત થવાનો સંભવ વિવેકજ્ઞાનને લઈ હવે થતો નથી. ॥૧૬૩॥

ભોગાન્સ્વરુપતઃ પશ્યંસ્તથા માયોદકોપમાન્ ॥

મુંજાનોઽપિ હ્રસંગઃ સન્ પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ । ૧૬૪॥

અર્થ. લોગોને સ્વરૂપથી “માયોદક” ઈન્દ્રિજ્ઞાનના પાણીની માફક અસાર જોતો પૂર્વકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલા લોગોને અસંગ રીતે-અલિપ્ત રીતે લોગવતાં છતાં પણ પરમપદ-મોક્ષમાં આલ્યો જાય છે. ॥ ૧૬૪ ॥

વિવેચન. ઉપરની જાખતને દષ્ટાંતથી સમજાવે છે કે ઈન્દ્રિય અને અર્થના સંબંધરૂપ લોગોને વાસ્તવિક આરોપ વગર “તથા” તે પ્રકાર વડે “માયોદક” ઈન્દ્રિજ્ઞાન અગર ઝાંઝવાના પાણીની ઉપમાવાળા અસાર એવા લોગોને-પૂર્વકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલાને અસંગ રીતે-આસક્તિ વગર લોગવતાં છતાં પરમપદને પામે છે. “અનભિષ્વંગતયા” સ્વાધિન આવેલા લોગોને આસક્તિ રહિતપણે લોગવવાથી કર્મ-બંધ થતો ન હોવાથી ભરત ચક્રવર્તિની માફક કેવલજ્ઞાન સંસાર અવસ્થામાં પામી પરમપદને પામે છે. ॥ ૧૬૫ ॥

ભોગતત્ત્વસ્ય તુ પુનર્ન ભવોદધિલંઘનમ્ ॥

માયોદકદઢાવેશસ્તેન યાતોહ કઃ પથા ॥૧૬૫॥

અર્થ. જે પ્રાણી ભોગોનેજ પરમતત્ત્વ માને છે તે પ્રાણી કદી પણ સંસારસમુદ્રને તરી શકતો નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ કોઈ માણસ “માયોદક” ઇંદ્રબલ અથવા ઝાંઝવાના પાણીને સાચું માની તેની અંદર દઢ આવેશવાળો કયે માર્ગે બહાર નીકળશે? અંદરજ ઠેકાણે પડી જવાનો ॥૧૬૫॥

વિવેચન. આ ચાલુ દષ્ટિવાળો જીવ આ “માયોદક” ઇંદ્રબલને કદી સાચી માનતોજ નથી. તેના હૃદયમાં વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી વીજળી લાઈટ પ્રગટ થવાથી ભોગોને ઝાંઝવાના પાણી સમાન માને છે. પણ ભવાભિનંદિ જીવ ભોગોને-વિષય સુખોનેજ પરમતત્ત્વરૂપ માની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે માણસ આ સંસારસમુદ્રને કદી પણ તરી શકતો નથી. જેમ કોઈ બુદ્ધિના વિપર્યાસપણાથી-ભ્રમ થવાથી ઝાંઝવાના પાણીને સત્ય માની તેમાં દઢઆગ્રહવાળો માણસ તેમાંજ ઠેકાણે પડે છે. તે ઝાંઝવાના પાણીમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી, અને તેમાંજ આખરે ઠેકાણે પડે છે. તે પ્રમાણે ભોગોને, તત્ત્વ માનનારો જીવ તેમાંજ ખુંચી જવાથી કદી આત્મકલ્યાણ કરી શકતો નથી. ॥ ૧૬૫ ॥

સ તન્નૈવ ભયોદ્વિગ્નો યથા તિષ્ઠત્યસંશયમ્ ॥

મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ તથા ભોગજમ્વાલમોહિતઃ ॥૧૬૬॥

અર્થ, માયોદકમાં દઢઆગ્રહવાળો પ્રાણી તેમાંજ પરિણામે ભયથી ખેદપામતો જેમ સંશયરહિત પડી રહે છે.

તેવી રીતે મોક્ષમાર્ગમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરનારા જીવો ભોગ-
રૂપી કાદવમાં મોહિત બની જવાથી આખરે તેમાંજ ખુંચી
બંધ છે અને મોક્ષનાસુખો હારી બંધ છે. ॥ ૧૬૬ ॥

વિવેચન. સત્સમાગમથી આ જીવ આગળ વધતાં
વધતાં અગ્નીઆરમા ગુણુઠાણા સુધી પહોંચે છે. પણ અહિં
મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિને દબાવેલ છે પણ ક્ષય કરેલ નથી
આથી ઉપશમશ્રેણી તથા ગુણુઠાણાનો સમય પૂર્ણ થતાં
મોહનો પાછો ઉછાળો મારે છે અને પાછા હતા ત્યાંથી
પણ નીચે આવે છે. આ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રયાણ
કરતાં છતાં ભોગ જંબાલ-વિષયભોગરૂપી કાદવમાં ખુંચી
જવાથી પાછા હતા ત્યાં આવે છે. જેમ માયોદકમાં દઢ
આવેશવાળો માણુસ ઝાંઝવાના પાણીમાં લયથી ઉદ્ભેગ
પામતો તેમાંજ બેસી રહે છે, જળખુદ્ધિના કારણથી જેમ
આ જળમાં ખુંચી જઈ તેમાંજ પડી રહે છે, તેવી રીતે
ભોગનું કારણભૂત શરીરાદિ પ્રપંચમાં મોહિત થઈ જવાથી
પરિણામે તેમાંજ ખુંચી બંધ છે. અને આત્મકલ્યાણ માટે
મોક્ષ તરફ કરાતી તેની પ્રવૃત્તિ છુટી બંધ છે. અને આખરે
આર ગતિમાં પરિચટન કર્યા કરે છે. ॥ ૧૬૬ ॥

સારાંશ જણાવે છે:—

મીમાંસાભાવતો નિત્યં ન મોહોઽસ્યાં યતો ભવેત્ ॥

અતસ્તત્ત્વસમાવેશાત્સદૈવ દ્વિ હિતોદયઃ ॥૧૬૭॥

અર્થ. આ દષ્ટિમાં વર્તાતા જીવને નિરંતર સત્વિચાર
શુદ્ધ અંતઃકરણના હોવાથી ક્યારે પણ મોહ થતો નથી.

(૧૯૨)

આ કારણથી શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સમાવેશથી નિરંતર આ દષ્ટિમાં આત્મહિતનોજ ઉદ્દય છે. ॥૧૬૭॥

વિવેચન. આ દષ્ટિમાં વર્તાતા જીવને મીમાંસા-આત્મતત્ત્વની વિચારણા ઘણીજ હોય છે. રાત દિવસ કર્મથી મુક્ત થવાની જ ભાવના રહ્યા કરે છે. કર્મબંધ થવાના કારણો અને કર્મમુક્ત થવાના કારણોનો વિચાર કરે છે. તેમજ માયા મમતા આ જીવને સંસારમાં પાડનાર છે, ફસાવનાર છે, આમ સમજવાથી આ દષ્ટિવાળાને ક્યારેય મોહ પણ થતો નથી. તેમજ ભવઉદ્દેગ બહુ સારી રીતે થઈ જાય છે. સંસાર ઉપરનો રાગ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે. અને શ્રુતધર્મમાં મન બહુ રહે છે. આ વાતને સમજાવવા હૃદયવલ્લભ સ્ત્રિનું દષ્ટાંત પહેલાં આપેલ છે. જેમ તે સ્ત્રિ પોતાના ઘરના તમામ કામકાજ કરે છે, પણ તે કામથી મુક્ત થતાં પાછું પોતાનું મનપોતાના પ્રાણપતિને મળવા ઉત્સુક બને છે તે પ્રમાણે આ દષ્ટિવાળાની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સમજવી. અવસરે પાછું મન આત્મજ્ઞાનની વિચારણામાં અને તેજ સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરિણામે આત્મતત્ત્વ સાક્ષાત્કાર થતાં પરમપદરૂપહિતોદયઆ દષ્ટિમાં થતાં વાર લાગતી નથી. ॥૧૬૭॥

इतिश्री षष्ठी कांता दृष्टि समाप्ता ॥

હવે સાતમી પ્રભાદષ્ટિ કહે છે.

ध्यानप्रियाप्रभा येन नास्यां रुगत एव हि ॥

तच्चप्रतिपत्तियुता विशेषेण शमान्विता ॥૧૬૮॥

અર્થ. સાતમી પ્રભાદષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા જેવો બોધ

સ્થિર તથા એકસરખો પ્રકાશ આપે છે. આ દષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગમાંથી સાતમું યોગાંગ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ દષ્ટિ ધ્યાનપ્રિય છે. ચિત્તની એકાગ્રતા કોઈ પણ ધ્યેય વસ્તુમાં કરવી, આ દષ્ટિમાં ણનામનો દોષ સાધ્યર્થિદુ શૂન્યવૃત્તિ-શુભ અનુષ્ઠાનનો ઉચ્છેદ કરવો-તે લાભકારક નથી એવો નિર્ણય કરવો. આ દોષ આદ્યો જાય છે. અને આત્મોન્ન-તિકારક ધ્યાન ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારસુધી આત્મજ્ઞાન સંબંધી વિચારણા હતી હવે આ ગુણ અમલમાં મુકવાની સન્મુખ થાય છે અને આત્મસ્વરૂપમાં કાંઈક રમણતા કરે છે. તેમજ વિશેષે કરી આ દષ્ટિમાં શમસુખ-ચિત્તમાં પરમ શાંતિ-આનંદ પ્રગટે છે. ॥૧૬૮॥

વિવેચન. “ધ્યાનપ્રિયા પ્રમા ” આ શબ્દ એ જણાવે છે કે સાતમી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી ધ્યાન પ્રિય અને નહિ, યથાર્થ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ તો અહિંજ થાય છે. આ પહેલાની દષ્ટિઓમાં ધ્યાન ગુણ સામાન્ય પ્રકારે વિચારણારૂપ જેવો હતો, તે અહિં હવે ખરેખર અમલમાં મુકાય છે. આ દષ્ટિ અપ્રમત્તયતિ કે સાધુઓને હોય છે. મિત્રા, તારા, બહા અને દ્વીપ્રા-આ ચાર દષ્ટિ સુધી તો સૂક્ષ્મ-બોધ વેદ્યસંવેદ્યપદ-જડચૈતન્યનું જ્ઞાન ન હોવાથી શાસ્ત્ર-કાર મહારાજ તેને પ્રથમ ગુણહાણું જણાવે છે. હજીસુધી તેનામાં રહેલ મિથ્યાત્વપાણું ગયું નથી. જ્યારે પાંચમી સ્થિરાદષ્ટિમાં આ જીવ દાખલ થાય છે ત્યારે તેનામાં સમ્ય-કૃત્વ ગુણ પ્રાપ્ત થવા સાથે ચોથા ગુણહાણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. અત્યારે આ જીવના હૃદયમાં બોધરૂપી વીજળીની લાંબટ

પ્રગટ થાય છે. જડચૈતન્યનો વિવેક સારી રીતે કરી શકે છે, ભોગોના ખરા સ્વરૂપને સમજે છે, આ કર્મબંધનના કારણભૂત છે એમ ખરોખર જાણે છે. છતાં હજી સુધી તે બાબુથી નિવૃત્તિ કરી શક્યો નથી. છઠ્ઠી કાન્તાદૃષ્ટિમાં આ જીવ આગળ વધે છે, એટલે તેનામાં દેશ વિરતિપણું પાંચમું ગુણુઠાણું, સર્વવિરતીપણું છઠ્ઠું ગુણુઠાણું પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં શ્રાવક નિર્લેપ માફક રહી ભોગો ભોગવે છે. પણ પાછો સર્વ વિરતિમાં આગળ આવે છે; સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિ તો સર્વ વિરતી વાળાને હોય છે. તે પણ અપ્રમત્ત સાધુને સાતમા ગુણુઠાણુથી આગળ વધી આઠમે ક્ષપકશ્રેણી માંડે છે ત્યારે આઠમાંથી માંડી તેરમા ગુણુઠાણુ સુધી હોય છે. અહીં ક્ષાયિક ભાવના જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતાં કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન પ્રગટ થાય છે. આ બધો પ્રતાપ ધ્યાનનો છે. ચૌદમા ગુણુઠાણુ શૈલેષી કરણુ અવસ્થામાં પૂર્ણ ધ્યાન પ્રાપ્ત થતાં પરમપદ મેળવે છે. આ બીના આઠમી દૃષ્ટિમાં આવશે. આ સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિમાં બ્રોધ સૂર્યની પ્રભા જેમ લાંબા વખત સુધી સ્થિરપણે એકસરખો પ્રકાશ આપે છે, તેવો આ દૃષ્ટિમાં બ્રોધ થાય છે. તે મહાલાભનું કારણુ થાય છે. એ બ્રોધ ધ્યાનનું નિમિત્ત બને છે. કારણુ ધ્યાનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થવી જોઈએ તે આવા એક સરખા ચાલુ બ્રોધથી થઈ શકે છે. વળી આવા તિવ્ર સ્થિર બ્રોધથી અન્ય ધર્મના શાસ્ત્રો વાંચે તોપણુ તેની વાંચનારના મન ઉપર જરા વિપરીત અસર થતી નથી. પાંચ ચમોમાં એટલા બધા આગળ વધેલા હોય છે કે તેઓની પાસે ગમે તેવા

જીવોના વૈર વિરોધો પણ શાંત થઈ જાય છે. આ દષ્ટિમાં અષ્ટાંગયોગ પૈકી સાતમું ધ્યાન નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે, અંતર્મુહુર્ત સુધી એક વસ્તુ ઉપર એકાકારવૃત્તિ થવી તેને ધ્યાન કહે છે. “ ધારણા તુ ક્વચિત્ધ્યેયે ચિત્તસ્ય સ્થિરબંધનં ધ્યાનંતુ વિષયે તસ્મિન્નેક પ્રત્યય સંતતિઃ ” કેાંઈ એક ધ્યેય—પ્રભુની મૂર્તિ, ઝંકાર, હ્રીંકાર વિગેરે જે પોતાને ઈષ્ટ હોય તે ધ્યેય વસ્તુ સામી રાખી તેના ઉપર ધ્યાન કરવું. પ્રથમ તે વસ્તુમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું તેનું નામ ધારણા, તે પછી તે વસ્તુમાં ચિત્તની એકાકારવૃત્તિ થવી આનું નામ ધ્યાન. અને તે પછી તે વસ્તુનું ધ્યાન કરતાં તદાકાર—તદરૂપ બની જવું આનું નામ સમાધિ, જેમ એક પાટીદારે ગુરૂના મુખથી સાંભળ્યું કે ધ્યાનથી સમાધિ બને છે અને તેથી પરમપદ મોક્ષ મળે છે. આ સાંભળીને તેને ધ્યાન કરવાની ભાવના થઈ. અને ગુરૂમહારાજને ધ્યાનની રીતિ બતાવવા આગ્રહ કર્યો, ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે “ તારે ધ્યાન કરવું હોય તો આ ઝોરડીમાં બેસી જા. અને તને જે પ્રિય હોય તેનું સ્વરૂપ તારી આંખ સન્મુખ ખડું કર.” પટેલ કહે છે કે પ્રભુ મને મારી ભેંસ બહુ પ્રિય છે. તો ભલે તેને તારી આંખ સન્મુખ ખડી કર અને ‘ધારી ધારીને જોવા કર. અને તે રૂપ બની જા. પરિણામે કેટલાક ટાઈમ ગયા પછી તદાકાર બની ગયો. ગુરૂશ્રીએ તેની પરીક્ષા કરવા કહ્યું કે ભાઈ આ ઝોરડીમાંથી બહાર આવ. ત્યારે તે ઝોરડીનું બારણું નાનું એટલે કેવી રીતે બહાર આવે? પણ બાબુમાં વળી નીચો ઉંચો થઈ સીંગડાવાળું માથું પડખે કરીને બહાર આવ્યો. એટલે ગુરૂશ્રીએ તેને કહ્યું કે હવે તું

ખરાખર ધ્યાન કરવા લાયક થયો છે. પછી પ્રભુનું આલંબન લેતાં પ્રભુસ્વરૂપ બની ગયો. અહિં ભેંસ છે તે ધ્યેય વસ્તુ છે, આજ ભેંસ ઉપર ચિત્તની એકાકાર વૃત્તિ કરવી ભેંસના દરેક અવયવોને ધારી ધારી બેવાં તેનું નામ ધ્યાન છે, અને તેજ ભેંસ સ્વરૂપ પોતાને બની જવું તેનું નામ સમાધિ છે. આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં ધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઘણી સારી થાય છે. અહિં રૂઝ નામનો દોષ ચાલ્યો બીય છે. સાધ્યબિંદુશૂન્યવૃત્તિ--સાધ્યબિંદુ--મોક્ષ તેમાં શૂન્યવૃત્તિ હતી--બેદરકાર વૃત્તિ હતી તે અહિં ચાલી બીય છે, તેમજ આઠ ગુણો પૈકી સાતમો ગુણ તત્વપ્રતિપત્તિ નામનો અહિં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ તત્વની જે વિચારણા થઈ હતી તે હવે અહિં સત્યતારૂપે સ્વિકારાય છે. સામાન્યથી અમલમાં મુકાય છે. ખરેખર રીતે તો અમલમાં આઠમી દૃષ્ટિમાં મુકાશે. વળી અહિં વિશેષ પ્રકારે શમસુખ-શાંતિપ્રધાન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ ધ્યાન-ચિત્તની એકાગ્રતા છે. આ પ્રમાણે આ દૃષ્ટિ સત્પ્રવૃત્તિ પદાવહા-ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ પરમપદ સંબંધી, તેને આપનારી છે, મોક્ષ મેળવી આપે છે. ॥૧૬૮॥

ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ જિતમન્મથસાધનમ્ ॥

વિવેકબલનિર્જાતં શમસારં સદૈવ હિ ॥ ૧૬૯ ॥

અર્થ. જ્ઞાનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ નિરંતર શમ શાંતિ છે સાર પ્રધાન જેમાં, તેમજ જીતી લીધેલ છે ઇન્દ્રિયોના સાધનો-શબ્દાદિ વિષયોને જેણે એવું આ દૃષ્ટિમાં ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ છે. ॥૧૬૯॥

વિવેચન. આ દૃષ્ટિમાં વર્તી પ્રાણી ધ્યાનમાં એટલે:

બધો આગળ વધે છે કે ધ્યાન બળથી ઘણાખરા કર્મો તેના ક્ષય થઈ જાય છે. અને અપૂર્વજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. અને આ અપૂર્વ જ્ઞાનના સામર્થ્યથી નિરંતર શમ શાંતિપ્રધાન એવું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આત્મામાં પરમશાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંજ મગ્ન બની જાય છે ત્યારે આ પુદ્ગલિક સુખ તેની આગળ એક અંશ માત્ર પણ દેખાતાં નથી નકામા દુઃખરૂપ જ લાગે છે. તેમાં સુખ તો છેજ નહિ. પણ ભ્રાંતિથી જે સુખ મનાયું છે તે પણ સત્ય સુખ પ્રગટ થતાં આપોઆપ વિલય પામી જાય છે અને ખાત્રી થાય છે કે આ દુઃખ છે પણ સુખ નથી. ॥૧૬૯॥

સત્ય સુખનું લક્ષણ બતાવે છે.

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥

एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥૧૭૦॥

અર્થ. પૂર્વના મહાપુરૂષો સંક્ષેપથી સુખ અને દુઃખનું લક્ષણ-સ્વરૂપ બતાવે છે કે પરવશપણું છે તે તમામ દુઃખ છે અને આત્મવશપણું છે તે તમામ સુખ છે. ॥૧૭૦॥

વિવેચન. જગતના તમામ જીવો સુખની શોધમાં ફરે છે પણ વાસ્તવિક ખરું સુખ કયાં છે તે વાત શાસ્ત્રકાર મહારાજ જણાવે છે કે, જે જે પુદ્ગલિક વસ્તુ પરાધિન છે તેની સ્પૃહા કરવી તેજ મહાદુઃખ છે. તેને મેળવવા અનેક પ્રકારના સાચા ખોટા પ્રયત્નો કરવા પડે. દેશ છોડી પરદેશ જવું પડે આ બધું દુઃખજ છે. પરંતુ પરપુદ્ગલિક વસ્તુમાંથી સ્પૃહાને ખેંચી લઈ નિસ્પૃહી બનવું એજ ખરું

સુખ છે. પૂર્વે થયેલા મહાત્માઓ આનેજ દુઃકમાં સુખદુઃખનું લક્ષણ-સ્વરૂપ જણાવે છે. સારાંશ એ છે કે જે જે અંશે ઉપાધિ ઓછી તે તે અંશે સુખ સમજવું. જ્યારે સર્વ ઉપાધિમાંથી મુક્ત થશે એટલે સંપૂર્ણ સુખ મળતાં વાર નહિ લાગે. એક દુકાનથી આજીવિકા સારી ચાલતી હોય તો ખીજી ત્રીજી દુકાનો કરી ફેાગટની ઉપાધિને વધારશે નહિ. તેથી શાંતિના બદલે અશાંતિજ મળશે. સુખ મળવાની આશાએ એક છતાં ખીજી સ્ત્રી કરવાની ઉપાધિ વધારશે તો કદી સુખ તો નહિ મલે, પણ દુઃખના દરીયા તમારા ઉપર આવીને પડશે તે યોચ્છસ માનજે અને આખરે બહુ પશ્ચાતાપ થશે. ॥ ૧૭૦ ॥

આજ બીનાને સ્પષ્ટ કરે છે.

પુण्याપેક્ષમપિ હ્યં સુખં પરવશં સ્થિતમ્ ॥

તતશ્ચ દુઃખમેવૈતત્તલ્લક્ષણનિયોગતઃ ॥ ૧૭૧ ॥

અર્થ. પુન્યની અપેક્ષાવાળું પણ સુખ ઉક્તનીતિથી પરવશ રહેવું છે તેથી તે દુઃખજ છે, દુઃખના લક્ષણના સંબંધને લઈ તે દુઃખ ગણાય. ॥૧૭૧॥

વિવેચન. પ્રથમ સુખ તથા દુઃખના જે લક્ષણો બતાવ્યાં છે તેમાં પરવશથી દુઃખ થાય છે આમ જે વાત જણાવી તેના અંગે વાદિ શંકા કરે છે કે પરાધિન જે ભોગની સામગ્રી છે તેના દ્વારા સુખ થાય છે એમ માનવું તે તો ભ્રાંતિ છે. તેનાથી તો દુઃખ જ થાય છે. અને તે દુઃખજ છે, પણ પૂર્વે ઠાન, શીયલ, તપ, જપ વિગેરે કરેલ

તેના પુન્યથી જેને સુખો મળે છે તેને દુઃખો કેમ કહો છો ? શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે પુણ્યની અપેક્ષાથી પ્રાપ્ત થતું જે સુખ તે પણ પ્રથમ કહી ગયા તે ન્યાયથી દુઃખજ છે. કારણ કે પુન્ય પણ કર્મ હોવાથી પરજ છે. આત્માથી જે ભિન્ન છે તે બધું પર છે. અને જ્યાં પર છે. ત્યાં દુઃખજ છે. દુઃખનું જે લક્ષણ બાંધ્યું “પરવશં દુઃખં” તે અહિં છે. માટે પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ છે તે પણ પરવશ-પરાધિનતાવાળું હોવાથી તે દુઃખજ છે તેમ સમજવું. પરંતુ આત્મધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ તેજ તાત્વિક સુખ છે. બીજાને આધિન ન હોવાથી, તેમજ કર્મના વિયોગથી-કર્મના અભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી આજ તાત્વિક સુખ છે તેમ સમજવું. ॥ ૧૭૨ ॥

ધ્યાનં ચ નિર્મલે बोधे सदैव हि महात्मनाम् ॥

ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ સદા કલ્યાણમેવ હિ ॥૧૭૨॥

અર્થ. આ દષ્ટિમાં બોધ નિર્મળ હોવાથી મહાત્મા પુરૂષો-સુનીઓને નિરંતર ધ્યાન હોય છે. જેનો મળ નીકળી ગયો છે એવું સ્વર્ણ છે તે નિરંતર કલ્યાણજ કહેવાય છે.

વિવેચન. આ પ્રભાદષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા જેવો સ્થિર તથા નિર્મળ ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ બોધ હોવાથી આ દષ્ટિવાળા મહાન્ પુરૂષોને નિરંતર ધ્યાન-સ્વસ્વરૂપમાં રમણતા કરવા રૂપ કાયમ બની રહે છે. સત્યવસ્તુ સમન્વયા પછી પરવસ્તુમાં માથું મારવાપણું કદી હોઈ શકેજ નહિ, આ વાતને દષ્ટાંત આપી સમન્નવે છે કે જેમાંથી મલક્ષીણ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે એવું સુવર્ણ સદા નિરંતર કલ્યાણ કહેવાય છે-પવિત્ર

ગણાયછે. તે પ્રમાણે આ મહાત્માઓ પણ ક્ષીણપ્રાય મલ
થઈ જવાથી નિરંતર કલ્યાણ સ્વરૂપ છે, મુકતપ્રાય છે. ॥૧૭૨॥

સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહાડસંગાનુષ્ઠાનસંન્નિતમ્ ॥

મહાપથપ્રયાણં યદનાગામિપદાવહમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થ. આ દૃષ્ટિમાં અસંગાનુષ્ઠાન કોઈ પણ જાતના પુદ્-
ગલિક ફલની ઈચ્છા ન રાખવી એવું અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય
છે. આ અનુષ્ઠાન સત્ પ્રવૃત્તિપદ—સારી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.
તેમજ મહાપથ—મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રયાણનો આરંભ થાય
છે. અને આનાગામીપદ—સિદ્ધિપદ મેળવી આપે છે. આ
બધો પ્રતાપ અસંગાનુષ્ઠાનનો છે. ॥ ૧૭૩ ॥

વિવેચન. આ દૃષ્ટિ ધ્યાનપ્રિય હોવાથી આ દૃષ્ટિવાળો
પ્રાણિ મોટે ભાગે આત્મધ્યાનમાંજ મસ્ત રહે છે. આ જે
ક્રિયા છે તેજ અસંગાનુષ્ઠાન છે. કોઈ પણ જાતના પુદ્-
ગલિક ફલની ઈચ્છા વગર શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિપૂર્વક
જે અનુષ્ઠાન થાય છે તે ક્રિયાને અસંગ અનુષ્ઠાન કહે છે
આ અનુષ્ઠાન મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રયાણ કરવાને સત્ પ્રવૃત્તિ
રૂપ છે, તેમજ આગામિપદ પરમપદને આપનાર છે. આ
બધો પ્રતાપ અસંગાનુષ્ઠાનનો છે. શાસ્ત્રમાં વિષ, ગરલ,
અનન્યહૃતુ, તદ્દહૃતુ અને અમૃતાનુષ્ઠાન આ પ્રમાણે પાંચ
પ્રકારના અનુષ્ઠાનો પણ બતાવેલ છે. વળી હરિભદ્રસૂરિ
ષોડશ ગ્રંથમાં બીજી રીતે ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનો બતાવે
છે. પ્રીતિ, ભક્તિ; વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાન, સ્ત્રિનું
ભરણ પોષણ જેમ રાગથી કરવામાં આવે છે તેવી રીતે
પ્રીતિથી રાગપૂર્વક અનુષ્ઠાનો કરવાં તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન

સમજવું. ૧. માતા પિતાનું ભરણુ પોષણુ ભક્તિતથો થાય છે તેવી રીતે ભક્તિતપૂર્વકના અનુષ્ઠાનો કરવાં તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન. ૨. શાસ્ત્ર અથવા શિષ્ટ પુરૂષોની આજ્ઞા પ્રમાણે અનુષ્ઠાનો કરવાં તે વચન અનુષ્ઠાન. સ્વભાવિક રીતે શિષ્ટ વચનાનુસાર વર્તન થઈ જાય તે અસંગઅનુષ્ઠાન છે. આ ચોથા પ્રકારના અસંગ અનુષ્ઠાન પર અહિં સ્થિતિ થાય છે. આવી રીતે આઠમી દષ્ટિમાં અસંગ અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ દંડના પૂર્વપ્રયોગથી ચક્રનું ભ્રમણુ થયા કરે છે, તેમ અસંગ અનુષ્ઠાનમાં સ્વભાવિક રીતે શિષ્ટવચનાનુસાર અનુષ્ઠાન થાય છે, આ અનુષ્ઠાનથી અનાગામિપદ-સિદ્ધિ-પદની પ્રાપ્તિ ઘણી જલદી થાય છે. ॥ ૧૭૧ ॥

આ અસંગ અનુષ્ઠાનના નામો કહે છે.

પ્રશાંતવાહિતાસંજ્ઞ વિસભાગપરિક્ષયઃ ॥

શિવવર્ત્મ ધ્રુવાધ્વેતિ યોગિભિર્ગીયતે હૃદઃ ॥૧૭૪॥

અર્થ. આ અસંગઅનુષ્ઠાનને સાંખ્યો પ્રશાંતવાહિતા કહે છે. ઐદ્ધો વિસભાગપરિક્ષયઃ કહે છે. શિવવર્ત્મ શૈવો કહે છે. અને પતંજલી યોગમતવાલા તેને ધ્રુવાધ્વા કહે છે. આ પ્રમાણે યોગીઓ આ અસંગ અનુષ્ઠાનને જુદા જુદા નામથી પોતાના દર્શનના અનુસારે કહે છે. ॥ ૧૭૪ ॥

વિવેચન. વસ્તુ એક છે. છતાં જુદા જુદા દર્શનોને લઈ શબ્દોમાં ભેદ પડે છે. મૂલવસ્તુતત્વમાં કદિ ભેદ પડતો નથી. પણ ક્રિયાકાંડો-શબ્દોમાં ભેદપડે છે. મોક્ષ મેળવી આપવામાં આસાધારણુ કારણુ આ અસંગઅનુષ્ઠાન છે આનાથી

કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ અસંગઅનુષ્ઠાનને બીજાઓ બુદ્ધા બુદ્ધા નામથી બોલાવે છે તે કહે છે, સાંખ્યો આ અસંગઅનુષ્ઠાનને પ્રશાંતવાહિતા કહે છે. ઐદ્યો વિસભાગ પરિક્ષય કહે છે. શૈવો શિવવર્ત્મ કહે છે અને પતંજલી વિગેરે યોગીઓ ધ્રુવાધ્વા-ધ્રુવમાર્ગ કહે છે, આ અસંગ અનુષ્ઠાન ક્રિયામાં મહા ઉત્કૃષ્ટ આત્મદશા વર્તી હોય છે. આ દષ્ટિ આત્મોન્નતિમાં બહુ વિકાસ બતાવે છે. અહિં સાધ્ય-મોક્ષ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમીપમાં દેખાય છે. અને ત્યાં પહોંચી જવા માટે એટલી દઢભાવના થાય છે કે તેના સુખની કલ્પના પાસે દેવલોકના અથવા અનુત્તરવિમાનના સુખપણુ કિંમત વગરના લાગે છે. આ દષ્ટિ પરિણામે પરમપદ મેળવી આપે છે. ॥ ૧૭૪ ॥

एतन्प्रसाधयत्याशु यद्योग्यऽस्यां व्यवस्थितः ॥

एतत्पदावहैषैव तत्तत्रैतद्विदां मता ॥ १७५ ॥

અર્થ. આ દષ્ટિમાં રહેલો યોગી શીઘ્ર અસંગઅનુષ્ઠાનને સિદ્ધ કરે છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર આ દષ્ટિજ છે. આ દષ્ટિમાંજ આ અસંગ અનુષ્ઠાન તેના બાહુકારોને ઇષ્ટ છે. ॥ ૧૭૫ ॥

વિવેચન. આદષ્ટિબહુઉન્નતદશાપ્રાપ્ત કરેલ અપ્રમત્ત યતિનેજ હોઈ શકે છે, અને આ અપ્રમત્ત યતિ ઘણોજલ્દહીસાધ્ય-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, આસ્થિતિપ્રાપ્ત કરાવનાર આ અસંગ અનુષ્ઠાન છે. આગળ કહ્યા સુજબ અનાગામિપદ-પરમપદને આજ અનુષ્ઠાન મેલવી આપે છે. અને આ અસંગઅનુષ્ઠાન આ દષ્ટિમાં રહેલો યોગીજ મેળવી શકે છે. એમ આ અસંગ

અનુષ્ઠાનને જાણનારા જાણાવેછે. સારાંશ એ છે કે આટલી હદે જ્યારે આ જીવ આગળ આવે છે ત્યારે પુદ્ગલિકભાવ તરફ તેની વૃત્તિ તદ્દન નીકળી જાય છે. અને પરમપદ મેળવવાનીજ તાલાવેલી લાગેલ હોય છે. અને આને લઈ અસંગઅનુષ્ઠાન કરે છે અને આ અસંગઅનુષ્ઠાનના પ્રતાપે પરમપદને મેળવી સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મામાં પરમશાંતિનો અનુભવ કરતાં મુક્ત બની જાય છે. ॥ ૧૭૫ ॥

इतिश्री सप्तमी प्रभादष्टि समाप्ता

હવે આઠમી પરાદષ્ટિ કહે છે.

समाधिनिष्ठा तु परा तदासंगविवर्जिता ॥

सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च तदुत्तीर्णाशयेति च ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ. આ આઠમી પરા નામની દષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠા આત્મસ્વરૂપમાં રમણુતા રાત દિવસ તેમાં તત્પર રહે છે. અહિં સંસાર ઉપર મમત્વ રાખવારૂપ આસંગ નામનો આઠમો દોષ આદ્યો જાય છે. અને આઠમો ગુણુ પ્રવૃત્તિ નામનો પ્રગટ થાય છે. આ દષ્ટિમાં ચંદ્રની ચંદ્રિકા જેવો સૂક્ષ્મબોધ થાય છે. આ સૂક્ષ્મબોધને લઈ ચિત્તની એકાગ્રતા સારી રીતે થાય છે. આને લઈ આત્મભાવમાં સંપૂર્ણપણે પ્રવર્તન થાય છે. અને અહિં નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. સંકલ્પવિકલ્પનો પણ અભાવ થાય છે. ॥૧૭૬॥

વિવેચન. સમાધિનિષ્ઠા પરા નામની આઠમી દષ્ટિ છે. યોગનું આ આઠમું અંગ છે, સમાધિ કહેતાં ધ્યાન વિશેષનું ક્લ તેને સમાધિ કહે છે, પતંજલી રૂપી યોગશાસ્ત્રમાં

જણાવે છે કે, ધ્યેય વસ્તુમાં એક દેશથી ચિત્તનું બંધન કરવું, તે ધારણા છે. અને તેજ ધ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તની એકતારવૃત્તિ તેને ધ્યાન કહે છે. અને તેજ ધ્યેય વસ્તુમાં તેજ અર્થમાત્રનો નિર્ભાસ થવો—તદાકારરૂપ થવું તેને સમાધિ કહે છે. જૈન દર્શનકાર પણ સમાધિ તેનેજ કહે છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવું—પરમાત્મસ્વરૂપ બની જવું તે. અભિધાન ચિંતામણિ કોષમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ શ્રી જણાવે છે કે.

સમાધિસ્તુતદેવાર્થ માત્રાભાસકરૂપકમ્ ॥

एवं योगोयमाद्यंगैरष्टभिः संमतोऽष्टधा ॥ ૧ ॥

અર્થ. ધ્યેય તરીકે જે પદાર્થ સામે રાખેલ છે. તેજ પદાર્થ માત્રનો આભાસ થવો—અર્થાત્ તે પદાર્થ સ્વરૂપ ધ્યાતા બની જાય તેનું નામ સમાધિ, બાહ્ય આલંબન છોડી પરમાત્મસ્વરૂપનું અગર તેઓશ્રીના ગુણોનું આલંબન લેતાં પરમાત્મરૂપ જે બની જવું તેનું નામ સમાધિ કહે છે. ખરી સમાધિ તો ચૌદમે ગુણઠાણે શૈલેષી કરણ અવસ્થામાં મન વચન અને કાયાના યોગોનું રૂંધન કરી પરમાત્મસ્વરૂપ ઘાતિ અને અઘાતિ કર્મક્ષય કરી જ્યારે બને છે તે ખરેખરી સમાધિ સમજવી. તેરમા ગુણ ઠાણે ઘાતિકર્મનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ એક સમાધિ છે. આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું, કોઈપણ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ વિચારો આવવા દેવા નહિ સ્વરૂપ મગ્ન થવું તે સમાધિ જાણવી. આ દષ્ટિમાં ચંદ્રની ચંદ્રિકા જેવો સૂક્ષ્મબોધ થાય છે. અને આ બોધ સતત ચાલુ રહે

છે. સૂર્યની ક્રાંતિ પેઠે આંખને આંજી દેનાર થતો નથી. પરંતુ શાંતિ આપનાર થાય છે. અહીં આઠમો ગુણ પ્રવૃત્તિ નામનો પ્રાપ્ત થાય છે. અને આત્મગુણમાં સંપૂર્ણપણે પ્રવર્તન થાય છે. આના પહેલાંની દૃષ્ટિમાં જે પ્રતિપત્તિ તત્ત્વબોધના અંગે થઈ હતી તે પરિપૂર્ણ રીતે અમલમાં મુકાણી નહતી તે અહીં પ્રવૃત્તિમાં પરિપૂર્ણ રીતે મુકાય છે. અહિં આઠ દોષો પૈકી આઠમો આસંગ દોષ-સંસાર ઉપર ભ્રમત્વ-ભાવ-આસક્તિરૂપ તે અહિં ચાલ્યો જાય છે. આ દોષ જવાથી સમાધિ-આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદન ગંધના ન્યાયથી, જેમ ચંદનનો વાસ ચારે કોર સુગંધને ફેલાવે છે, તેવી રીતે આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીના વચનનો વિલાસ તેના શરીરનો ગંધ અને તેનું સર્વ વર્તન ચંદનની વાસની જેમ સર્વગ્ર સુગંધ વિસ્તારનાર થાય છે. એટલે તેની આબુબાબુનું વાતાવરણ પણ તેના ગુણને વિસ્તારનાર થઈ પડે છે. “ તદુત્તીનાશયા ” સંકલ્પવાળા ચિત્તના અભાવને લઈ સંસાર તરફની પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ થઈ મુક્ત થઈને નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થતાં પરિણામે પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧૭૬॥

નિરાચારપદોહ્યસ્યામતિચારવિવર્જિતઃ ॥

આરુઢારોહણા ભાવ ગતિ વસ્ત્વસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥૧૭૭॥

અર્થ. આ પરાદૃષ્ટિમાં રહેલ માહાત્માને કોઈ પણ પ્રકારના આચારો પ્રતિક્રમણ દેવવંદન વિગેરે હોતા નથી. કારણકે અતિઆરાદિ દોષો તેઓને લાગતા નથી, તેમજ ઉપશમ કે ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરોહણ કરવામાં આવે છે

તે પ્રમાણે આ દષ્ટિમાં રહેલ પ્રાણીની ચેષ્ટા એક પ્રકારની ગુણશ્રેણી ઉપર આરોહણ જેવી હોય છે. ॥૧૭૭ા

વિવેચન. આ પરાદષ્ટિવાળો યોગી આઠમા ગુણ-ઠાણાથી માંડી ચઉદમાં ગુણઠાણા સુધી પહોંચે છે. અને ક્ષાયિક ભાવના જ્ઞાનદર્શન ચરિત્રાદિ ગુણો પ્રગટ થાય છે. અને આત્મીય ગુણમાં પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ ક્રિયા અહિં હોય છે. પણ બાહ્ય ક્રિયાઓનો અહિં ઉપયોગ હોતો નથી. કારણકે જ્યાં અંતરંગ પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યાં બાહ્યાચારની જરૂર રહેતી નથી. તેમજ આ દશમાં માનસિક દૂષણ પણ લાગતા નથી. પ્રાપ્ત કરવા લાયક કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી હવે બાહ્ય કોઈપણ બંધનો આચાર રહ્યો નથી. તેમજ અતિચાર લાગવાનું કારણ મિથ્યાત્વાદિ પણ ન હોવાથી સૂક્ષ્મદોષો અહિં લાગતા નથી, વળી જેમ મુનીરાજ ઉપશમ કે ક્ષપ-કશ્રેણીરૂપ પર્વત ઉપર આરોહણ કરે છે. તે પ્રમાણે અહિં પરિણામની ધારાએ આત્માના પંડિત વીર્યના ઉલ્લાસથી ગુણશ્રેણી ઉપર આરોહણ કરે છે, તેમજ નિરાચારપદ પ્રાપ્ત થવાથી આ મહાત્માની પ્રવૃત્તિ તથા ક્રિયા વિગેરે ભવ ગતિથી ન્યારી હોય છે. ॥ ૧૭૭ ॥

આચાર નથી તો ભિક્ષાટનઆચાર કેવી રીતે તે કહે છે.

રત્નાદિક્ષિક્ષાદમ્ભ્યોઽન્યા યથાદક્તન્નિયોજને ।

તથાચારક્રિયાપ્યસ્ય સૈવાન્યા ફલભેદતઃ ॥૧૭૮ા

અર્થ. રત્નાદિની પરીક્ષા કરવામાં એક નિપુણ માણસ છે. અને બીજો અનિપુણ છે, રત્નને ક્ષાર પુટાદિવડે સુંદર

બનાવેલ છે. બધા એક સરખાં દેખાય છે. છતાં જ્ઞેનારની દૃષ્ટિમાં ભિન્નતા પડે છે. જે રત્નની પરીક્ષામાં નિપુણ છે તેની દૃષ્ટિ જુદું કામ કરશે અને જે રત્નની પરીક્ષામાં નિપુણ નથી તેની દૃષ્ટિ રત્નને જુદી રીતે જ્ઞેશે. તે પ્રમાણે:ભિક્ષાદિ આચારક્રિયામિત્રાદિદૃષ્ટિમાં હતી તેજ અહિં છે. છતાં અહિં ફલના ભેદને લઈ જુદા રૂપે છે. ॥ ૧૭૮ ॥

વિવેચન. મિત્રાદિ દૃષ્ટિમાં જે જે આહારાદિ અર્થે ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી તેમાં અમુક અંશે આશીભાવ રહેતો હતો. હવે આ પરા દૃષ્ટિમાં ન્યારે દાખલ થાય છે, ત્યારે તેની ક્રિયાનો દેખાવ ઉપરથી તો એક સામાન્ય સાધુના જેવો દેખાય પણ ફલમાં ઘણો ભેદ પડે છે. કારણ કે હવે આ મહાત્માનું વર્તન તદ્દન નિરાશી ભાવવાળું બની જાય છે. આત્મીય વસ્તુસ્થિતિ સમજી ક્રિયા કરનારને અને ગતાનુગતિક રીતે ક્રિયા કરનારને ફળ મળવામાં મોટું અંતર હોય છે. આ વાત દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે. રત્ન તથા અશ્વની પરીક્ષામાં નિપુણ એવો માણસ કેલવણીથી રત્ન તથા અશ્વને એક જુદાજ રૂપમાં મુકી દે છે. રત્ન તથા અશ્વને જ્ઞેનારા એક સરખી રીતે જુએ છે તોપણ તેના ગુણ દોષના અનુભવીઓ તેને જુદા રૂપમાં નીહાળે છે. અને કિંમત પણ જુદી રીતે આંકે છે. તેવી રીતે પ્રતિકમણ પડિલેહણાદિ આચાર આદૃષ્ટિવાળાને હોતા નથી, તોપણ આહારાદિ ભિક્ષાનો આચાર તો રહેલ છે. છતાં આ આચાર એટલો બધો સુંદર હોય છે કે જ્ઞેનારની દૃષ્ટિએ મિત્રાદિ દૃષ્ટિમાં રહેલા મુનીઓ આહારાદિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને આ પરાદૃષ્ટિમાં રહેલા મુનીઓ તે પણ આહારાદિમાટે પ્રવૃત્ત

કરે છે. આ બંનેનો દેખાવ બાહ્યદૃષ્ટિથી એકસરખો લાગશે. પણ ફલના ભેદને લઈ તેમાં ઘણો તફાવત પડે છે. બાહ્ય દૃષ્ટિવાળા તેની કિંમત એકસરખી આંકશે. પણ ગુણુદોષના બાણુકારો તેની કિંમત બુદ્ધાન્વ પ્રકારે આંકશે. અત્યાર સુધી સાંપરાયિક કર્મનો ક્ષય થતો હતો. કષાય જન્ય કર્મનો ક્ષય થાય તે સાંપરાયિક કર્મક્ષય કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાન થયા પછી આકર્મો રહેતાં નથી. એટલે હવે તેનો ક્ષય કરવા જરૂર રહેતી નથી. પણ હજી લવોપગ્રાહિ કર્મ ચાર રહ્યા છે. આ ચાર કર્મ હોય ત્યાંસુધી મોક્ષ-પરમપદ મળી શકે નહિ. કર્મને આવવાના ચાર મોટા માર્ગો પૈકી મિથ્યાત્વ અવ્રત, અને કષાય આનો ક્ષય થઈ ગયો છે. હવે માત્ર મન, વચન અને કાયાના યોગ રહેલ છે. આનાથી પણ કર્મ ચાલ્યું આવે છે. પણ આ કર્મને ઈર્ષ્યાપથિક કર્મ કહે છે. આ કર્મ પ્રથમ સમયે બંધાય, બીજે સમયે ભોગવાય અને ત્રીજે સમયે ખરી જાય છે. આ લવોપગ્રાહિ કર્મ ભિક્ષા માટે પ્રવૃત્તિ કરતાં ક્ષય થાય છે. પહેલાંની દૃષ્ટિઓમાં સાંપરાયિક કર્મ ક્ષય થતું હતું. હવે ઈર્ષ્યાપથિક-ચાલવાના અંગે લાગેલ કર્મ તેનો પણ ક્ષય અહિં થાય છે. પરિણામે ફરી વખત આ જીવને સંસારમાં આવવું ન પડે એવી રીતે કર્મને દૂર ફેંકી દે છે. જે અનુક્રમથી કર્મને ફેંકી દઈ આ જીવ આગળ વધે છે તે બીના નીચેના લોકમાં જણાવે છે. ॥ ૧૭૮ ॥

તન્નિયોગાત્મહાત્મેહ કૃતકૃત્યો યથાભવેત્ ॥

તથાયં ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગાત્મહામુનિઃ ॥૧૭૯॥

અર્થ. ચિંતામણીરત્નની શોધમાં ફરતો પુણ્યવાન રત્નવણિક, રત્નની પ્રાપ્તિથી જેમ કૃતકૃત્ય થાય છે તે પ્રમાણે આ અધિકૃત મહાસુની ધર્મસંન્યાસ નામના યોગની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થાય છે. ॥૧૭૬॥

વિવેચન. રત્નની પરીક્ષા કરવામાં બાહોશ થએલા વાણીયાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે રત્નચિંતામણી-મનમાં જે ચિંતવે તે વસ્તુ મળે. આવું રત્ન મળે તોજ લેવું, આ પ્રમાણે નિર્ણય કરી પૃથ્વીના ઘણા ખરા ભાગો ફરી વળ્યો. આખરે એક પર્વતના ભાગમાં બકરા ચારતા ભરવાડ પાસે આ રત્ન જોયું. અને પરિણામે તે રત્ન ઘણી મહેનતે તેણે તેની પાસેથી મેળવી કૃતાર્થ જન્યો. જેવી રીતે આ પુન્યશાળી રત્નવણિક રત્ન મેળવી પરમસુખી થયો તેવી રીતે આ પરા દષ્ટિમાં વર્તતો યોગી ધર્મસંન્યાસ નામના પરમ રત્નરૂપ યોગને પામી પરમ કૃતાર્થી થાય છે. પરમપદ હવે હાથમાં આવ્યું તેમ સમજે છે. ॥૧૭૬॥

ધર્મસંન્યાસ યોગની પ્રાપ્તિ જણાવે છે.

દ્વિતિયાઽપૂર્વકરણે મુખ્યોઽયમુપજાયતે ॥

કેવલશ્રીસ્તતશ્ચાસ્ય નિઃસપ્તના સદોદયા ॥૧૮૦॥

અર્થ. આ ધર્મસંન્યાસ નામનો યોગ ખીજા અપૂર્વ કરણમાં મુખ્યપણે પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ ધર્મસંન્યાસ યોગની પ્રાપ્તિ થતાં આ મહાત્મા વિરોધ વગર નિરંતર ઉદયવાળી એવી કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીને મેળવે છે. ॥૧૮૦॥

વિવેચન. પ્રથમ અપૂર્વ કરણ, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ

પ્રથમ થઈ ત્યારે કરવામાં આવેલ હતું. આ ખીના પહેલા જ્ઞાવી ગયા છીયે, હવે અહીં આ જીવ સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ કરી દેશવિરતી મેળવી સર્વ વિરતીમાં જ્યારે દાખલ થાય છે, ત્યારે ધર્મસંન્યાસ નામનો યોગ છઠ્ઠે ગુણ ઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે જે દેવપૂજા, પૌષધ વિગેરે ક્રિયા કરતો હતો મલ સાફ કરવા રૂપ, તે અહિં સર્વ વિરતી પ્રાપ્ત થવાથી તેના ત્યાગરૂપ આ ધર્મ સંન્યાસ યોગ ગૌણ સમજવો. મુખ્ય ધર્મસંન્યાસ યોગ તો આઠમા ગુણ ઠાણે ખીજું અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થતાં ક્ષપકશ્રેણી માંડી ઘાતી કર્મ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચાર કર્મનો ક્ષય કરી વિરોધ વગરની નિરંતર ઉદયવાળી કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી પ્રતિપાત વગરની જ્યારે આ મહાત્મા મેળવે છે ત્યારે આ મુખ્ય યોગ હોય છે. અહિં હજી મન વચન અને કાયાના યોગ તથા ખીજા સામાન્ય ચાર અઘાતિ કર્મો બાકી રહે છે. આ પ્રમાણે આ દષ્ટિમાં જીવ આગળ વધે છે. ॥૧૮૦॥

સિંહાવલોકન ન્યાયથી કેવલશ્રીનો નિશ્ચય કહે છે

સ્થિતઃ શીતાંશુવજ્જીવઃ પ્રકૃત્યા ભાવશુદ્ધયા ॥

ચંદ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં તદાવરણમભ્રવત્ ॥૧૮૧॥

અર્થ, સ્વાભાવિક ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ વડે આ જીવ ચંદ્ર-માની માફક નિર્મળ રહેલો છે. ચંદ્રની ચંદ્રિકા-જ્યોત્સ્ના પ્રકાશ માફક વિજ્ઞાન રહેલ છે. અને કેવલજ્ઞાનનું જે આવરણ તે વાદળાની માફક સમજવા. ॥૧૮૧॥

વિવેચન. જેમ ચંદ્રમા અનાદિ કાળથી નિર્મળ અને શુદ્ધ છે, તેવી રીતે આ જીવ પણ અનાદિકાલથી પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને લઈ ચંદ્રની માફક પ્રકૃત્યા-સ્વભાવિક નિર્મળ અને ભાવશુદ્ધિથી શુદ્ધ રહેલ છે. તેમજ ચંદ્રમાની જેમ ચંદ્રિકા-જ્યોત્સ્ના-પ્રકાશ આ જેમ સ્વભાવ સિદ્ધ અનાદિ કાલનો રહેલ છે તે પ્રમાણે જીવની સાથે વિજ્ઞાન વિવેક જ્ઞાન, અનાદિકાલથી શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ રહેલ છે. તેમજ જેમ ચંદ્રમાના ઉપર મેઘની વાદળી-વાદળાં આવવાથી ચંદ્રમાનું શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રકાશરૂપ ધર્મને જેમ આચ્છાદિત કરી નાખે છે તેવી રીતે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવલજ્ઞાનરૂપ ધર્મને આ વાદળારૂપી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આવરણો દાખી દે છે. આત્મા નું શુદ્ધસ્વરૂપ સતચિદાનંદ રૂપ અનાદિકાલથી આત્મામાં સિદ્ધ છે, તેજ ખહાર આવે છે. ઉપરનું આવરણ ખસી જતાં ખાકી આત્મામાં જે ન હોય તે કદાપિ ખહાર આવેજ નહિ. આથી એ જણાવ્યું કે કેવલશ્રી આત્મામાંજ છે. તેજ આવરણ ખસી જતાં ખહાર આવે છે. ॥૧૮૧॥

આ વાત ચાલુ બીનામાં ઘટાવે છે.

ઘાતિકર્મામ્બ્રકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતેઃ ॥

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥૧૮૨॥

અર્થ. ઘાતિ કર્મો વાદળા જેવા છે, ઉપર જણાવેલા યોગસંન્યાસરૂપ વાયુના ઉપઘાતથી ઘાતિકર્મરૂપ વાદળા જ્યારે ખસી જાય છે ત્યારે શ્રીમાન્ એવો આ આત્મા જ્ઞાન કેવલી-સર્વજ્ઞ બને છે. ॥૧૮૨॥

વિવેચન. પ્રથમ જે બીના જણાવી તેનો ઉપનય ઘટાવતાં જણાવે છે કે ઘાતિકર્મ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અતંરાય આ ચાર ઘાતિકર્મ વાદળાં જેવા જાણવા. બીજા અપૂર્વકરણમાં પ્રથમ જણાવી ગયા એવા ધર્મસંન્યાસ નામના યોગરૂપ પવનના અપાટાથી જેમ વાદળાં આલ્યાં બંધ છે, તેવી રીતે ક્ષપકશ્રેણીમાં આરૂઢ થયેલો આ મહાત્મા શ્રેણી સમાપ્ત થતા ઘાતિકર્મરૂપ વાદળાંનો નાશ કરી શ્રીમાન્ આ આત્મા આત્મિક પુરૂષાર્થના યોગથી જ્ઞાનકેવલી સર્વજ્ઞ બને છે ॥૧૮૨॥

આજ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે.

ક્ષીણદોષોઽથ સર્વજ્ઞઃ સર્વલબ્ધિફલાન્વિતઃ ॥

પરં પરાર્થં સંપાદ્ય તતો યોગાન્તમશ્નુતે ॥૧૮૩॥

અર્થ. રાગદ્વેષાદિ સકલ દોષો જેઓના ક્ષય થયા છે એવા, તથા સર્વલબ્ધિઓ રૂપી ફલથી યુક્ત એવા સર્વજ્ઞ પ્રભુ ભવ્ય જીવોને સમ્યક્તવની પ્રાપ્તિ કરાવવા રૂપ પર ઉપકાર કરીને પછી નિર્વાણ પામવાના સમયે યોગસંન્યાસ નામના બીજા યોગને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧૮૩॥

વિવેચન. ઉપરના શ્લોકમાં સર્વજ્ઞ બને છે તેમ જણાવ્યું તો તે વાતને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે જ્યાં સુધી દાનાદિ અંતરાયો તથા હાસ્થાદિ વિગેરે સમગ્ર દોષો ક્ષય ન થાય ત્યાંસુધી કોઈ પણ બંધની લબ્ધિઓ થતી નથી. આ સકલદોષ ક્ષય થવાથી જન, ઓહિજન પરમોહિજન વગેરે અનેક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતાં સર્વજ્ઞ-સર્વ

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને જાણનારા અને છે. સર્વ જાતની ઉત્સુ-
કતા મટી જાય છે, અને પરના લલા ખાતર આ પૃથ્વી-
તલમાં વિચરતા અનેક લવ્ય જીવોને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ
કરાવી મહાન્ ઉપકાર કરે છે, તે પછી પરમપદ પામવાની
તૈયારીના સમયે યોગસંન્યાસ નામના યોગની પ્રાપ્તિ અહિં
શરૂ થાય છે. આ યોગ પ્રાપ્ત થતાં હવે શું લાભ મળે
છે તે જણાવે છે. ॥૧૮૩॥

તત્ર દ્રાગેવ ભગવાનયોગાયોગસત્તમાત્ ॥

ભવવ્યાધિક્ષયં કૃત્વા નિર્વાણં લભતે પરમ્ ॥૧૮૪॥

અર્થ. તત્ર યોગસંન્યાસ યોગના અંતે શૈલેશીકરણ
અવસ્થામાં જદ્દી પાંચ અક્ષર ઉચ્ચારણ કાળ માત્રમાં ભગ-
વાન શૈલેશીકરણથી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને
પામે છે. ॥ ૧૮૪ ॥

વિવેચન. તેરમા ગુણુઠાણામાં રહી અનેક લવ્યજી-
વોના અજ્ઞાનરૂપ અધિકારનો નાશ કરાવીતેઓને જડચૈત્યન્યનું
સ્વરૂપ સમજાવી મોક્ષમાર્ગના અધિકારી બનાવી તે માર્ગ
તરફ લઈ જાય છે. પોતે આત્માનંદમાં મસ્ત રહી સ્વાભા-
વિક આનંદની પરાકાષ્ટા અનુભવે છે. એવી ઉત્કૃષ્ટ દશામાં
કેટલોક વખત પૃથ્વીતલને પાવન કરી છેવટે શૈલેશીકરણ
અવસ્થામાં યોગસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ પ્રાપ્ત થતાં
મન, વચન અને કાયાના યોગ ઉપર પૂર્ણ જય મેળવી
બાકીના ચાર અઘાતી કર્મો વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને
આયુષ્યનો ક્ષય કરી અયોગિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ભવવ્યા-
ધિક્ષય કરી પરમશાંતિ જ્યાં છે એવું નિવૃત્તિસ્થાન પ્રાપ્ત

કરે છે અને ત્યાં સદાકાળ રહે છે, એ સ્થિતિમાંથી ફરી કર્મકલેશમય સંસારમાં આવવાનું નથી. અને સંપૂર્ણ તાત્ત્વિક સુખના રસનો નિરંતર આસ્વાદ લેવાનો છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ આપણા સર્વનું સાધ્ય છે. અને એના માટે આ સર્વ પ્રયત્ન છે. એ સ્થિતિમાં જે આનંદ છે તે વચનથી કહી શકાય તેમ નથી. ॥૧૮૫॥

મુક્તિમાં નિવૃત્તાત્મા કેવા હોય છે તે કહે છે.

વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે યાદશસ્તાદશોહ્યમ ॥

નાભાવો ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિનાઽવ્યાધિતો ન ચ ॥૧૮૬॥

અર્થ. જેવી રીતે વ્યાધિથી મુક્ત થયેલો પુરૂષ લોકમાં શાંતિનો અનુભવ કરે છે તેમ મુક્તિમાં આ નિવૃત્તાત્મા પરમ શાંતિનો અનુભવ કરે છે, પણ અભાવરૂપ નથી. તેમજ વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો તેમ પણ નથી. તેમજ પૂર્વે વ્યાધિ વગરનો હતો તેમ પણ નથી. વ્યાધિ જવાથી તે અભાવરૂપ બનતો નથી. પણ શાંતિનો અનુભવ કરે છે. તેવી રીતે મુક્તિમાં પરમશાંતિનો અનુભવ કરે છે. ॥૧૮૬॥

વિવેચન. કોઈ દર્શનકાર મુક્તિમાં ગયેલા જીવાત્માને ખુઝાઈ ગયેલા દીવા સમાન અભાવરૂપ માને છે. આ મતનું ખંડન કરતાં શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે જેમ લોકમાં કોઈ માણસ વ્યાધિનો ક્ષય થવાથી જેવી રીતે પરમ શાંતિને પામે છે તેવી રીતે મુક્તિમાં આ જીવાત્મા પરમશાંતિને પામે છે. પણ ખુઝાઈ ગયેલા દીવાના અભાવરૂપ બની જતો નથી, તેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો તેમ પણ નથી. વ્યાધિથી

મુક્ત થયેલોજ છે. તેવી રીતે આ જીવ પણ પૂર્વે કર્મ વ્યાધિવાળો હતો તે હમણા કર્મવ્યાધિથી મુક્ત થઈ મુક્તિમાં પરમશાંતિનો અનુભવ કરે છે. પણ જડરૂપ બનતો નથી, આવી મુક્તિ માટે કોઈપણ બુદ્ધિમાન પ્રવૃત્તિ કરેજ નહિ. ॥૧૮૫॥

આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે.

भव एव महाव्याधि जन्ममृत्युविकारवान् ॥

विचित्रमोहजननस्तोत्ररागादिवेदनः ॥૧૮૬॥

અર્થ. સંસાર છે તેજ મહાવ્યાધિ છે, અને જન્મ, જરા, મરણ આ બધા વ્યાધિના વિકારો, અને નાના પ્રકારના મોહથી ઉત્પન્ન થતો ગાઠરાગનો અનુભવ તે વેદના સમજવી. ॥૧૮૬॥

વિવેચન. ઉપરના શ્લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરૂષ પરમશાંતિને પામે છે એમ જે જણાવ્યું તો અહિં પૂછવામાં આવે છે કે તે વ્યાધિ કઈ બતની છે? આના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે ભવ સંસાર તેજ મહા વ્યાધિ છે કે જેના બળથી આ જીવ ચારગતિની મહાવેદનાનો અનુભવ કરે છે. જેમ વ્યાધિથી શરીરમાં અનેક પ્રકારના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી મહા વ્યાધિથી આજીવમાં જન્મ, જરા, મરણ, વિગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ વ્યાધિથી માણસ અનેક પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે અહિં મિથ્યાત્વના ઉદયને લઈ સ્ત્રિસંબંધી ઉત્પન્ન થતાં નાના પ્રકારના વિકારોનો ગાઠ જે અનુભવ કરવો તે જેમાં વેદના રહેલી છે. ॥૧૮૬॥

मुख्योऽयमात्मनो ऽनादिचित्रकर्मनिदानजः ॥

तथानुभवसिद्धत्वात् सर्वप्राणभृतामिति ॥૧૮૭॥

અર્થ. ઉપચાર વગરનો આ સંસારરૂપી વ્યાધિ જીવને અનાદિ કાળના લિન્નલિન્ન કર્મના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને આ બીના તમામ પ્રાણીઓને અનુભવ સિદ્ધ છે. ॥૧૮૭॥

વિવેચન. આ સંસારને વ્યાધિની ઉપમા જે આપી છે તે કલ્પિત નથી, પણ સત્ય છે. વળી આ સંસારરૂપી વ્યાધિ આ જીવને આજકાલની લાગેલી નથી પણ અનાદિ અનંતકાળની લાગેલી છે. અને આ વ્યાધિ દ્રવ્યકર્મ-અનુદય અવસ્થાવાળા, ભાવકર્મ ઉદય અવસ્થાવાળા ભેદથી લિન્નલિન્ન કર્મના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને આ બીના જન્મ, જરા, મરણાદિના અનુભવવડે તમામ પ્રાણી ગણ મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવ, નારકાદિ તમામ જીવોને અનુભવ સિદ્ધ વાત છે. ॥૧૮૭॥

एतन्मुक्तश्च मुक्तोपि मुख्य एवोपपद्यते ॥

जन्मादिदोषविगमात्तददोषत्वसंगतेः ॥१८८॥

અર્થ. આ ભવ વ્યાધિ વડે જે મુકાણો તેજ વાસ્તવિક મુક્ત થયો-પરમપદને પામ્યો જાણવો. જન્મમરણાદિ દોષ આલ્યા જવાથી અદોષપણાને પામે છે. ॥ ૧૮૮ ॥

વિવેચન. કેટલાક મતવાળા સંસારમાંજ જનક વિદેહી વિગેરેને શરીર છતાં મુક્ત માને છે, વળી કેટલાક દીવાના ખુઝાઈ જવા જેવી મુક્તિ અહીં સંસારમાં માને છે. તેઓને સમજાવતાં ગુરૂશ્રી જણાવે છે કે આનું નામ મુક્તિ કહેવાય નહિ, પણ આ સંસારરૂપી મહાવ્યાધિ જન્મ, જરા, મરણાદિ દુઃખોને આપનાર તેનાથી જે મુક્ત થવું, ફરી આ સંસારમાં આવવાપણું ન રહે તેજ ખરેખરી વાસ્તવિક મુક્તિ કે મુક્ત થયો જાણવો. કારણ કે હવે આ જીવનાં જન્મ, જરા, મરણ,

ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવું આ વિગેરે દોષો આલ્યા બંધ છે. અને દોષરહિત બને છે. સદોષપણું બંધાંસુધી છે ત્યાંસુધી સંસાર છે. દોષરહિતપણું બંધાં છે ત્યાં પરમપદ-મોક્ષ છે. ૧૮૮

આ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે.

તત્સ્વભાવોપમર્દેડપિ તત્તત્સ્વાભાવ્યયોગતઃ ॥

તસ્યૈવ હિ તથાભાવા તદ્દોષત્વસંગતિઃ ॥૧૮૯॥

અર્થ. આત્માના મૂળ સ્વભાવને કર્મના વેદ નથી ઉપ-મર્દન-ફારફેર થયા છતાં પણ તે આત્માનો જીવત્વ સ્વભાવ છે તેમાં ફારફેર પડતો નથી. “તસ્ય” દોષસહિત આત્માનો એવો સ્વભાવ છે કે પરિણામે દોષરહિત થાય છે, જન્મદિના ત્યાગથી દોષવાન્ આત્મા અદોષવાન્ બને છે. ॥૧૮૯॥

વિવેચન. ચંદ્રમાની માફક આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છતાં પણ વાદળાથી જેમ ચંદ્રનું તેજ દબાય છે તે પ્રમાણે અનાદિકાળના લાગેલા કર્મરૂપ વાદળથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દબાઈ બંધ છે. અથવા ઉપમર્દન ફારફેર થાય છે. છતાં પણ જન્મ મરણાદિ ભાવ આલ્યા જવાથી જીવના તે તે સ્વભાવના સંબંધને લઈ જીવનું તે તે સ્વભાવપણું-જીવત્વપણું તે કાયમ રહે છે. તેમાં ફેરફાર થતો નથી. તેજ વાત કહે છે કે, “તસ્ય” દોષસહિત એવા આત્માનો એવોજ સ્વભાવ છે કે “સપ્ત” તેજ આત્મા “તથા ભવતિ” દોષરહિત થાય છે. “તત્તચ્ચતસ્યૈવ તથા ભવાત્” આત્માના તથા સ્વભાવને લઈ જન્મ જરા મરણાદિ ભાવનો ત્યાગ થવાથી આત્માદોષ રહિત બને છે. દોષવાળો હોય છે તેજ અદોષવાળો બને છે. ૧૮૯

આ ઉપરથી આ વાત અંગીકાર કરવી તે કહે છે.

સ્વભાવોઽસ્ય સ્વભાવો યન્નિજા સત્તૈવતત્ત્વતઃ ॥

ભાવાવધિરયં યુક્તો નાન્યથાઽતિપ્રસંગતઃ ॥૧૯૦॥

અર્થ. આત્માનું જે સ્વરૂપ તે સ્વભાવ સમજવો. પરમાર્થથી તો પોતાની સત્તા-વિદ્યમાનતા તેજ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ છે તે “ભાવાવધિ” આત્મસ્વરૂપ સુધી છે. બીજી રીતે યુક્ત નથી નહિ તો અતિ પ્રસંગ દોષ આવે ॥૧૯૦॥

વિવેચન. આ તમામ બીના ઉપરથી એ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપે રહેવું આત્માનો જે મૂળ સ્વભાવ છે સત્ ચિદાનંદ સ્વરૂપ તે રૂપે બનવું તેનું નામ યુક્ત થયો જાણવો, તેજ વાત જણાવે છે કે આત્માનું જે મૂળસ્વરૂપ તેનું નામજ સ્વભાવ છે. પરમાર્થથી પોતાની સત્તા-વિદ્યમાનતા તેજ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવના અંગે ફરી પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે સ્વભાવ શું વસ્તુ છે ! ઉત્તરમાં આત્માની સત્તા; આત્માની સત્તા એટલે શું ? ઉત્તરમાં આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે આ સ્વભાવ-ભાવાવધિ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ સુધી વિકલ્પો કરી શકાય છે, પછી આગળ વિકલ્પો કરી શકાતા નથી. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ એટલે આત્માનો સ્વભાવજ કહેવો પડશે પણ બીજી રીતે કહેવું વ્યાજબી નહિ ગણાય. શા માટે ! ઉત્તરમાં કહે છે કે અતિ પ્રસંગ દોષ પ્રાપ્ત થાય. કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિનિયત સ્વરૂપ પછી રહેવાપામે નહિ. જેની ઇચ્છામાં આવેતે પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ કલ્પી શકશે. આનું નામ અતિ પ્રસંગદોષજાણવો. ૧૯૦

આ અતિપ્રસંગ દોષ જણાવે છે.

अनन्तरक्षणाऽभूतिरात्मभूतेह यस्य तु ॥

तयाऽविरोधान्नित्योऽसौ स्यादसन्वा सदैव हि ॥१९१॥

અર્થ. દરેક પદાર્થોમાં ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે પણ જે વાદિ આત્મરૂપ વર્તમાનક્ષણનેજ ઉત્પત્તિનું કારણ માની આગળપાછળના ક્ષણોમાં ઉત્પત્તિ માનતો નથી. તેના મતમાં અનંતરક્ષણની અભૂતિ-અનુત્પત્તિ સાથે વર્તમાન ક્ષણભાવને વિરોધ ન હોવાથી આ વર્તમાન ક્ષણ નિત્ય બનશે. અથવા કાયમમાટે અસન્-અવિદ્યમાન થશે. ॥૧૯૧॥

વિવેચન. પ્રથમ કહ્યા મુજબ આત્મસ્વભાવ આત્માની સત્તા અગર આત્મસ્વરૂપ છે, આમ માનવામાં ન આવે તો અતિપ્રસંગદોષ આવશે. આ વાત અહિં બતાવે છે કે આત્માનું સ્વરૂપ કે આત્માની સત્તા દ્રવ્ય તથા પર્યાયરૂપ છે, નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ છે. આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન અને આરિત્ર રૂપ છે. આ ઉપયોગો વારંવાર પલટાતા હોવાથી અનિત્ય સ્વરૂપ આત્મા છે. અને મૂળ આત્મ દ્રવ્ય તેમાં ફેરફાર થતો ન હોવાથી આત્મા નિત્ય સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે આત્મ દ્રવ્યનું સત્યસ્વરૂપ છતાં આત્માને ક્ષણિક અનિત્ય કે નિત્ય એકાંતથી માનવો તે યોગ્ય ગણાય નહિ. ઔદ્ધદર્શનવાળા આત્માને ક્ષણિક માને છે, અને જે ક્ષણમાં પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો તેજ ક્ષણમાં તેની સત્તા છે પણ આગળ પાછળના ક્ષણમાં તે પદાર્થની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવતી નથી. વર્તમાન ક્ષણરૂપ આત્મભૂતિ-સત્તા માનવામાં આવે

છે આ વર્તમાન ક્ષણરૂપ પદાર્થને અનંતર ક્ષણની અનુ-
ત્પત્તિની સાથે વિરોધ ન હોવાથી તે નિત્ય બની જશે.
કારણકે વર્તમાન ક્ષણની માફક સદા અનંતર ક્ષણની અભૂતિ-
અનુત્પત્તિપણુ બેઠેલ છે અથવા જો વર્તમાન ક્ષણરૂપ પદાર્થ
કાયમ માટે નથી તો પછી અનંતર ક્ષણની ઉત્પત્તિની
વાતજ કયાં રહે છે ? અનંતર ક્ષણને વર્તમાનક્ષણુ ગ્રસી
લે છે-ખાઈ જાય છે વર્તમાન હોય તોજ અનંતર ક્ષણ
હોય છે-પણુ જ્યાં વર્તમાનક્ષણુ નથીત્યાં અનંતર ક્ષણુ પણુ
હોતો નથી. આ ઐધ્ધમતની માન્યતાવાળા પાંચ શ્લોક
આસ વિચારવા જેવા છે. ધીમે ધીમે હૃદયમાં ઉતરશે. ॥૧૯૧॥

ઐધ્ધની કહેલ વાતને દૂર કરતાં કહે છે.

સ એવ ન ભવત્યેતદન્યથા ભવતીતિવત્ ॥

વિરુદ્ધં તન્નયાદેવ તદુત્પચ્યાદિતસ્તથા ॥૧૯૨॥

અર્થ. ઐધ્ધદર્શનકાર કહે છે કે બીજા સમયે તે
પદાર્થ નથી, અહિં શાસ્ત્રકાર તેને પુછે છે કે તે પદાર્થ નથી
એટલે કયાં ગયો ? તો કહે છે કે અન્યથા થાય છે-બીજા
રૂપે બને છે. અહિં ઉત્તર આપે છે કે ઐધ્ધમતનું આ કહેવું
વિરુદ્ધ છે. જો તે પદાર્થ છે તો અન્યથા કેમ થાય ? અને
જો તે અન્યથા છે તો પછી તે પદાર્થ છે એમ કેમ કહેવાય ?
આ વિરુદ્ધતા સમજવી. વળી તે અભાવની ઉત્પત્તિ પણુ
કેમ થાય ? આ પણુ વિરુદ્ધજ છે. ॥૧૯૨॥

વિવેચન. ઐધ્ધદર્શનકાર પદાર્થને ક્ષણિક માને છે.
અને બીજે સમયે તેનો નાશ માને છે. છતાં જોવામાં તો

તેનો તેજ આવે છે આનો ઉત્તર તેઓ એમ આપે છે કે તેના જેવો દેખાય છે. બાકી તેતો બીજે ક્ષણેજ નાશ પામી ગયો. માટે તેઓ કહે છે કે બીજે ક્ષણે “ સ एव न भवति ” તે પદાર્થ નથી રહેતો—અભાવરૂપ બન્યો. શાસ્ત્રકાર તેને પુછે છે કે તેનું શું થયું તો કહે છે કે અન્યથા ભવતિ બીજરૂપે બન્યો. અહીં શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે આ ઐધ દર્શનકારનું કહેવું પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. મારી મા વાંઝણી છે એના જેવું છે. “यदि सएवकथमन्यथा अन्यथा चेद् भवति कथं स ज्ञे ते पदार्थ છે. તો અન્યથા કેમ બને? અને અન્યથા બીજી રીતે છે—અભાવરૂપે છે તો તે પદાર્થ છે એમ કેમ બને? આ બીના “સ एव न भवति” તેની સમાન છે તે જ કહે છે. જો તેજ છે તો પછી કેમ ન હોય? જો નથી તો પછી તે કેવી રીતે હોઈ શકે? આ બંધી બીના પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. આ બધાનો નિચોલ—રહસ્ય કહે છે. “तदुत्पत्त्यादितः ”અભાવની ઉત્પત્તિ થતીજ નથી અને થાય તો તે વિરૂદ્ધ છે. ॥૧૯૨॥

આજ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરે છે.

सतोऽसत्त्वे तदुत्पाद स्ततो नाशोऽपि तस्य यत् ॥

तन्नष्टस्य पुनर्भावः सदा नाशे न तत्स्थितिः ॥૧૯૩॥

અર્થ. વિદ્યમાન પદાર્થને અસત્ અંગિકાર કરે છતે અસતનો ઉત્પાદ થયો. તત: ઉત્પાદથી અસતવનો ફરી પાછો ભાવ થશે અને કાયમ નાશ અંગીકાર કરે છતે સતત્ સ્થિતિ—પદાર્થની સ્થિતિ નહિ રહે. ઇચ્છિત ક્ષણે પણ તે પદાર્થ નાશ પામી જશે. ॥૧૯૩॥

વિવેચન. દરેક વસ્તુ અપેક્ષાવાળી છે. સ્યાદ્વાદ છે. આ સ્યાદ્વાદને છોડી એકાંતવાદ માનવામાં આવે તો લોકમાં હાંસી પાત્ર તે માણસ બને છે. દ્રવ્યથી વસ્તુ નિત્ય છે અને પર્યાયથી વસ્તુ અનિત્ય છે એમ માનવામાં આવે તો આગળ બતાવવામાં આવતા દોષો લાગવા સંભવ રહે નહિ. રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ આ વિગેરે પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે પલટાય છે. આ વાત અમુક અંશે ખરી છે. પણ પર્યાયોનો અમુક અંશે ફારફેર થવાથી સર્વથા પદાર્થો નાશ પામી જતા નથી. આજ વાતને અંગે કહે છે કે “**સ एष न भवति**” આ વચનને અનુસારે વિદ્યમાન પદાર્થોનો અભાવ અંગીકાર કરે છતે “**तदुत्पाद**” અસત્વનો ઉત્પાદ ઉત્પતિ મનાણી ‘**ततोः**, અસત્વના ઉત્પાદથી ફરી અસત્વનો નાશ પણ મનાયો. તેમજ જે ઉત્પત્તિવાળું હોય છે તે અનિત્ય હોય છે. આ પ્રમાણે નાશ પામતા એવા “**सत्वस्य**” પદાર્થનો પુનર્ભાવ થાય છે તેજ રૂપથી, નહિ તો અસત્વનો વિનાશ બની શકેજ નહિ. વાદી કહે છે કે નાશ છે તે નાશરૂપથી રહેલ છે. તેમજ આગળ અને પાછળ અવસ્થિત છે. આ પ્રમાણે આ શંકા કરે છતે તેને ઉત્તર આંપે છે કે “**सदा-**” નિરંતર નાશ અંગીકાર કરે છતે ન તત્ સ્થિતિ-વિવક્ષિત ક્ષણે, ઇચ્છિત અવસરે નાશની “**स्थिति**” વિદ્યમાનતા ટકી શકવાની નથી. સ્થિતિના ટાઇમે પણ પદાર્થ નાશરૂપેજ રહેલ છે. કારણ કે પદાર્થ સ્વરૂપે સ્થિતતો નથી નાશ-રૂપે રહેલ હોવાથી. ॥૧૯૩॥

स क्षणस्थितिधर्मा चेद् द्वितीयादिक्षणे स्थितौ ॥

युज्यते हेतदप्यस्य तथा चोक्तानतिक्रमः ॥ ૧૯૪ ॥

અર્થ. સઃ નાશ ક્ષણુ સ્થિતિધર્મવાળો જો માનશે તો તે ભાવરૂપ જ બન્યો. વિદ્યમાનતા વસ્તુની હોય છે, નાશ-અવસ્તુની વિદ્યમાનતા હોતી નથી. બીજા ત્રીજાદિ ક્ષણુમાં પણ તે નાશની સ્થિતિ રહે છે તેજ ક્ષણુ સ્થિતિ ધર્મતા ચાલુ પદાર્થને ઘટી શકે છે અને આ પ્રમાણે થયે છે તે ઉક્ત બીનાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. ॥૧૬૪॥

વિવેચન. વાદિ ઐધ્ધ દર્શનકાર કહે છે કે દરેક પદાર્થ એક ક્ષણુ સુધી રહે છે. તે પ્રમાણે નાશ પણ એક ક્ષણુ ધર્મવાળો છે, અહિં ઉત્તર આપતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે એક ક્ષણુ સ્થિતિ ધર્મવાળો નાશ માનશે તો તે ભાવજ થયો, ધર્મ હોવાથી તે ધર્મી બન્યો. અને જે ધર્મી હોય તેજ અમુક ક્ષણુ ટકી શકે છે આક્રી નાશ અભાવરૂપ હોય છે તે અમુક ટાઈમ ટકતો નથી. પણ કાયમ માટે તેનો અભાવ જ હોય છે. જેમ સસલાના શીંગડાં, આકાશનું પુષ્પ, વંધ્યાનો પુત્ર, આ બધા અભાવો ત્રિકાલાવચ્છિન્ન હોય છે પણ ક્ષણુ સ્થિતિ ધર્માવચ્છિન્ન હોતા નથી, છતાં પણ બીજા ત્રીજા આદિ ક્ષણુમાં નાશની વિદ્યમાનતા માનશે તોજ આ ચાલુ પદાર્થને ક્ષણુ સ્થિતિ ધર્મતા ઘટી શકશે. અને આ પ્રમાણે માનશે તોજ ક્ષણુ સ્થિતિ ધર્મતા તમો કહી ગયા તેનું ઉલ્લંઘન થશે નહિ. સારાંશ એ છે કે પદાર્થ ક્ષણિક માનવો છે. અને બીજા ક્ષણુ પદાર્થનો અભાવ માની પાછો તેનો ઉત્પાદ માનવો છે. અભાવની ઉત્પત્તિ કદી થઈ શકતી નથી, છતાં પણ બીજે ક્ષણુ પદાર્થ એવોજ જોવામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આવતો હોવાથી તે ઐધ્ધદર્શનકારને બીજે

ક્ષણે નાશ પામેલ પદાર્થને ફરી ઉત્પન્ન થવાની પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ કલ્પના કરવી પડી. ॥૧૯૪॥

આ કેવી રીતે તે બતાવે છે.

ક્ષણસ્થિતૌ તદૈવાસ્ય નાસ્થિતિર્યુક્ત્યસંગતેઃ ॥

નપશ્ચાદપિ સેત્યેવં સતોઽસત્ત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ॥૧૯૫॥

અર્થ. પદાર્થને ક્ષણ સ્થિતિવાળો માને છતે વિવક્ષિત ક્ષણમાં આ પદાર્થની અસ્થિતિ નથી, પણ વિદ્યમાનતાજ છે. યુક્તિની અસંગતિ નથી, યુક્તિ બતાવે છે, પહેલા ક્ષણે સત્ત્વ, બીજા ક્ષણે અસત્ત્વ, ત્રીજા ક્ષણે અસત્ત્વનો અભાવરૂપ સત્ત્વપણું પ્રાપ્ત થાય છે. “પશ્ચાદપિ” બીજા ક્ષણમાં પણ અસ્થિતિ નથી, બીજા ક્ષણમાં પણ પદાર્થ વિદ્યમાન છે. “સતોઽસત્ત્વે” વિદ્યમાન પદાર્થને અસત્ માને છતે બીજા ક્ષણમાં અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થવાથી સત્ત્વપણુંજ પ્રાપ્ત થાય છે આજ વાતનું અનુવર્તન થયા કરે છે. ॥૧૯૫॥

વિવેચન. ઔદ્ધ દર્શનકાર દરેક પદાર્થને ક્ષણસ્થિતિવાળો માને છે, બીજા ક્ષણે દરેક પદાર્થનો નાશ થાય છે અને ત્રીજા ક્ષણે ફરી પદાર્થની ઉત્પત્તિ માને છે. આ કલ્પના તેની અજ્ઞાનતાજ જણાવે છે, બીજા ક્ષણે તેનો તેજ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, પણ નાશ પામતો કોઈ જોઈ શકતુંજ નથી. આજ વાત જણાવે છે કે પદાર્થને ક્ષણસ્થિતિવાળો માને છતે વિવક્ષિત ક્ષણે આ પદાર્થની અસ્થિતિ નથી, પણ વિદ્યમાનતાજ છે, યુક્તિની અસંગતિ નથી પણ યુક્તિથી આ વાત જણાવે છે કે ત્રીજા ક્ષણે

અસત્વના અભાવરૂપ સત્વરૂપ પદાર્થની સ્થિતિનો વિરોધ આવતો નથી. આ યુક્તિ છે, તેમજ પશ્ચાત્પણ, બીજા ક્ષણમાં પણ અસ્થિતિ નથી. આ વાત અસંગત નથી પણ સંગતજ છે. ત્રીજા ક્ષણમાં અસત્વના અભાવરૂપ સત્વરૂપ પદાર્થની સ્થિતિમાં અસ્થિતિનો વિરોધ છે—આ યુક્તિ છે. સારાંશ જણાવતાં કહે છે કે ઔદ્ધ મતમાં વિદ્યમાન પદાર્થનો બીજે ક્ષણે અભાવ માનવાથી અસત્વપણું પદાર્થમાં તેના કહેવા પ્રમાણે રહે છે. ‘તતશ્ચ’ આ ઉપરથી “સતોઽસત્ત્વે તદુત્પાદ” વિદ્યમાન પદાર્થનું બીજે ક્ષણે અસત્વપણું પ્રાપ્ત થતાં ત્રીજે ક્ષણે પાછો અસત્વનો ઉત્પાદ થયો એટલે સત્વપણું પ્રાપ્ત થયું. વળી ચોથા ક્ષણે સત્વનું અસત્વપણું થયું. પાંચમે ક્ષણે પાછું સત્વપણું થયું. આ પ્રમાણે આવર્તન ચાલ્યા કરશે. પણ ક્ષણ ક્ષયીપણું પદાર્થમાં કદાપિ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. વળી આત્માદિ પદાર્થોને ક્ષણિક માનવાથી અંગીકાર કરેલ, વ્રત, તપ, જપ, ધ્યાન વિગેરેનું ફળ કેને મળશે ! આ બધા નકામા થઈ જવાના, જે આત્માએ વ્રત, તપ, જપ કરેલ છે તે આત્મા તો ક્યારનો નાશ પામી ગયો, આ તો તમારા કહેવા પ્રમાણે નવીન ઉત્પન્ન થયો, હવે આ આત્માએ વ્રતાદિ નહિ કર્યા છતાં ફળ આને લોગવવાનું રહ્યું, અને જે આત્માએ વ્રતાદિ કરેલ છે તેને ફળ મળવાનું નથી. તેતો તરત મરી ગયો છે. આથી આ ઔદ્ધ દર્શનકાર ઉપર કૃત નાશ:—

અકૃતાભ્યાગમ વિગેરે અનેક દોષો આત્માને નિત્યાનિત્ય નહિ માનવાથી લાગુ પડે છે, આત્મા કથંચિત પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, પણ એકલા પર્યાયનયને માનવાથી આત્મ સુકતતાના

અભાવરૂપ અનેક દોષો લાગુ પડે છે. હવે સાંખ્યાદિ જે દર્શનકારો આત્માને એકાંતથી નિત્ય માને છે તેને પણ હિંતશિક્ષા આપતાં શાસ્ત્રકાર મહારાજ જણાવે છે. ॥૧૯૫॥

નિત્ય પક્ષને આશ્રિ કહે છે.

भवभावाऽनिवृतावप्ययुक्ता मुक्तकल्पना ॥

एकान्तैकस्वभावस्य न ह्यवस्थाद्वयं क्वचित् ॥१९६॥

અર્થ. સંસારિક અવસ્થાની નિવૃત્તિ થયા વગર આ આત્માની મુક્ત કલ્પના કરવી તે તદ્દન અચુકત છે, કારણ આત્માને એકાંતથી એક સ્વભાવ માનેલ હોવાથી આત્માની એ અવસ્થા ક્યારે પણ થઈ શકે નહિ. ॥૧૯૬॥

વિવેચન. જેવી રીતે બૌદ્ધ દર્શનકાર એકાંતથી આત્માને અનિત્ય માને છે, તેવી રીતે સાંખ્યદર્શનકાર એકાંતથી આત્માને નિત્ય માને છે, જેવી રીતે આત્માને અનિત્ય માનવાથી આત્મા પરમપદ-મુક્તિ મેળવી શકતો નથી, તેવી રીતે આત્માને નિત્ય સર્વવ્યાપક માનવાથી આત્મા પરમપદ-મુક્તિને કદી મેળવી શકતો નથી. આજ વાત જણાવે છે, સાંખ્યમતમાં આત્માને એકાંતમાં નિત્ય, અકર્તા, ભોક્તા અને સર્વવ્યાપક માને છે, તેમજ “અમ્નચ્યુતાનુત્પન્ન સ્યરૈ કસ્વભાવં નિત્યં” નિત્યતાનું લક્ષણ બાંધતાં કહે છે કે જેમાંથી કાંઈપણ ઓછું થતું ન હોય, વળી ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય તેમજ સ્થિર એક સ્વભાવવાળું હોય તેને નિત્ય કહે છે. હવે અહિં નિત્ય, સ્થિર જેને કારકેર વગરના એક સ્વભાવવાળા આ સંસારી આત્માને સાંખ્ય મતવાળા માને છે.

અહીં શાસ્ત્રકાર તેને પુછે છે કે આત્માને એકાંત નિત્ય માને છતે આ જીવની સંસારિક અવસ્થાની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ? અને કર્મજન્ય સુખ દુઃખાદિકનું લોકતૃત્વ લોગવવાપણું પણ કેવી રીતે બનશે ? સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયા સિવાય કર્મનું લોગવવાપણું બનેજ નહિ. અને જે ફેરફાર થાય તે અનિત્ય આત્મા બની જાય. સ્વભાવમાં ફેરફાર થવો એનું નામજ અનિત્યતા છે. તેમજ પૂર્વના સ્વરૂપને છોડ્યા વગર આત્માને મુકતપદની કલ્પના કરવી તે પણ અચુકત છે. એકાંત સ્વભાવવાળા આત્માની જે અવસ્થા સંસારી અવસ્થા, તથા મુકત અવસ્થા કયારે પણ બની શકશે નહિ. અને જે અવસ્થા અંગીકાર કરવામાં આવે તે એકાંત એકસ્વભાવ આત્માનો કલ્પવામાં આવે છે; તેના ઉપર પાણી ફરી વળે છે. ॥૧૯૬॥

તદભાવે ચ સંસારી મુક્તશ્ચેતિ નિરર્થકમ્ ॥

તત્સ્વભાવોપમર્દોઽસ્ય નીત્યા તાન્વિકાઠ્ઠ્યતામ્ ॥૧૯૭॥

અર્થ. અવસ્થા બેનો અભાવ માને છતે આ સંસારી તિર્થચાદિ ભવવાળો, આ ભવપ્રપંચથી મુકત થયેલો, આ વિભાગ જે પડે છે તે નકામો થશે. “તત્સ્વભાવોપમર્દઃ” સંસારિક સ્વભાવના ઉપમર્દનથી—અભાવથી આ આત્માની ન્યાયથી—પારમાર્થિક રીતીથી મુકિત અંગિકાર કરો. ॥૧૯૭

વિવેચન. ચાર ગતિમાં પર્યાટન કરતા જીવોની, મનુષ્ય, દેવ, નારક, તિર્થચ સંબંધી સંસારિક એક અવસ્થા અને સંસારિક ભવપ્રપંચ ઉપાધીથી સર્વથા મુકત થવું તે બીજી મુકત અવસ્થા આ બે અવસ્થા માન્યાં સિવાય આ

જીવ અષ્ટકર્મ ક્ષય કરી પરમાનંદને પામ્યો, અને આ જીવ ચાર ગતિમાં રજીયો. આ કથન શબ્દ માત્ર નિરર્થક થશે. કારણકે આ શબ્દોનો અર્થ છેજ નહિ. “તત્તથાસ્ત્રભાવોપમર્દઃ” મુક્ત સ્વભાવ વડે સંસારિક સ્વભાવનું ઉપમર્દન થાય છે. અર્થાત્ સંસારિક સ્વભાવના આલ્યા જવાથીજ મુક્ત સ્વભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ માનવુંજ પડશે. આ પ્રમાણે આત્માની ન્યાયથી સંસારિક અવસ્થાના ત્યાગથી મુક્ત સ્વભાવતા પારમાર્થિક અંગીકાર કરો, અવસ્થાલેહ માનવામાં ન આવે તો પછી કાયમ માટે સંસારિક જીવને મુક્ત થયો છે તેમ માની લેવો. અને તેમ માનવામાં આવે તો વ્રત-તપ-જપ ધ્યાન આ વિગેરે કરાતા ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો મુક્તિપદ માટે નકામા થવાના, કારણ કે તમારી માન્યતા પ્રમાણે આત્મા કાયમનો મુક્ત થઈ ગયેલ હોવાથી, ઉક્ત દોષટાળવા ખાતર અવશ્ય એ અવસ્થા માનવી. ॥ ૧૬૭ ॥

દિદક્ષાઘાત્મભૂતં તત્સુખ્યમસ્ય નિવર્તતે ॥

પ્રધાનાદિનતે હેતુ સ્તદભાવાન્ન તન્નતિઃ ॥૧૬૮॥

અર્થ. દિદક્ષા-દષ્ટુંદષ્ટિ-જ્ઞેવાની ઈચ્છા, અવિદ્યા-અજ્ઞન મલ-કર્મ, લવાધિકાર-સંસારમાં મળેલ કોઈ પણ જાતનો અધિકારાદિ આત્મભૂત સ્વાભાવિક વસ્તુ છે, તે મુખ્યત્વે કરી આત્મમાંથી આલ્યા જાય છે. આદિદક્ષાદિ છે તે, પ્રધાનાદિ નાપરિણામભૂત આ સંસાર છે તેનું કારણ છે. અને આ દિદક્ષાદિ મળેનો અભાવ થવાથી પછી પ્રધાનાદિપરિણતી મુક્તાત્માને હોતી નથી. પરિણતિની ભિન્નતા તેજ અવસ્થાનો ભેદ સમજવો. ॥૧૬૮॥

વિવેચન. સાંખ્ય દર્શનકાર પચીશ તત્ત્વને માને છે તેમાં ચોવીશને પ્રધાનરૂપ માને છે. અને પચીસમો આત્મ-તત્ત્વ છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમો આ ત્રણગુણની સરખી અવસ્થા થવી તેને પ્રકૃતિ કહે છે. આને અવ્યક્ત તથા પ્રધાન પણ કહે છે. આ પ્રધાનથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આને મહાન્ પણ કહે છે. આ મહાનથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને અહંકારથી સોલ પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ બતાવે છે, સ્પર્શ, રસ, ધ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર, આ પાંચ જ્ઞાનઈંદ્રિયો, ગુદા, લીંગ, વાણી, હાથ અને પગ એ પાંચ કર્મઈંદ્રિયો છે. અગીયારમું મન પાંચતન્માત્રા રૂપ રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ. આ પ્રમાણે સોલનો ગણ છે પાંચ ભૂત, પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂત મળી એકવીશ તત્ત્વ તથા બીજી ત્રણ પ્રકૃતિ બુદ્ધિ અને અહંકાર મળી ચોવીશ તત્ત્વ પ્રધાનરૂપ બાણવા. પચીશમો તત્ત્વ આત્મા છે. આ ચોવીશ તત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિનો વિયોગ થવો તેનું નામ મોક્ષ માને છે. “ વદ્ધવતે મુચ્યતે ચૈવપ્રકૃતિઃ પુરુષોનતુ.” આ પચીશ તત્ત્વમાં ચોવીશ તો જડ-સ્વરૂપ છે. આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, છતાં જડસ્વરૂપ એવી પ્રકૃતિ કર્મથી બંધાય છે. અને કર્મથી છુટે પણ છે. પણ આત્મા કર્મથી બંધાતો પણ નથી તેમ છુટતો પણ નથી. જે બંધાયેલ હોય છે તેજ છુટી શકે છે. તો પછી બંધાયેલ કેણુ છે? ઉત્તરમાં જડસ્વરૂપ એવી પ્રકૃતિ આત્માના સહવાસથી પ્રકૃતિમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડવાથી ચૈતન્ય-રૂપ બની તમામ કામકાજ કરે છે અને કર્મથી પણ બંધાય છે. અહિં કહેવામાં આવે છે કે આત્મા તો નિર્લેપ

જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો પછી આત્માને પ્રકૃતિનો સહવાસ ક્યારે થયો ? શા કારણે થયો ! સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છતાં પાછળથી જડસ્વરૂપ પ્રકૃતિનો સહવાસ શા માટે આત્માને કરવો પડ્યો ? પ્રતિષિંબ પડવાથી જડવસ્તુ કદી ચૈતન્ય સ્વરૂપ બનેજ નહિ; તેમ આત્માનું કર્તવ્ય કર્મબંધન તથા મુક્ત થવાનું તે જડસ્વરૂપ પ્રકૃતિમાં કદી બનેજ નહિ, અને પ્રકૃતિમાં કદી બને તોપણ તેથી આત્મા કર્મમુક્ત થતો નથી. આ વિગેરે અનેક દોષો આત્માને નિત્ય એકસ્વરૂપ માનવાથી આવે છે. તેમજ આત્માની ભિન્ન અવસ્થા સિવાય મુક્ત પણ થતો નથી. આનો ઉત્તર સાંખ્ય દર્શનકાર આપે છે કે, જ્યાંસુધી પ્રધાનાદિની પરિણુતિજન્ય આ સંસારનું કારણ વસ્તુને જોવાની ઈચ્છારૂપ દિદેક્ષા, અજ્ઞાનતારૂપ અવિદ્યા, સંસારમાં રજળાવનાર કર્મમલ, અને સંસારમાં મલતા અનેક જાતના અધિકાર વિગેરે આત્મભૂત સ્વાભાવિક વસ્તુ વિગેરે મુખ્યત્વે કરી આત્મામાંથી ચાલ્યા જાય છે અને જ્યારે આ દિદેક્ષાદિ મળેા ચાલ્યા જાય છે ત્યારે મુક્તાત્માને પછી પ્રધાનાદિજન્ય સંસારપરિણુતિ હોતીજ નથી. ઉત્તર. આ કથન અનુસારે પણ અવસ્થાભેદ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. ॥૧૯૮॥

અન્યથા સ્યાદિયં નિત્યમેષા ચ ભવ ઉચ્યતે ॥

एवं च भवनित्यत्वे कथं मुक्तस्य संभवः ॥૧૯૯॥

અર્થ. ઉપર જણાવેલ ખીના અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો આ પ્રધાનાદિ પરિણુતિ નિત્ય બનશે અને આ પ્રધાનાદિ પરિણુતિ તેનેજ સંસાર કહેવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે સંસાર જીવને માટે નિત્ય થયે છતે મુક્તતાનો સંભવે પછી કેવી રીતે થશે ? ॥૧૯૯॥

વિવેચન. ઉપરના શ્લોકમાં દિદક્ષાદિમળના અભાવે પ્રધાનાદિ પરિણતિજન્ય સંસાર પણ ચાલ્યો નય છે. આ કથનના અનુસારે અવસ્થા ભેદ અંગીકાર કરવામાં નહિ આવે તો “ સ્યાદિર્યનિત્યં ” આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ નિરંતર રહેશે. “ તત્તઃકિં ” તેથી શું વાંધો આવે છે? વાંધો તો ઘણો આવે છે. “ ષષા ચ ભવં ” આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ છે તેનેજ સંસાર કહે છે, પ્રધાનાદિ પરિણતિ મહાદિરૂપ છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત નીતિથી દરેક જીવ માત્રમાં પ્રધાનાદિ પરિણતિ નિરંતર રહેવાથી સંસાર નિત્ય અને છતે કેવી રીતે મુક્તતાનો સંભવ અને? કારણકે અવસ્થા એકજ હોવાથી. કદી પણ મુક્ત થઈ શકાય નહિ. ॥ ૧૯૯ ॥

અવસ્થા તત્ત્વતો નો ચેન્નનુ તત્પ્રત્યયઃ કથમ્ ॥

ભ્રાન્તોડયં કિમનેનેતિ માનમત્ર ન વિદ્યતે ॥૨૦૦॥

અર્થ. અવસ્થા પરમાર્થથી પૂર્વાપર ભાવથી ભિન્ન નથી. તો પછી નનુ નિશ્ચે કરી અવસ્થાની પ્રતીતિ કેમ થાય છે? વાદિ ઉત્તર આપે છે કે આ પ્રતીતિ ભ્રાંત છે, ખોટી છે, આથી શું? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આ બાબતમાં પ્રમાણ છેજ નહિ કે આ પ્રતીતિ ખોટી છે. ॥ ૨૦૦ ॥

વિવેચન. પ્રથમ જણાવી ગયેલ સંસારી અવસ્થા તથા મુક્ત અવસ્થા આ પ્રમાણે અવસ્થાભેદ ભે વાસ્તવિક નજ હોય તો આ સંસારમાં રહેલા તમામ જીવો મુક્ત સ્વરૂપ બની જવા ભેદ્ય. અગર તમામ જીવો સંસારી અવસ્થાવાળા કાયમ રહેવા ભેદ્ય. અને તેમ થાય તો પછી વ્રત, તપ, જપ, ધ્યાન વિગેરે કરવાનું કાંઈપણ કારણ

રહેશે નહિ. પણ તેમ તો નથી. દરેક જીવો ધર્મના અનુ-
 ષ્ઠાનો કરે છે. આથી એ નિશ્ચય થાય છે કે કોઈ એક અપૂર્વ
 વસ્તુ છે કે જેને મેળવવા આ જીવ પ્રયત્ન કરે છે અને
 તેને મેળવી આ જીવ મુક્ત થાય છે. આથી અવસ્થા વાસ્ત-
 વીક ભિન્ન છે, જે તેમ માનવામાં ન આવે તો અવસ્થાવાળી
 વસ્તુ ન હોવાથી ભિન્નતાની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? ઉત્તર
 અવસ્થા યેની પ્રતીતિ થાય છે તે ભ્રમીત છે—ખોટી છે, માટે આ
 પ્રત્યય વડે શું ? શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે આ પ્રત્યય છે તે
 ભ્રમિત છે, તેમાં પ્રમાણ છેજ નહિ, પ્રમાણ હોય તો જણાવો,
 આ પ્રત્યય અવસ્થા યેને અંગે થાય છે, તે સત્ય છે, તેમાં
 શંકા છેજ નહિ. તેમજ પ્રમાણ વગર વાત મનાય પણ નહિ. ૨૦૦

યોગિજ્ઞાનં તુ માનં ચેત્તદવસ્થાન્તરં તુ તત્ ॥

તતઃકિ ખ્રાન્તમેતત્સ્યાદન્યથા સિદ્ધસાધ્યતા ॥૨૦૧॥

અર્થ. યોગી પુરૂષોનું જ્ઞાન છે તે પ્રમાણ છે, તેથી આ
 પ્રત્યય ભ્રાંત છે એમ ખાત્રી થાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે
 તે યોગીજ્ઞાન ભિન્ન અવસ્થાવાળું છે. વાદી તેથી શું કહેવા
 માગે છે ? શાસ્ત્રકાર તે જ્ઞાન ભ્રાંત છે, અન્યથા અભ્રાંત
 માને છે તે સિદ્ધસાધ્યતા છે, અવસ્થા ભેદ સિદ્ધ થાય છે. ૨૦૧

વિવેચન. યોગી મહાત્માઓ સંસારી જીવો કરતાં
 એક જુદી અવસ્થા અનુભવે છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન,
 દૂર આસન્ન વિગેરેને બાણુતા હોવાથી, તેઓ સંસારી જીવો
 કરતાં એક મુક્તપ્રાય અવસ્થા અનુભવે છે, આ યોગીજ્ઞા-
 નને પ્રમાણભૂત માનતા હો તો, તે યોગીજ્ઞાન તો અવસ્થા-
 તરૂપ છે. કારણ કે યોગીનું પ્રથમ જ્ઞાન હતું તે તો આદ્યું

ગયું છે, આ જ્ઞાન તો અવસ્થાંતરરૂપ બીજું છે. “તતઃકિ” તેથી શું? આથી એ કે આ જ્ઞાન પણ તમારા હ્રીસાબે બ્રાંત થશે અને આ જ્ઞાનને બ્રાંત નહિ માનો તો સિદ્ધ-સાધ્યતા, અમારે જે સાધવાનું હતું તે સિદ્ધ થાય છે—અવસ્થાભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યાગ કરી સંન્યાસા-શ્રમ સેવે છે, આ સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રથમ કરતાં ત્રિકાલા વસ્થાયિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધી અવસ્થાઓ નહિ તો પછી શું કહેવાય? આ અવસ્થા સિદ્ધ થાય તો મુક્તતા સિદ્ધ થાય છે, અને વ્રત, તપ, જપ, ધ્યાન બધાં સાર્થક બને છે. આ પ્રમાણે આત્મા સંસારિક વ્યાધિથી મુક્ત થઈ પરમશાંતિરૂપ નિર્વાણ પદને પામે છે, પણ એકાંત અનિત્યવાદિ તેમજ એકાંત નિત્યવાદિનામતમાં આ પરમશાંતિરૂપ નિર્વાણ ઘટે જ નહિ, આ બીના પ્રસંગને લઈ જણાવી, પણ હવે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ. જગતમાં મુક્તિને વ્યાધિમુક્ત માણસ મેળવે છે, આ બીના જણાવેલ છે, આના અંગે હવે જણાવે છે. ॥ ૨૦૧ ॥

વ્યાધિતસ્તદભાવો વા તદન્યો વા યથૈવહિ ॥

વ્યાધિમુક્તો ન સન્નીત્યા કદાચિદુપપચતે ॥૨૦૨॥

અર્થ. એક વ્યાધિવાળો માણસ, બીજો વ્યાધિના અભાવવાળો તથા ત્રીજો તેનાથી બુદ્ધો વ્યાધિવાળાના પુત્રાદિ, આ જેમ ન્યાયથી વ્યાધિમુક્ત કદાપી પણ ઘટી શકતા નથી. આ દૃષ્ટાંત જણાવો. હવે તેનો ઉપનય ઘટાવે છે. ॥૨૦૨॥

વિવેચન. વાસ્તવિક વ્યાધિમુક્ત કેાણ કહી શકાય? તે વાત દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે, ન્યાંસુધી એક માણસ

અવારનવાર વ્યાધિથી પટકાય છે ત્યાંસુધી તે વ્યાધિમુક્ત ગણી શકાતો નથી. તેમ બીજાં માણસ વ્યાધિના અભાવવાળો છે અને તે મરીને બીજી ગતિમાં ગયો છે તે પણ વ્યાધિમુક્ત ગણી શકાતો નથી, ત્રીજાં માણસ વ્યાધિવાળાથી અન્ય છે એટલે તેના પુત્ર, પુત્રી વિગેરે છે. આ પણ વ્યાધિમુક્ત ગણી શકાય નહિ. વાસ્તવિક રીતે આ ત્રણે-માંથી એક પણ સન્ન્યાયથી ક્યારે પણ વ્યાધિમુક્ત કહી શકાય નહિ. ॥ ૨૦૨ ॥

ઉપનયની યોજના કરે છે:

સંસારી તદ્ભાવો વા તદન્યો વા તથૈવ હિ ॥

મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યેતિ તદ્વિદઃ ॥૨૦૩॥

અર્થ. સંસારી પુરૂષ તદ્ભાવો વા પુરૂષનો અભાવ માત્ર, તદન્યોવા એકાંત લક્ષણુ નિત્ય અનિત્યવા આત્મા, તથૈવહિ શબ્દ યથાઅર્થમાં, યથાદૃષ્ટાંતમાં, આ આત્માને કોઈ સાંખ્યદર્શન જેવા મુક્ત થયેલ માને છે, તે તેને જણાવે છે કે તે મુખ્યત્વે કરી મુક્ત થયોજ નથી. એમ તેના જાણકારો કહે છે. ॥૨૦૩॥

વિવેચન. પ્રથમ શ્લોકમાં જણાવેલ બીનાને ચાલુ વાતમાં ઘટાવે છે. જેમ વ્યાધિચસ્ત જીવ તેમ અહિં સંસારી પુરૂષ સમજવો. જેમ ત્યાં વ્યાધિવાળાનો અભાવ મરણુ પામેલ જીવ લીધો તેમ અહિં સંસારી પુરૂષોનો અભાવ માત્ર એટલે ઘટપટાદિ જડ વસ્તુ લેવી, જેમ ત્યાં વ્યાધિવાળાથી અન્ય પુત્ર પુત્રી વિગેરે લીધા તેમ અહિં એકાંત લક્ષણુ નિત્ય આત્મા અગર અનિત્ય આત્મા લેવો, તથૈવ

શબ્દ યથા દૃષ્ટાંતમાં છે, જેવી રીતે આ સંસારી ત્રણે પ્રકારના પુરૂષો સાંખ્યમતના અનુસારે મુક્ત પદને પામેલાજણાવે છે, સ્વરૂપમાં ફેરફાર ન થવાથી, તેના અંગે શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે મુખ્યવૃત્ત્યા તેઓ મુક્ત પદને પામેલાજ નથી. કારણ કે તે ત્રણે જણમાં મુક્ત શબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણજ નથી. આ પ્રમાણે મુક્ત શબ્દના સ્વરૂપને જાણનારા જણાવે છે. જ્યાંસુધી સંસારમાં વ્યાધિગ્રસ્તનું સ્વરૂપ-રહસ્ય જાણવામાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી મુક્તપદ કદી મળશે નહિ. ॥૨૦૩॥
તો પછી મુક્ત વ્યવસ્થા કેવી રીતે, તે કહે છે.

ક્ષીણવ્યાધિર્યથા લોકે વ્યાધિમુક્ત ઇતિ સ્થિતઃ ॥

ભવરોગ્યેવ તુ તથા મુક્તસ્તંત્રેષુ તત્ક્ષયાત્ ॥૨૦૪॥

અર્થ. જેનો વ્યાધિ ક્ષય થઈ ગયો છે તે માણસ લોકમાં વ્યાધિ મુક્ત છે. “ઈતિસ્થિતઃ” એ પ્રમાણે કહેવાય છે, તેવી રીતે શાસ્ત્રમાં ભવરોગનો ક્ષય થવાથી ભવરોગી છે, તેજ વ્યાધિમુક્ત થયો તેમ કહી શકાય છે. જ્યાંસુધી ભવવ્યાધિ છે ત્યાંસુધી મુક્ત કહેવાતો નથી. ॥૨૦૪॥

વિવેચન. જગતની અંદર જે માણસને હવે ફરી ક્યારે પણ વ્યાધિ આવવાનો નથી અને જે હતો તે પણ સર્વથા ક્ષય થઈ ગયો છે તેજ માણસ વ્યાધિમુક્ત વાસ્તવિક કહી શકાય છે. પણ ફરી વ્યાધિ જો આવવાની હોય તો તે વ્યાધિમુક્ત કહી શકાતો નથી, વ્યાધિના અભાવ વડે તે સ્થિત છે, પણ સ્થાપવા લાયક નથી. તેવી રીતે ભવરોગી છે તેજ “તથા મુક્ત” મુખ્યત્વે કરી સર્વ વ્યાધિથી મુક્ત થાય છે તેમ સમજવું, પણ દિદક્ષાદિ મળવાળો અથવા

પ્રધાનાદિ પરિણતિવાળો જીવ ક્યારે પણ વ્યાધિમુક્ત થઈ શકતો નથી, આ બીના શાસ્ત્રોને વિષે અનેક સ્થળે જાણાવેલ છે કે ભવરોગનો ક્ષય થતાં આ જીવ પરમશાંતિરૂપ સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો પરમતત્ત્વમાં—મુક્તિમાં અનુભવ કરતો અનાદિઅનંત કાલ શાશ્વતપણે કાયમ રહે છે, પછી ફરી આ સંસારમાં આવવાપણું રહેતું નથી. બીજ બળી ગયા પછી ફરી અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેવી રીતે કર્મબીજરૂપ અંકુરો બળી જવાથી ફરી સંસારમાં આવવાપણું રહેતું નથી. ॥૨૦૪॥

પ્રસ્તુત બીના કહી, હવે સર્વ ઉપસંહાર કરે છે.

અનેક યોગશાસ્ત્રેભ્યઃ સંક્ષેપેણ સમુદ્ધૃતઃ ॥

દૃષ્ટિભેદેન યોગોડયમાત્માનુસ્મૃતયે પરઃ ॥૨૦૫॥

અર્થ. પતંજલી વિગેરે રૂપીઓના બનાવેલ અનેક યોગશાસ્ત્રો થકી સંક્ષેપવડે ઉદ્ધાર કરી દૃષ્ટિના ભેદો વડે આ પ્રધાનયોગ પોતાની સ્મૃતિ ખાતર અહીં કહેલ છે, ॥૨૦૫॥

વિવેચન. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથનો ઉપસંહાર કરતાં જાણાવે છે કે આ યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથ પૂર્વના પતંજલી વિગેરે ઋષીઓએ બનાવેલા અનેક યોગશાસ્ત્રો થકી ટુંકામાં “સમુદ્ધૃતઃ” તેના થકી જુદો કર્યો છે. દુધ થકી જેમ માખણને જુદું કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે, દુધ સમાન અનેક યોગશાસ્ત્રો તેના થકી આ યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથ માખણ સમાન દૃષ્ટિના ભેદવડે જુદો તારવ્યો છે. જેનું સ્વરૂપ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે એવો આ યોગ અહીં “અધિકૃત આત્માનુસ્મૃત્યર્થ” આત્માના પોતાના સ્મરણ ખાતર ભુલી ન જવાય તે ખાતર આ

યોગદષ્ટિ “પરઃ” પ્રધાન યોગ ગ્રંથનો ઉદ્ધારકરેલ છે ॥૨૦૫॥
બીજું પ્રયોજન જણાવે છે.

કુલાદિયોગિભેદેન ચતુર્થાયોગિનો યતઃ ॥

અતઃ પરોપકારોઽપિ લેશતો ન વિરુદ્ધયતે ॥૨૦૬॥

અર્થ કુલાદિ યોગિઓના ભેદો વડે ચાર પ્રકારના યોગીઓ સામાન્ય પ્રકારે કહેલ છે “અતઃ” આ યોગીઓને પરોપકાર આ ગ્રંથથી લેશમાત્ર થવો વિરુદ્ધ નથી ॥૨૦૬॥

વિવેચન. આ ગ્રંથ બનાવવાનું કારણ પ્રથમ આત્માની સ્મૃતિ ખાતર જણાવેલ છે. ફરી અહિં બીજું કારણ જણાવે છે કે ગોત્રયોગિ, કુલયોગિ, પ્રવૃત્ત ચક્રયોગિ અને નિષ્પન્ન-યોગિ લક્ષણવડે ચાર પ્રકારના યોગિઓ સામાન્ય પ્રકારે કહેલ છે. “અતઃ” કહેતાં આ કારણથી તથા પ્રકારના કુલાદિ યોગિઓની અપેક્ષાએ તેઓને લેશથી પરોપકાર કરવો તે વિરુદ્ધ નથી. યોગિઓ પોતાના સાધર્મિક ભાઈઓ છે તેઓને યોગની પ્રાપ્તિ થાય અને આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ અંગીકાર કરી આગળ વધી પરમપદ મોક્ષ પરંપરાએ પ્રાપ્ત કરે. આ એક મહાન્ પરોપકાર છે. આ કારણે આ ગ્રંથની રચના પણ સાશ્વત્યતાવાળી છે. ॥૨૦૬॥

કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે ત ણ્વાસ્યાધિકારિણઃ ॥

યોગિનો ન તુ સર્વેઽપિ તથાઽસિદ્ધ્યાદિભાવતઃ ॥૨૦૭॥

અર્થ. જે કુલયોગીઓ તથા પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ છે તેજ આ યોગગ્રંથના અધિકારી લાયક યોગીઓ જણાવા. સામાન્યથી બધા નહિ, “અસિદ્ધ્યાદિ ભાવતઃ” ગોત્ર યોગીઓ મોક્ષને લાયક નથી. અને નિષ્પન્ન યોગીઓ મોક્ષને

લાયક છે. પણ તેઓ કૃત કૃત્ય થઈ જવાના કારણથી બે યોગીઓ આ ગ્રંથને લાયક નથી. ॥૨૦૭॥

વિવેચન. પ્રથમ ચાર પ્રકારના યોગીઓ બતાવ્યા છે. તે પૈકીના કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્ત ચક્રયોગીઓ આ બે યોગીઓની જાત છે. તેજ આ યોગ સંબંધી શાસ્ત્રના અધિકારીઓ ગણ્યા છે, પણ ગોત્રયોગીઓ જે હજી યમાદિ નિયમ ખાળવાને અસમર્થ હોવાથી સિદ્ધિપદ-મુક્તિપદને યોગ્ય તેઓ ન હોવાથી આ ગ્રંથના પણ અધિકારી-લાયક તેઓને ગણ્યા નથી. તેમજ નિષ્પન્ન યોગીઓ-યોગમાં પૂર્ણ થવાથી સિદ્ધિપદ-પરમપદની નિકટ પહોંચવાથી તેઓને આ ગ્રંથની જરૂરીયાત નથી. આ ગ્રંથના અધિકારીઓ ચારજાતના યોગીઓ પૈકીબેને લાયક ગણ્યા છે. અને બે જાતના અનધિકારી ગણ્યા છે. આ યોગીઓનું સ્વરૂપ હવે બતાવે છે. ॥૨૦૭॥

યોગીઓના વિશેષ લક્ષણ બતાવે છે.

ये योगिनां कुले जातास्तद्धर्मानुगताश्च ये ॥

कुलयोगिन उच्यन्ते गोत्रवन्तोऽपि नापरं ॥૨૦૮॥

અર્થ. જેઓનો જન્મ યોગીઓના કુળમાં થયો છે, તેમજ તેઓના ધર્મને જેણે અંગીકાર કરેલ છે તેઓ-કુલયોગીઓ કહેવાય છે. તથા બીજાઓ જેના ધરમાં ધર્મની ભાવના હોય તે, તેમજ યોગીઓના ગોત્રમાં જન્મ્યા હોય તે ગોત્રયોગીઓ, સામાન્યપણે પુન્યપ્રકૃતિવાળા, પણ બીજા નહિ, ધર્માનુરાગ ન હોય તે લેવા નહિ. ॥ ૨૦૮ ॥

વિવેચન. જે યોગીના કુલમાં ઉત્પન્ન થયા હોય અને તેના કુલધર્મને અનુસરતા હોય તેને કુલયોગી કહે-

વામાં આવે છે, આ લક્ષણ દ્રવ્યથી સમજવું. ભાવથી કર્મ-ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભવ્ય જીવોનો આ વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થઈ શકે છે. જેના વારસામાં ધર્મ કરવાની ભાવના દેવ, ગુરૂ, ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન, પૂજા, સત્કાર, સન્માન કરનારા છે, આ બધા કુલયોગીઓમાં આવી જાય છે. યોગીઓના ગોત્રમાં. જન્મેલા પુન્ય પ્રકૃતિવાળા હજી અહિં-સાહિ યમોમાં દાખલ થયા નથી તે કુલયોગીઓ કરતાં ઉતરતા ગોત્રયોગીઓ સમજવા. પણ જેઓ ધર્મના અનુ-રાગીનથી એવા કુલયોગીઓ અહિં લેવા નહિ. ॥ ૨૦૮ ॥

કુલયોગીઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે.

સર્વત્રાદ્વેષિણશ્ચેતે ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ ॥

દયાલવો વિનીતાશ્ચ બોધવન્તો યતેન્દ્રિયાઃ ॥૨૦૯॥

અર્થ. સર્વ જગ્યાએ દ્વેષ વગરના, દેવ, ગુરૂ અને બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્યને પાળનારા આ જેને પ્રિય છે, સ્વાભાવિક દયાળુ અને વિનયવંત, તેમજ ત્રંચિનો ભેદ કરવાવડે ઓધવાળા તથા ઇંદ્રિયોને દમન કરનારા કુલયોગીઓ હોય છે. ॥૨૦૯॥

વિવેચન. જે તમામ જીવો ઉપર દ્વેષભાવ ન કરે પણ મૈત્રીભાવના ચિંતવે, દેવ ગુરૂ અને બ્રહ્મચર્યવ્રતને ધારણ કરનાર એવા બ્રાહ્મણો ઉપર હૃદયથી શુદ્ધ લાગણી રાખનારા તેમજ કિલ્લ પાપના અભાવથી સ્વભાવીક તમામ પ્રાણી ઉપર દયાની લાગણી ધારણ કરનારા દેવ ગુરૂનો વિનય કરનારા, સુંદર અનુબંધને લઈ પુન્યની વૃદ્ધિ કરનારા શુદ્ધ અંતઃકરણની લાગણીને લઈ તથા ત્રંચિના ભેદને લઈ જડચૈતન્યના વિવેકજ્ઞાનવાળા, તેમજ ચારિત્રની ભાવ-

નાને લઈ ઇંદ્રિયોને દમન કરનારા, આવા ગુણુવાળા પ્રાણી-
ઓ-કુલયોગીઓ કહેવાય છે, અને તેઓજ યોગમાં આગળ
વધનારા સમજવા. ॥ ૨૦૬ ॥

પ્રવૃત્ત ચક્ર યોગિઓનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનર્યમદ્વયસમાશ્રયાઃ ॥

શેષદ્વયાર્થિનોડત્યન્તં સુશ્રુષાદિગુણાન્વિતાઃ ॥૨૧૦॥

અર્થ. ચાર યમો પૈકી પ્રથમના બે યમો જેણે અંગી-
કાર કરેલ છે અને બાકીના બે યમો પ્રાપ્ત કરવાના અર્થિ
હોય છે, તેમજ અત્યંત સુશ્રુષાદિ ગુણો વડે યુક્ત જેઓ
હોય તેને પ્રવૃત્તચક્ર નામના યોગીઓ કહે છે. ॥૨૧૦॥

વિવેચન. યમ ચાર પ્રકારના છે. ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિ
યમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ. આ ચાર યમો પૈકી પ્રથ-
મના બે યમો જેને પ્રાપ્ત થયા હોય અને બાકીના બે યમો
પ્રાપ્ત કરવાની જેમને ઇચ્છા હોય અને જેનામાં સુશ્રુષા
વિગેરે ગુણો હોય તેને પ્રવૃત્તચક્રયોગિ કહેવામાં આવે છે.
જે પ્રાણીઓએ અહિંસાદિરૂપ યમ કરેલો હોય તેની કથા
સાંભળવામાં આનંદ આવે, અને તેવા યમ કરવાની ઇચ્છા
થાય તેને ઇચ્છાયમ કહેવામાં આવે છે, ઉપશમ ભાવપૂર્વક
યમનું પાલન કરવું તે બીજે પ્રવૃત્તિયમ કહેવાય છે. ઇચ્છાથી
આગળ વધીને અહીં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ક્ષયોપશમ ભાવથી
અતિચારની ચિંતારહિતપણે જે યમનું પાલન કરવામાં આવે
તેને બીજે સ્થિરયમ કહેવામાં આવે છે. અહીં ઉપશમ-
ભાવને બદલે ક્ષયોપશમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે આ સ્થિરયમ-
વાળો પ્રાણી જે યોગની ક્રિયા કરે છે તે સ્વભાવિક રીતે

અતિચારરહિત થાય છે. શુદ્ધ અંતરઆત્મામાં ઉત્કૃષ્ટસિદ્ધિ-
સાધક યોગથી અચિંત્ય વીર્યોલ્લાસપૂર્વક પ્રક્રિયા કરવામાં
આવે છે તેને ચોથો સિદ્ધિયમ કહેવામાં આવે છે. આ
આ સિદ્ધિયમમાં એટલી બધી ઉત્કૃષ્ટ યમની પ્રાપ્તિ થાય છે
કે તેની સાથેજ વૈર ત્યાગ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ચાર
યમની વ્યાખ્યા જાણવી. હવે સુશ્રૂષાદિ ગુણો બતાવે છે.
સુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણા, વિજ્ઞાન, ઈહા, અપોહ,
અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં આગ્રહ આ મુજબ આઠ ગુણો યુક્ત
હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તચક્રયોગીનું સ્વરૂપ બતાવીને હવે
યોગાવંચક ત્રણનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ॥૨૧૦॥

આઘાવંચકયોગાપ્ત્યા તદન્યદ્વયલાભિનઃ ॥

एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥૨૧૧॥

અર્થ. ત્રણ પ્રકારના અવંચકમાંથી પ્રથમ યોગાવંચ-
કને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે અને બીજા બે ક્રિયાવંચક તથા
ફલાવંચકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ
છે. તે આ અધિકૃત યોગના અધિકારીઓ છે. એમ યોગના
જાણકારો જણાવે છે. ॥૨૧૧॥

વિવેચન. ત્રણ પ્રકારના અવંચકો કહેલા છે. અહિં
તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે. જેઓના દર્શન માત્રની પવિત્રતા
થાય એવા પુન્યવાનૂ મહાત્માઓની સાથે યોગ-સંબંધ થવો
તેને યોગાવંચક કહે છે. ઘણાખરા પ્રાણીઓને તો આવા
મહાત્માઓનો સંબંધજ થવો અશક્ય છે. અને ગુણવાન
સાથે મેળાપ થાય તોપણ તેઓને તેવા ગુણવાન તરીકે

ઓળખવા તે પણ બહુ મુશ્કેલ છે. તેથી આદ્યઅવંચક-ભાવ તરીકે ગુણવાન મહાત્માઓની ગુણવાન તરીકે ઓળખાણપૂર્વક તેઓ સાથે જે સંબંધ થવો તેને યોગાવંચક કહે છે. સત્સંગની કેટલી જરૂરીયાત છે તે આ ઉપરથી જણાશે. જ્યાંસુધી આવા મહાત્માઓ સાથે યોગ થતો નથી ત્યાંસુધી વસ્તુ સ્વરૂપનો યથાસ્થિત બોધ થતો નથી. ૧. આવા મહાત્મા પુરૂષોને યથાયોગ્ય પ્રણામ, નમસ્કારાદિ કરવા અને તે માટે અંતઃકરણમાં પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવી એ બીજો ક્રિયાવંચકભાવ કહેવાય છે. વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ થયા પછી જે ક્રિયા થાય છે તે અતિ આદહાદજનક અને સ્વરૂપદર્શક હોવાથી તેથી બહુ લાભ થાય છે. મહાઅનિષ્ટ કર્મનો નાશ કરનાર બને છે અને સિદ્ધિ તરફ પ્રયાણ કરાવનાર થાય છે. યોગાવંચક પ્રાપ્ત થયા પછી જે ક્રિયાવંચકત્વ પ્રાપ્ત થાય તોજ તે લાભ થવા સંભવ છે. ૨. આ યોગાવંચક અને ક્રિયાવંચકપણાથી શુભ અનુબંધરૂપ રૂઢની પ્રાપ્તિ થાય તેને ફલાવંચકભાવ કહે છે. મહાત્માઓની સાથે સંયોગ થવાથી તેઓએ આપેલ ઉપદેશને અનુસારે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તેના પરિણામ તરીકે મહા ઉત્તમ ફલની પ્રાપ્તિ થાય તે આ ત્રીજો ફલાવંચક ભાવ છે. ૩. આ પ્રમાણે અવંચક ત્રણમાંથી પ્રથમ યોગાવંચક પ્રાપ્ત થાય છે. અને બીજા બે અવંચકની ઈચ્છાવાળા પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓ અર્વાધ્ય કારણભૂત છે. શા કારણથી ? તે કહે છે કે આ યોગીઓ છે તેજ ચાલુ યોગ પ્રયોગ-અધિકૃત યોગદષ્ટિરૂપ યોગના અધિકારી છે એમ યોગના સ્વરૂપને બાણકાર કહે છે. ૨૧૧

ઉપર જાણાવેલા યમનું સ્વરૂપ કહે છે.

इहाहिसादयः पंच सुप्रसिद्धा यमाः सताम् ॥

अपरिग्रहपर्यन्तास्तथेच्छादिचतुर्विधाः ॥२१२॥

અર્થ. આ લોકમાં અહિંસાદિ પાંચ ધર્મો સર્વ દર્શનને વિષે અપરિગ્રહ પર્યંતના સુપ્રસિદ્ધ છે. “સતાં” મુનીઓને સર્વથા હોય છે. ગૃહસ્થોને દેશથકી હોય છે તથા ઇચ્છાદિ ચાર પ્રકારના પણ યમો કહેલા છે. ॥૨૧૨॥

વિવેચન. દરેક દર્શનવાળા પાંચ યમને માને છે. અહિંસા સત્ય અચૈર્થ બ્રહ્મચર્ય અપરિગ્રહણુ આ પાંચ યમો સર્વથી મહાત્મને ધારણ કરનારા સાધુઓને હોય છે. પણ ગૃહસ્થોને સ્થુલથી હોય છે. સર્વ દર્શનોમાં સાધારણ તરીકે માનેલા આ યમો છે. યમા-ઉપરમા-હિંસાદિથી પાછું હટવું તેનું નામ યમો છે. અપરિગ્રહ પર્યંત પાંચ છે. પતંજલી ઋષી યોગશાસ્ત્રમાં પણ કહે છે કે “અહિંસા સત્યાસ્તેયં બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાયમાઃ” (૨-૩૦.) આ પાંચ યમો છે તેમજ આ પાંચના અંગે ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, અને સિદ્ધિયમ આ પ્રમાણે બીજા ચાર યમો પણ કહેલા છે. આ જાણાવેલા પાંચ યમોને સર્વથા કે દેશથકી પાળવા ઇચ્છા થવી તથા તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી આ બે યમોવાળા પ્રવૃત્ત્યક્રયોગીઓ હોય છે. ॥ ૨૧૨ ॥

ચાર યમોનું વિશેષ લક્ષણ બતાવે છે.

तद्वत्कथाप्रीतियुता तथाऽविपरिणामिनी ।

यमेष्विच्छावसेयैह प्रथमो यम एव तु ॥२१३॥

અર્થ. જે પ્રાણીઓએ અહિંસાદિયમો કરેલ છે તેની કથા સાંભળવામાં આનંદ આવે તથા યમને વિષે પરિણામની ધારામાં ફારફેર સિવાય, તે ભાવમાં સ્થિરપણે રહી યમોને કરવાની જે ઇચ્છા થવી તેને ઇચ્છાયમ નામનો પ્રથમ ભેદ કહે છે. ॥ ૨૧૩ ॥

વિવેચન. જે મહાનુભાવે પાંચ વ્રતોરૂપીયમો પાળે છે, તેવા ઉત્તમ જીવોની કથા સાંભળતાં આનંદ થાય અને પરિણામની ચડતી ધારા સાથે યમોના સ્વરૂપને જાણી અને તેમાં સ્થિર રહેવા અગર તે વસ્તુ અંગીકાર કરવા જે ઇચ્છા થવી તેને ચાર યમો પૈકી પ્રથમ ઇચ્છાયમ કહે છે. આગળ જેનું સ્વરૂપ જાણાવી ગયા છીએ એવા પાંચ મહાવ્રતોને સર્વથા કે સ્થુલથી કરવાની જે ભાવના થાય તેનું નામ ઇચ્છાયમ છે. ॥૨૧૩॥

હવે બીજા યમનું લક્ષણ બતાવે છે.

सर्वत्र शमसारं तु यमपालनमेव यत् ॥

प्रवृत्तिरिह विज्ञेया द्वितीयो यम एव तत् ॥૨૧૪॥

અર્થ. સર્વ જગ્યાએ સામાન્ય પ્રકારે ઉપશમભાવ પૂર્વક જે યમનું પાલન કરવું તેને પ્રવૃત્તિયમ તરીકે બીજો ભેદ કહે છે. ॥૨૧૪॥

વિવેચન. પ્રથમ યમમાં અહિંસાદિ વ્રતો પાળનારની કથા સાંભળતાં આનંદ આવતો હતો પછી તે કરવા ઇચ્છા થઈ. હવે અહીં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સામાન્ય પ્રકારે ઉપશમભાવ ધારણ કરતો અને ઉપશમભાવ પૂર્વક અહિંસાદિ વ્રતોને પાળવા પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ યમોમાં આ

ખીલે પ્રવૃત્તિયમ જાણવો. ઇચ્છાથી આગળ વધીને અહિં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ॥૨૧૪॥

વિપક્ષ ચિન્તારહિતં યમ પાલનમેવ યત્ ॥

તસ્સ્થૈર્યમિહ વિજ્ઞેયં તૃતિયો યમ એવ હિ ॥૨૧૫॥

અર્થ. અતિચારની ચિંતા વગર જે યમનું પાળવું તેને ત્રીજો સ્થિરયમ કહે છે. ॥૨૧૫॥

વિવેચન. જે મહાનુભાવે પાંચ વ્રતો સર્વથા લીધાં છે. અગર સ્થુલથી લીધાં છે, પહેલામાં સર્વ વિરતિપણું અને ખીલમાં દેશવિરતિપણું છે આ બંને વિરતિવાળા મહા-ત્માઓ વ્રતને પાળતા છતાં તેમાં કોઈ પણ જાતના અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચાર-આ ત્રણે પ્રકારના અતિચારો જેમાં લાગવા હેતા નથી એવી રીતે જે યમનું ક્ષયોપશમભાવથી સ્થિરતાપૂર્વક જેઓ પાલન કરે છે તેને ચાર યમો પૈકી ત્રીજો આ સ્થિર યમ કહે છે. ॥૨૧૫॥

પરાર્થસાધકં ત્વેત્સિદ્ધિઃ શુદ્ધાન્તરાત્મનઃ ॥

અચિન્ત્યશક્તિયોગેન ચતુર્થો યમ એવ તુ ॥૨૧૬॥

અર્થ. અહિંસાદિ વ્રતનું પાલન જ્યારે “પરાર્થ” પર-મપદને યોગ્યસાધક બને છે ત્યારે તેને સિદ્ધિ કહે છે. આ સિદ્ધિ જેનો અંતરાત્મા પરમશુદ્ધ બન્યો હોય છે તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે; ખીલને નહિ. અચિન્ત્યશક્તિના યોગવડે આ ચોથો સિદ્ધિયમ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨૧૬॥

વિવેચન. જ્યારે અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતો ઉત્કૃષ્ટ હોયે પળાય છે ત્યારે તેની સમીપમાં આજન્મથી માંડી જાતિ વૈરસ્વભાવવાળા જીવોના વૈર પણ શાંત થઈ જાય

છે, અને એક બીજાઓ પરસ્પર આનંદથી રમે છે. આ બધો પ્રતાપ અહિંસાદિ વ્રતો પરાકાષ્ટાએ પાળેલાં હોય છે તેની આ બધી નિશાનીઓ છે. આનું નામજ્ઞ પરાર્થસાધક છે ઉત્કૃષ્ટ અર્થને સિદ્ધ કરે છે અથવા પરાર્થ-પરમપદને સિદ્ધ કરનાર આ મહાવ્રતોનું પાલન છે તેને સિદ્ધિયમ કહે છે. આ સિદ્ધિ આત્માની અચિંત્યશક્તિના યોગને લઈ જેનો અંતરઆત્મા પરમપવિત્ર બન્યો છે તેને જ મળે છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના યમોની અંદર આ ચોથો સિદ્ધિયમ છે એમ જાણવું. ॥૨૧૬॥

અવંચક ત્રણનું સ્વરૂપ બતાવે છે,

સદ્ભિઃ કલ્યાણસંપન્નૈર્દર્શનાદપિ પાવનૈઃ ॥

તથાદર્શનતો યોગ આઘાવંચક ઉચ્યતે ॥૨૧૭॥

અર્થ. ઉત્તમ પુણ્યવડે કરી યુક્ત, જેઓના દર્શનથી પણ પવિત્ર થવાય, તથા યથાર્થ પણે દર્શન થવું, તેઓની સાથે જે સંબંધ થવો આનું નામ આઘઅવંચક-યોગાવંચક કહે છે. ॥૨૧૭॥

વિવેચન, અવંચક ત્રણનું સ્વરૂપ બતાવતા પ્રથમ યોગાવંચક જણાવે છે. શુદ્ધ હૃદયથી સદ્ગુરૂનો સમાગમ થવો આનું નામ યોગાવંચક છે. સદ્ગુરૂનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ઉત્તમ પુણ્યશાલી-જેઓના દર્શન માત્રથી-અવલોકન માત્રથી પવિત્ર થવાય “તથા” તે પ્રકારવડે ગુણવાનપણાથી અવિપરિતપણે જે દર્શન થવું તેનું નામ તથાદર્શન કહીયે, “તતઃ તેન યો યોગઃસંબંધઃ ” તે પવિત્ર પુરૂષની સાથે જે સંબંધ થવો તેનું નામ આઘઅવંચક-યોગાવંચક છે. ॥૨૧૭॥

તેષામેવપ્રણામાદિક્રિયાનિયમ ઇત્યલમ્ ॥

ક્રિયાવંચકયોગઃ સ્યા ન્મહાપાપક્ષયોદયઃ ॥૨૧૮॥

અર્થ. ઉપર જણાવ્યા મુજબના સદ્ગુરૂને પ્રણામાદિ ક્રિયા કરવાનો જે અત્યંત નિયમ કરવો તે મહાપાપનો ક્ષય કરનાર ક્રિયાવંચકયોગ કહેવાય છે. ॥૨૧૮॥

વિવેચન. સદ્ગુરૂઓને તમારા નમસ્કારાદિથી જરા પણ લાભ નથી. લાભ તો નમસ્કાર કરનારને છે, જેમ કે શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવ અઠાર હજાર સાધુઓને વાંઘા, આમાં હૃદયની શુદ્ધ ભાવનાથી વંદના કરવાથી શ્રી કૃષ્ણવાસુદેવને સાતનારકીના બાંધેલાં કર્મદળીયાને ત્રણમાં લાવીને મુક્યાં ચાર નારકીના કર્મદલીયાં તુટી ગયાં આમ સમજી હૃદયની લાગણીપૂર્વક મહાત્માઓને વંદન, નમસ્કાર, કરવાનો નિયમ ખાસ કરવો આનું નામ ક્રિયાવંચકયોગ કહેવાય છે. આ યોગ છે તે પૂર્વે નીચકર્મ બાંધ્યા હોય છે તેનો ક્ષય કરે છે અને ભવિષ્યમાં ફરી નીચકુળમાં જન્મ લેવો પડતો નથી. વળી સત્ય વસ્તુનો ઓધ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિનય કરવાથીજ થાય છે. આમ સમજી સદ્ગુરૂને વંદનાદિ નિરંતર કરવાનો નિયમ કરવો. ॥ ૨૧૮ ॥

ફલાવંચકનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

ફલાવંચકયોગસ્તુ સદ્ભ્યઃ એવ નિયોગતઃ ॥

સાનુબન્ધફલાવાપ્તિ ધર્મસિદ્ધૌ સતાં મતા ॥૨૧૯॥

અર્થ. સદ્ગુરૂના સમાગમથી તથા તેઓને વંદનાદિ ક્રિયા કરવાથી અવશ્યે કરી પરંપરાએ ગુણની વૃદ્ધિરૂપ

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે; તથા ઉપદેશથી ધર્મની સિદ્ધિ થયે છે તે સન્નનોએ આને ફલાવંચક યોગ કહેલ છે. ॥ ૨૧૯ ॥

વિવેચન. જે મહાત્માઓના દર્શનથી આત્મા પવિત્ર થાય છે અને જડ ચૈતન્યનું જ્ઞાન કરી આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ સમજી તેઓશ્રીના આલંબનથી અવશ્યે કરી આગળ વધે છે. અને “સાનુબન્ધફલાવાપ્તિ” પરંપરાએ મહાન્ ગુણની વૃદ્ધિ થવારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેઓશ્રીની આત્મજગૃતિરૂપ ધર્મ દેશના સાંભળવાથી આત્મતત્ત્વમાં સ્થિરતા થતાં પરંપરાએ પરમપદરૂપ મોક્ષનું ફળ મેળવે છે, તેને ફલાવંચક નામનો ચરમ છેલ્લો યોગોત્તમ કહે છે. ॥ ૨૧૯ ॥

અવંચક ત્રણનું સ્વરૂપ કહી ચાલુ વાત કહે છે.

કુલાદિયોગિનામસ્મા ન્મત્તોઽપિ જઢધીમતામ્ ॥

શ્રવણાત્પક્ષપાતાદેરુપકારોઽસ્તિ લેશતઃ ॥૨૨૦॥

અર્થ. મારા કરતાં પણ જે કુલયોગીઓ જડ બુદ્ધિવાળા છે તેઓના ઉપકાર ખાતર આ “યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય” નામનો ગ્રંથ બનાવવામાં આવ્યો છે, આ ગ્રંથના સાંભળવાથી તેઓના હૃદયમાં શુદ્ધ લાગણીરૂપ પક્ષપાત-શુભ ઈચ્છા થવાથી તેઓને લેશ થકી પણ ઉપકાર આ ગ્રંથથી થવાનો છે. ॥ ૨૨૦ ॥

વિવેચન. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ આ ગ્રંથની સમાપ્તિ કરતાં જણાવે છે કે આ “યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ” બનાવવાનો મારો પ્રયત્ન મારા કરતાં પણ જેઓ જડબુદ્ધિવાળા છે, તેમજ યોગની લાગણીવાળા કુલયોગીઓ

તથા પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓ છે તેઓના ઉપકાર ખાતર મારો આ પ્રયત્ન છે. તે યોગીઓ આ ગ્રંથને મનનપૂર્વક સાંભળશે, અર્થથી વિચારશે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરશે તો અવશ્ય “ પક્ષપાતાદ્ ” ગ્રંથના પ્રત્યે પક્ષપાતદ્વારા શુભ ઈચ્છાદિ-પુણ્યબંધદ્વારા મહાન્ લાભને પ્રાપ્ત કરવારૂપ ઉપકાર લેશત-અંશથી પણ અવશ્ય ઉપકાર થશે, તથા અંતરગત યોગના ખીજની પુષ્ટી પણ અવશ્ય થશે. ॥ ૨૨૦ ॥

શુભ લાગણીરૂપ પક્ષપાતથી ઉપકાર શું ? આ શંકા દૂર કરતાં કહે છે.

તાત્વિકઃ પક્ષપાતશ્ચ ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ॥

અનયોરન્તરં જ્ઞેયં ભાનુ સ્વયોતયોરિવ ॥૨૨૧॥

અર્થ. વાસ્તવિક પક્ષપાત શું છે તે બતાવે છે કે જે જે ક્રિયા કરવી તે ભાવપૂર્વકની થાય તો અપૂર્વ લાભ મળે પણ જે ક્રિયા ભાવશૂન્ય થાય તેનું ફળ ઘણું જુજ મળે છે. આ બંને ક્રિયામાં કેટલું આંતરું છે ? તો કહે છે કે ભાનુ અને બજવાના પ્રકાશમાં જેટલું આંતરું છે તેટલું અંતર ભાવસહિત અને ભાવરહિત ક્રિયામાં સમજવું. ॥ ૨૨૧ ॥

વિવેચન. અહિં વાદિ શંકા કરે છે કે પક્ષપાત માત્રથી ઉપકાર કઈ જાતનો ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે જેનું સ્વરૂપ પ્રથમ કહી આવ્યા છીએ એવા કુલાદિયોગીઓ કે જેનામાં યોગના ખીજે દાખલ થઈ ગયાં છે અને મોક્ષના માર્ગ તરફ જેઓનું પ્રયાણ થઈ ચુક્યું છે તેઓના પ્રત્યે મને વાસ્તવિક પક્ષપાત-ધર્મની લાગણી છે; અને તે લાગણીને લઈ આ ગ્રંથ બનાવેલ છે. આ ગ્રંથના શ્રવણ, વાંચન,

મનન અને નિદ્ધિધ્યાસનથી વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવાથી જે જે ક્રિયા કરશે તે સમજણુ પૂર્વકની અને આદર-બહુમાનથી કરશે. એક માણસ ભાવ-શૂન્યક્રિયા તત્ત્વના રહસ્યને જાણ્યા વગર ક્રિયા કરે છે, જ્યારે બીજો માણસ તત્ત્વના રહસ્યને સમજી હૃદયના શુદ્ધ અંતઃકરણથી ક્રિયા કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ બંનેની ક્રિયામાં કેટલો અંતર-ફલનો ભેદ છે ? તો કહે છે કે ભાનુ અને ખદ્યોતના જેટલું મહાન્ અંતર છે. ભાવશૂન્યક્રિયાનું ફલ ચારગતિ છે, અને ભાવપૂર્વક તત્ત્વના રહસ્યવાળી ભાવ-ક્રિયાનું ફલ મોક્ષ છે. આ મોક્ષરૂપી ફલ આ ગ્રંથના શ્રવણ-મનન અને નિદ્ધિધ્યાસનથી કુલાદિયોગીઓ મેળવે છે. આ પક્ષપાતથી-લાગણીથીજ પરઉપકાર થાય છે, કુલાદિ યોગીઓ પરમપદ-પરંપરાએ મેળવે આ કાંઈ જેવો તેવો ઉપકાર ન સમજવો, આ પરમપદનો લાભ યોગીઓ આ ગ્રંથદ્વારા મેળવે છે. ॥ ૧૨૧ ॥

આજ વાતને જણાવે છે.

खद्योतकस्य यत्तज्ज स्तदल्पं च विनाशि च ॥

विपरीतमिदं भानोरिति भाव्यमिदं बुधैः ॥૨૨૨॥

અર્થ. ખજવાનું જે તેજ છે તે અલ્પ છે અને વિનાશી છે. પણ સૂર્યનું જે તેજ છે તે તેના કરતાં મહાન્ છે, અને અવિનાશી છે, આ વાત પાંડિતોએ બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવી. ૨૨૨

વિવેચન. ભાવશૂન્યક્રિયા અને તત્ત્વના રહસ્યને સમજી કરાતી ક્રિયા આ બે પ્રકારની ક્રિયામાં જે તદ્વાવત છે તે દષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે ખદ્યોત-એક જાતનો જીવડો

છે કે જે રાત્રિના સમયે આકાશમાં ઉડતા દીવાના જેવો જરાક પ્રકાશ તગતગે છે. આને ખજવો કહે છે, આનું જે તેજ છે તે અદ્વય છે અને વિનશ્વર છે, પણ ભાનુ-સૂર્ય તેનું તેજ ખજવા કરતાં ઘણું છે અને અવિનાશી છે, આ વાત તત્ત્વના જાણકાર એવા પંડિતોએ લાગણીવાળી ક્રિયા-દિક્કના પ્રત્યે સમજી લેવી. સારાંશ એ છે કે ભાવશૂન્ય-લાગણી વગરની જે ક્રિયા છે તે ખજવા જેવી છે, અદ્વય સત્ત્વવાળી તેમજ વિનશ્વરવાળી છે, જેનું ક્ષણ અદ્વય છે તે પણ ચાર ગતિને દેનાર છે, પણ ભાવવાળી-તત્ત્વના રહ-સ્થને સમજી બહુ લાગણીવાળી જે ક્રિયા છે તે મહાન્ સત્ત્વવાળી, તેમજ અવિનશ્વર પરંપરાએ મોક્ષરૂપ ક્ષણ દેનાર છે તેમ સમજવું. ॥ ૨૨૨ ॥

આ ગ્રંથ શ્રવણના માટે જણાવે છે.

શ્રવણે પ્રાર્થનીયાઃ સ્પુર્નં હિ યોગ્યાઃ કદાચન ॥

યત્નઃ કલ્યાણસત્ત્વાનાં મહારત્ને સ્થિતો યતઃ ॥૨૨૩॥

અર્થ. આ ગ્રંથ સાંભળવા માટે યોગ્ય જીવોની પ્રાર્થના ક્યારે પણ કરવા જરૂર નથી, કારણ કે પુણ્યવાન જીવોનો પ્રયત્ન મહારત્ન મેળવવાને માટે સ્વભાવિક હોય જ છે. ॥૨૨૩॥

વિવેચન. શ્રીમાન્ હરીભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ યોગ્ય પુરૂષોને આ ગ્રંથનું શ્રવણ મનન નિદ્ધિધ્યાસન કરવા સાડ પ્રાર્થના કરતા નથી, કારણ કે તે મહાનુભાવોનો શુશ્રુષાદિ ગુણભાવને લઈ પોતાની મેળેજ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, તેજ વાત કહે છે કે “ યત્નઃ કલ્યાણ સત્ત્વાનાં ” પુણ્યશાળી જીવાત્માઓનો પ્રયત્ન “મહારત્ને” ચિંતામણ્યાદિ વિષયે “સ્થિતોયતઃ”

તથા પ્રકારની ઔચિત્યતાને લઈ ચિંતામણીરત્નને વિષે લાગ-
ણીથી પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને જન્માંતરમાં ધોધિબીજ-સમ્ય-
કૃત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ ઉપરથી એ જણાવ્યું કે યોગ્ય
જીવો છે તેજ આ ગ્રંથના અધિકારી છે અને તેઓજ આ
ગ્રંથરૂપ મહારત્નને મેળવી ઈચ્છીત સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૨૨૩॥

અયોગ્ય જીવને ગ્રંથનું દાન ન કરવા કહે છે.

नैतद्विदस्त्वयोगेभ्यो ददत्येनं तथापि तु ॥

हरिभद्र इदं प्राह नैतेभ्यो देय आदरात् ॥૨૨૪॥

અર્થ. આ વસ્તુને જાણનારા આચાર્યો અયોગ્ય જીવોને
આ ગ્રંથનું દાન આપતા નથી આ વાત ચોક્કસ છે, તોપણ
આ ગ્રંથના કર્તા શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી આચાર્યોને આ
“યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય “ નામનો ગ્રંથ અયોગ્યોને ન આપવો
આ પ્રમાણે આદરપૂર્વક તેઓશ્રી જણાવે છે. ॥૨૨૪॥

વિવેચન. યોગ્યાયોગ્ય સ્વરૂપને સારી પેઠે જાણનારા
આચાર્યો અયોગ્ય-કુશિષ્ય ને આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથ
આપતા નથી. “ તથાપિતુ ” આ વાત જો કે ચોક્કસ છે,
તોપણ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી આ ગ્રંથના કર્તા આ
પ્રમાણે જણાવે છે કે આ યોગ દૃષ્ટિ સમુચ્ચય નામનો
મહાન્ ગ્રંથ અયોગ્ય જીવને કદી પણ આપવો નહિ. આ
ગ્રંથ અયોગ્ય જીવને આપવાથી ગ્રંથનો તથા તે પાત્રનો
અંનેનો વિનાશ થવાનો છે. અનાજ તથા રસાયણ શરી-
રને પુષ્ટી કર્તા છે તોપણ બાળકને તથા રોગી શરીરવા-
ળાને વિનાશ કરનાર થાય છે. કારણ કે તે વસ્તુને લાયક
તેઓ હજી બન્યા નથી. આ દૃષ્ટાંતે અયોગ્ય જીવ આ ગ્રંથને

લાયક નથી. આ પ્રમાણે આદરપૂર્વક આચાર્યોને શ્રી હરિ-
ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ જણાવે છે. ॥૨૨૪॥

આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ શું તે કહે છે.

અવજ્ઞેહ કૃતાલ્પાપિ યદનર્થાય જાયતે ॥

અતસ્ત્પરિહારાર્થં ન પુનર્ભાવદોષતઃ ॥૨૨૫॥

અર્થ. આ યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથને વિષે થોડીપણ
અવજ્ઞા આશાતના કરે છતે અનર્થને માટે થાય છે. આ
કારણથી તે જીવોને થનારો મહા અનર્થ, તેને દૂર કરવા
ખાતર આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. “નપુનર્ભાવ દોષત.”
તેઓના પ્રત્યે દ્રેષભાવ છે તેમ ન સમજવું. દરેક જીવોના પ્રત્યે
પૂર્ણપ્રેમ છે પણ તે અજીવો આશાતના કરી દુર્ગતિના
કારણભૂત ન થાય, આ ખાતર જણાવેલ છે. ॥૨૨૫॥

વિવેચન. ઉપરના શ્લોકમાં શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી
મહારાજ અયોગ્ય જીવોને આ “યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય” નામનો
ગ્રંથ આપવા ના પાડે છે તેનું કારણ એમ ન સમજવું કે
તેઓશ્રીને તેના પ્રત્યે દ્રેષભાવ છે, તેઓશ્રી તો મહાદયાળુ
છે અને તમામ જીવો પરમપદને પામો એજ ઇચ્છાવાળા
છે, પણ સામું પાત્ર અયોગ્ય હોવાથી તેને આ ગ્રંથથી
જરાપણ લાભ થવાનો ન હોવાથી, તે વસ્તુ તેઓનો નાશ
કરે છે આથી તેઓને ન આપવી એજ ગુણ છે. તે પ્રમાણે
આ ગ્રંથ જીવોના કલ્યાણને કરનાર છે પણ તેના પ્રત્યે
આદર, બહુમાન, સત્કાર અને સન્માન રાખવામાં આવે
તોજ, પણ જો આ ગ્રંથની અવજ્ઞા-આશાતના થોડી પણ
કરવામાં આવે તો આ અવજ્ઞાથી-આશાતનાથી મહા અનર્થ-

આર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવા રૂપ થાય છે. કારણ કે આ ગ્રંથ પ્રશસ્ત વિષયવાળો છે-ઘણોજ ઉત્તમ વિષયવાળો છે- માટે તે અનર્થને દૂર કરવા સાડા આ ગ્રંથ અયોગ્યને આપવા ના પાડી છે. આકી તેઓના પ્રત્યે દ્રેષભાવ નથી. તેમજ ક્ષુદ્રતા-તુચ્છતા પણ નથી. આ પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ જણાવે છે. ॥ ૨૨૫ ॥

આથીએ નિશ્ચય થયો કે યોગ્યજીવને ગ્રંથદેવો તે કહે છે.

યોગ્યેભ્યસ્તુ પ્રયત્નેન દેવોડયંવિધિનાન્વિતૈઃ ॥

માત્સર્યવિરહેનોચ્ચૈઃ શ્રેયોવિધનપ્રશાન્તયે ॥૨૨૬॥

અર્થ. યોગ્ય જીવોને આ ગ્રંથ આદરપૂર્વક વિધિ સાથે આપવો. માત્સર્ય-ઈર્ષ્યા રહિતપણે અંગીકાર કરતાં ઉંચે પ્રકારે કલ્યાણ-મોક્ષ મળે છે, અને તે વિધોની શાંતિ માટે થાય છે. ॥૨૨૬॥

વિવેચન. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ ગ્રંથને પૂર્ણ કરતાં જણાવે છે કે આ ગ્રંથ યોગ્ય જીવો--શ્રોતાઓને પ્રયત્નેન આદરપૂર્વક વિધિ સાથે આપવો. વિધિ એ છે કે જ્યારે આ ગ્રંથ સાંભળવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ ત્રણ ખમાસમણા આપી ઇચ્છકાર સુખશાતા પૂછી અખભૂકિયાનો પાઠ બોલી ખમાસમણ આપી “ ઇચ્છા કારેણ સંહિસહ ભગવન્ ! વાયણા સંહિસાહુ ? ” ફરી ખમાસમણ આપી ઇચ્છાકારેણ સંહિસહ ભગવન્ વાયણા લેશું ! ફરી ખમાસમણ આપી ઇચ્છકારી ભગવન્ પસાય કરી વાયણા પસાય કરશેજી આ પ્રમાણે વિધિ કરી આ ગ્રંથ ખહુ આદરપૂર્વક શ્રોતાઓને સંભળાવવો. જો તે પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો, **પ્રત્યક્ષ**

(૨૫૫)

સંભવાત્” વિધ્ને આવવાનો સંભવ છે. અગર કષ્ટો. દુઃખો આવવાનો સંભવ છે, માટે વિધિપૂર્વક શ્રોતાએ આ ગ્રંથ સાંભળવો અને વક્તાએ સાંભળાવવો એમ આચાર્યશ્રી જણાવે છે. વળી આ ગ્રંથ ઇર્ષ્યાનો પરિહાર કરી-ત્યાગ કરીને ઉચ્ચ પ્રકારે સાંભળે તો શ્રેય-આત્મકલ્યાણ થતાં વાર લાગતી નથી. તેમજ વિધ્નની શાંતિના માટે થાય છે. જે જે પવિત્ર કાર્યોનો આરંભ કરવામાં આવે તે તમામ કાર્યો વિધ્નવગર પૂર્ણ થાય છે. અહીં માત્સર્ય વિરહેણુ આ પદ ગ્રંથની પૂર્ણાહુતીમાં આવેલ છે, અહીં વિરહ શબ્દ છે તે શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના ગ્રંથોની નિશાની છે. તેઓશ્રીના તમામ ગ્રંથોને અંતે વિરહ શબ્દ લેડેલો છે. દષ્ટાંત તરીકે “ ભવચિરહવરં ” આ શબ્દ ‘સંસાર દાવાનલ માં છે. આ ગ્રંથમાં માત્સર્ય વિરહેણુ શબ્દ છે, આ શબ્દ મુકવાનો તેઓશ્રીનો આશય એવો જણાય છે કે જગતના તમામ જીવો ઇર્ષ્યા-અભિમાનને જે છોડી દે તો સંસારના દુઃખથી રહિત થતાં વાર લાગે નહિ. આ ગ્રંથમાં જણાવેલ યોગના બીજને જાણી જેઓ અમલમાં મુકે છે તેમજ કહ્યા પ્રમાણે કરવા જેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જીવો આ યોગને પ્રાપ્ત કરી થોડા ટાઈમમાં પરમપદના ભોક્તા બને છે.

इति श्री परादृष्टिः समाप्ता.

कृतांतोऽयं मनोहारि र्योगदृष्टिः समुच्चयः ॥

भाषान्तर विनिर्माता जयताद् देववाचकः ॥ १ ॥

(२५६)

इति श्री सूरिपुरंदरयाकिनीमहत्तरासुनुः श्रीमद् हरिभद्र सूरीश्वर
विरचितयोगदृष्टिसमुच्चयनामाऽयं ग्रंथ समाप्तः तत्समाप्तौ च
श्री तपगच्छीय गच्छाधिपति श्रीमन्मुक्ति विजयगणिनां शिष्य
श्री श्रीमदाचार्यमहाराज बालब्रह्मचारि परमशांतमूर्तिश्री
विजयकमल सूरीश्वराणां पूज्यपादाना मंतेवासिशिष्यरत्न
योगनिष्ठ शांतमूर्तिश्रीमदाचार्य महाराजश्री विजयकेशर
सूरीश्वराणां कनियसा भ्रात्रा महोपाध्याय श्रीदेवविजय
गणिना श्रीयोगदृष्ट्याख्यस्य, शुद्धात्म स्वरूप प्रबोध-
कस्य, आत्मोन्नति सिद्धार्थ मूलभूतस्य, अपूर्व ग्रंथस्य
टीका संवल्लिता सूत्रग्रन्थस्य संक्षेपेण गुर्जर भाषया
कृतोऽनुवादो विक्रमीय शताब्दी १९९१ वर्षे
भाद्रशुक्लपक्षे पंचमी तिथौ भौमवासरे स्तंभन
तिथे श्रेष्ठिरत्न श्रीमत्पानाचन्दात्मजाम्बा
लालनिर्मापित धर्मशालायां कृत चातु-
र्मास्यायां समाप्तिमगमत् ॥ समाप्तोऽयं
ग्रंथ. श्रीमद् गुरुवर्य श्री विजयकमल
सूरीश्वर प्रसादात्.

ॐ शांति, ॐ शांति, ॐ शांति, ॐ शांति, ॐ शांति.

